

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

**ХТО ТАКІ
УКРАЇНЦІ
І ЧОГО
ВОНИ ХОЧУТЬ**

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

**ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ
І ЧОГО ВОНИ ХОЧУТЬ**

КИЇВ 1991

Грушевський Михайло

Хто такі українці і чого вони хочуть.— К.: Т-во «Знання» України, 1991.— 240 с.

ISBN 5-7770-0060-6

М. Грушевський повернувся... Вийшли із «спецхранів» його твори, а Міжнародна асоціація українців проголосила 1991 рік роком Грушевського.

Ми знаємо Грушевського-історика (досить назвати його багатотомну «Історію України-Русь»), не забуваємо й про Грушевського-етнографа і літературознавця. Менш відомо нам про його політичну діяльність на посаді голови Центральної ради і майже нічого ми не знаємо про те, що Грушевський є автором декількох збірок статей, актуальність і злободенність яких можна повною мірою збагнути тільки зараз, коли нинішня ситуація майже повторює ту, що склалася в Росії на початку ХХ століття.

У цих збірниках — «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії й федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Україна і Росія», «Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти» (всі 1917 р.), «На порозі Нової України» (1918 р.) та інших — знайдемо майже всі найбільш актуальні питання нашого сьогодення.

Розрахована на широке коло читачів.

Г 0503020902-002 Інф. лист-91
М281(04)—91

Науковий редактор: доктор філософських наук О. М. Мироненко
Відповідальні редактори: С. І. Матвієнко, Л. Г. Паламарчук,
Н. П. Підлужна

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Як все починалося, або «радісні дні всеросійського визволення»	
Українська Центральна Рада й її Універсал	5
Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень-серпень 1917 р.)	25
2. «Теперішня Україна і її минувшина»	
Звідки пішло Українство і до чого воно йде	38
Переяславська умова України з Москвою 1654 року.	
Статті й тексти	53
3. «Наші вимоги»	
Вільна Україна	95
Хто такі українці і чого вони хочуть	109
Якої ми хочемо автономії й федерації	121
4. Після IV Універсалу	
На порозі Нової України. Гадки і мрії	133
5. Осмислюючи уроки «української революції»	
Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії	225
Лист до редакції щоденника «Вперед»	236
Коментар	237

© Укладач, автор передмови
і коментаря
Копиленко О. Л., 1991 р.

125-річчя від дня народження М. С. Грушевського (1866—1934) — видатного українського вченого, державного і політичного діяча — вперше широко відзначається громадськістю.

Кожен подібний ювілей — це, безумовно, знаменна подія. Але, як зазначав сам М. Грушевський, «є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати б, антикваричне значення; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворюють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боєвим прапором для віків, святощами для одних і страхом для других». І саме такого звучання набувають сьогодні роковини М. Грушевського, адже з багаторічного небуття повертаються не тільки його ім'я й творчість, а й безцінний історичний досвід, зневажати який ми просто не маємо права.

Ми дедалі частіше переконуємося, що незнання власної історії, підміна об'єктивного і суто наукового аналізу політичними догмами завдають нашому суспільству непоправної шкоди й обходяться надто дорого. Історія повторюється, повторюється кожен її поворот, і якщо десь рік-два тому ці слова сприймалися як банальність, нині вони змушують поставитись до них з усією відповідальністю. Аналогії між переломним 1917 р., коли М. Грушевський став на чолі Центральної ради, і нинішніми 1990—1991 рр. лежать на поверхні, і те, що відбувається сьогодні, допомагає краще розібратися у минулому, а минуле, в свою чергу, стає точним, хоча іноді й сумним пророцтвом нашого недалекого майбутнього. Варто тільки пригадати перелік деяких законодавчих актів, ухвалених Центральною радою наприкінці 1917 — на початку 1918 рр.: Постанова про поширення влади Генерального Секретаріату на всю територію України, Закон про відсрочку призову на військову службу і одкомандирування з неї громадян Української республіки, Закони про громадянство, Закон про виключне право Української Центральної ради видавати закони для УНР, Закон про Генеральний Суд, Закон про упорядження Прокураторського догляду на Україні, Тимчасовий земельний закон, Закон про національно-персональну автономію, Тимчасовий закон про випуск

державних кредитових білетів, Закон про утворення Українського народного війська. Тим більше, що всі тодішні й нинішні події відбувалися на майже однаковому історичному тлі абсолютного «розкріпачення духу», ерозії державної влади й політичної анархії, економічної розрухи...

Шкода тільки, що політичні ідеї М. Грушевського повернулися до нас з таким запізненням, інакше ми могли б заощадити дуже багато часу і зусиль, які ми витратили на те, щоб винайти уже винайдене М. Грушевським. Бо виборені в парламентських, мітингових, газетно-телевізійних баталіях такі поняття, як суверенітет, союз вільних республік і навіть вірність соціалістичному вибору — все це з політичного арсеналу М. Грушевського.

Водночас ми не маємо права забувати й про те, що кінець кінцем призвело до падіння Центральної ради, а з нею й до загибелі намірів й величних планів М. Грушевського. Однак зовсім не для того, щоб підняти на щит «помилки» вченого, бо наше завдання полягає в іншому — обійти ті ж самі рифи, на які наскочив його корабель.

Отже, політичні праці М. Грушевського, що побачили світ протягом 1917—1918 рр., давно вже чекали свого читача...

1. ЯК ВСЕ ПОЧИНАЛОСЯ,
АБО «РАДІСНІ ДНІ
ВСЕРОСІЙСЬКОГО ВИЗВОЛЕННЯ»

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА
І ЇЇ УНІВЕРСАЛ

Переднє слово

Коли проминули перші, радісні тижні всеросійського визволення і проявилися грізні позначки реакції й безладдя — коли великоруська буржуазія стала на слизьке виводити російську революцію й підгравати правим елементам, що чекали на її провал, а в різних областях Російської держави почали зазначатися прояви анархії й розкладу, Українська Центральна Рада, волею українського народу поставлена на сторожі його волі й справи, не могла зіставитися спокійним глядачем того всього. Вона звернулася до Центрального Тимчасового Уряду Росії, тоді вже оновленого представниками соціалістичних партій, закликаючи його до спільної роботи. Подаючи до його відома домагання українського народу, які повинні були прийнятись Центральним Російським Урядом, вона віддавала йому до помочі, для забезпечення революційних здобутків, ладу і свободи в Російській державі всі сили організованого українського народу і на взаєм домагалася від Центрального Уряду, щоб він дав свою згоду й призволення на ті заходи і способи, які потрібні були для забезпечення певної й міцної спілки України з Росією, для укріплення нового вільного ладу на Україні й забезпечення національних потреб українського народу.

Російський Центральний Уряд по довгих міркуваннях і ваганнях сі домагання відкинув. Тоді Українська Центральна Рада, сповняючи волю всеукраїнських зборів селянства і війська українського, постановила приступити сама до будови нового життя України, аби запобігти анархії й безладдю, що грозили її захопити. Вона сказала своє перше слово до українського народу, як його власть, у своїм Універсалі й почала організувати свої виконавчі органи для ведення різних справ, щоб забезпечити свободу і лад, права й інтереси трудящого люду України від усякої небезпеки. Се слово її і діло було прийняте з радістю і послухом свідомим українським народом і тими людьми, які хотіли жити в згоді і спільній праці з ним на українській землі. Але викликали також злі слова і криві толкування серед людей нетямущих або неприхильних. Я випускаю сю книжку, щоб запобігти тим невірним і злим толкуванням.

Я був в Українській Центральній Раді від перших днів її роботи, і ні одне засідання її не відбулося без моєї присутності. Я брав участь в укладанні її оповіщень і її Універсала. Мое слово не слово Центральної Ради,— але слово чоловіка, свідомого її діяльності, її планів і намірів, і я сподіюся, що те, що я скажу, pomoже краще розуміти їх тим, які не розуміють їх тепер.

Як зложилася Українська Центральна Рада

Велика хвиля визволення поставила перед українським народом великі завдання.

Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовластя, право народу самому правити всіми своїми справами. Діло велике, час такий, якого не було від часів Хмельниччини — упустити його не можна було. Треба було відложити все інше, а взятися до сього діла — до забезпечення політичних прав українського народу й інтересів його трудящого люду. Для сього зараз же, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатись у спільній, одностайній політичній організації на весь час, поки не буде досягнена спільна мета: широка національно-територіальна автономія України в федеративній демократичній Російській республіці, інакшими словами — поки українському народові разом з представниками інших народів України не буде забезпечене право рішати всі справи свого краю на місці, у Всенародних зборах чи Соїмі України, тільки деякі справи віддаючи на рішення і під управу Думи і Правительства Російської республіки.

Потребу такого об'єднання піднесла в перших же днях революції стара політична організація українська, заснована тому двадцять літ, а останніми літами звана «Товариством Українських Поступовців» (ТУП). Після того, як українське політичне життя, по коротких днях свободи, було загнане знов у всякі нетрі поліцейськими нагінками, товариство се існувало як організація потайна, і ставило своєю метою об'єднувати свідоміших українців, поступових і демократичних, на сім спільнім для всіх домаганні: автономії України в федеративній Росії. В перших днях марта воно постановило зробити свою діяльність одкритою і дати почин до тіснішого об'єднання всіх українських демократичних течій і напрямів в політичній організації, що буде йти до сеї мети. По кількох днях переговорів, дня 7 березня (марта), організувалася спільна рада всіх київських українських організацій під назвою Української Центральної Ради. До неї ввійшли, крім представників Товариства Українських Поступовців, представники соціал-демократичних

груп, кооперативів, робітників, військових, студентів і культурних та професійних товариств і організацій київських.

Коли по Україні понеслася звістка про сю організацію, з різних сторін, з міст, з сіл почали приходити до неї заяви, писані, чи через депутатів, що українське громадянство признає сю Раду тимчасовим українським національним урядом на цілу Україну. З тим присилалися і представники українських громад з місць, щоб їх включити в Центральну Раду як членів.

Одначе таке доповнення з місць робилося без певної системи, більш випадково. Тому, щоб надати Центральній Раді характер справжнього представництва всього організованого українського народу, рішено якомога скорше скликати з'їзд представників організованої української людності цілої України. З'їзд сей призначено на Великодні свята, 6, 7 і 8 квітня. Постановлено, що кожна установа, яка визнає себе українською,— чи буде то сільська громада, чи повіт, чи союз організацій, може послати одного представника; українські організації, які мають велике число членів, можуть прислати більше членів, пропорціонально кількості. Таким чином, українським людям, де тільки вони об'єдналися, дана була змога взяти участь у сім з'їзді і подати на нім свій голос. І справді українське громадянство відізналося на заклик Центральної Ради. Хоч українських газет так як би не було ще, бо почали виходити з кінцем березня (марта) і то в такій малій кількості, що на провінцію навіть не попадали, все-таки з усіх сторін поспішили депутати на з'їзд, не вважаючи на страшенно трудну їзду. По підрахунку, що вівся при видаванні білетів, делегатів таких, що мали право голосу на з'їзді, бо мали уповноваження від організацій, було коло 900; а друге стільки гостей, себто членів організацій,— але не депутатів,— які не мали голосу. Дуже багато було селян і солдатів з різних частин.

З'їзд засідав три дні, 6, 7, і 8 квітня; прийняв постанови добиватись спільним силам всього українського народу широкої української автономії, творити негайно її підстави, і для об'єднання громадських сил краю та укріплення нового ладу дати почин для заснування крайової ради для цілої України. Для забезпечення автономного устрою ухвалив ввійти в порозуміння з іншими народами Росії, що того ж добиваються, і спільно з ними доходити федеративного устрою для Російської республіки¹. Крім того,

¹ Сі постанови оголошені в № 3 і 4 «Вістей Центральної Ради».

з'їзд установив нову Центральну Раду. Вибрав голову і його двох заступників і ухвалив, щоб присутні делегати від губерній і міст вибрали по кілька членів, так само від організацій солдатських, селянських, робочих, від партій, товариств культурних і професійних, — з тим, щоб потім, коли організуються на місцях українські ради повітові, губернські й міські, вони могли наново вибрати своїх представників, — і так само всі ті організації й партії.

Так вибрано велику раду, що складалася з душ 120—150 і з'їздилася разів два, а принаймні раз на місяць на свої збори, для ухвал у важніших справах. Для постійної роботи вона вибрала комітет з двадцяти душ. Зложений він так, щоб до нього входили представники всіх головніших політичних і класових організацій українських. Сей комітет засідав як не щодня, то через день і, крім того, при нім організувалися комісії для всяких справ: організаційна, військова, освітня, правнича, фінансова й інші, при яких канцелярії і помічні бюро в усяких справах.

Організаційна робота Української Центральної Ради

Так зложився, в місяці квітні, сей великий український осередок, що мав об'єднувати і керувати національно-політичною діяльністю всіх українських організацій для досягнення тих політичних завдань, для яких об'єдналися ці організації, — досягнення широкої автономії України в федеративній Російській республіці¹, забезпечення всеї повноти політичного і національного життя українського народу і охорони прав і інтересів трудящого люду.

З початку він поставив був собі задачі тільки політичні, з огляду, що різні партії різно думають про поладження економічної, особливо земельної справи. Він накликав всі партії, групи і верстви (класи) українські, аби вони поки що відложили те, що їх може поділити чи порізницити, — не заглиблялися в такі справи, і через те й сам відкладав вияснення економічної, земельної й харчової справи на пізніше. Але виявилось, що справа творення нового життя, нового ладу не жде, бо старе гине і розсипається під натиском нового свobodного ладу, народовластя і розбудженого народного життя. На місце його треба творити нові форми у всім, тим самим і в економічнім житті, в справі земельній та харчовій.

Тому скоро признано потрібним і в сих справах знайти те, що відповідає потребам України як краю і українського народу як народу робочого, трудящого, що не має своїх

¹ Про се в брошурі: «Якої ми хочемо автономії й федерації».

власних, українських буржуазних, великоземельних і капіталістичних верств і мусить дбати про інтереси свого трудящого люду. Таку постанову прийнято 7 травня (мая). Поширено програму У. Центр. Ради на всі справи, важні для нашого народу і краю, і поставлено найблизші завдання їх полагодження: згуртовання широких народних мас під проводом У. Ц. Ради, їх організація і усвідомлення завдань, які висуває перед нашим краєм і народом теперішня хвиля, і уставлення тих засобів і форм, які дали б українському трудящому народові, через свій вибраний уряд, Українську Центральну Раду, в спілці з Центральним Російським Урядом, здійснити ці завдання на користь свого краю, себто українського народу і тих інших народностей, що живуть з ним разом. Такі були ці завдання, а «Організація!» — се було перше гасло (лозунг), з котрим вийшла Укр. Центр. Рада перед свій народ.

Організуватися дійсно й треба українському народові міцно й негайно! Так, щоб він об'єднався увесь, без різності партій, верств і станів, під проводом Центральної Ради — щоб ся єдність і організація пройшла вглиб і вшир до самого споду українського народу, обхопила його, як залізним обручем, щоб він, наш народ, став він міцною зав'яззю, твердим цементом української землі і охороняв її від розвалу і анархії. Бо кінець кінцем все чисто — і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна — залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свободна, автономна, народна Україна.

Досі Україна наша, в добрий час сказати, була доволі спокійна, коли порівняти з іншими краями Росії. Але щодо сього спокою треба знати вірно, що се власне спокій, живий і організований, а не сон тільки. Не треба, щоб наша людинність лежала безвладною, мертвою, бездіяльною масою, треба, щоб вона вся була жива, свідома, щоб вона в кожній справі відзивалася чуйно на все, що діється у нас і поза нами, щоб була організована і об'єднана, щоб її спокій був спокоем зібраної, уруженої військової лави, а не бездіяльної й безладної юрби. Щоб ті організації, які поставлено на чолі нашого народного життя, знали і були певні, що на кожне слово їх і кожної хвилі наш народ зробить те, що йому буде сказано, — встане чи сяде, піде чи прийде, піднесе руки чи спустить.

Спільні завдання народні об'єднали Україну в сей великий час від верху до споду, згуртувались всі її класи і

партії. Треба, щоб ся єдність, організованість пройшла в кожний куток, в кожне село, в кожну хату. Тоді наша Україна переживе щасливо сей не тільки великий, але і грізний мент, і закріпить ті великі здобутки, котрих прагнемо: волю і незайманість нашого краю, добро і права трудящих мас, нашого народу і тих народностей, які живуть з нами разом на нашій землі.

Такі були ті кличі, які розносила У. Ц. Р. через своїх інструкторів, що розсилалися по Україні, через тих делегатів, які прибували до У. Ц. Р. від різних гуртів і організацій українських, від різних установ, від селян, від війська, з фронту і тилу, через з'їзди, які наказала вона скликати по губерніях, повітах і городах. І кличі сі не зіставалися порожніми. Велика організаційна хвиля пішла між українським народом.

На волосних і повітових зібраннях, на зборах просвітних і політичних організацій, на військових з'їздах і зібраннях, на губернських зборах, що відбувалися в квітні і травні, виносилися постанови про те, що єї збори, організації й установи приймають політичні резолюції, винесені Всеукраїнським З'їздом: домагатися автономії України; не відділяючися від Російської держави, вимагати федеративного зв'язку з нею; розрішення земельної справи покласти на Всенародні збори України (її Соїм). Ухваляють підтримувати у всім Укр. Центр. Раду, сповняти вірно її накази як свого Тимчасового Уряду. Але zarazом домагаються від неї політики рішучої, твердих і певних заходів в забезпеченні українських політичних потреб, поставлення рішучих домагань Центральному Урядові.

І сі постанови з місць — винесені часом великими організаціями (особливо військовими) — підтверджувалися великими всеукраїнськими з'їздами, що відбулися в травні й червні та своїми постановами зазначили волю широким мас трудящого українського народу.

Всеукраїнські з'їзди і поповнення У. Ц. Ради

Найбільш гаряче відізвилися на організаційні заходи У. Ц. Ради, найскорше і найрішучіше стали при ній українські військові організації, і вони ж перші зібралися на Всеукраїнський З'їзд, що виявив волю великої сили нашого народу.

Се зрозуміло. В військах зібралася вся сила, весь цвіт нашого народу. Війна відірвала від місць, як рахують, коло 4-х мільонів наших людей. А хоч розкидала їх по величезнім просторі — по всьому фронту, від Балтійського моря до Чорного, по запасних частях до самого Уралу і за Ура-

лом, — то все-таки в різних частях знаходилися великі купи свідомих українських людей, які почали гуртуватися в організації, вияснити менше свідомим землякам завдання, які висуває нинішня хвиля, і способи їх здійснення.

Не були то завдання спеціально військові: не були ж то і воєнні люди по професії, по званню, а українські люди, переодягнені в сірі шинелі, озброєний український народ, зірваний з місць і розпорошений поза своїми краями. Він ставив на чергу ті ж політичні справи, що ставилися в українських організаціях на місцях, присягався підтримати їх активно всею своєю силою, а своє власне домагання в нього було одно: зібрати своїх людей-вояків з розсіяння, переформувати армію по національному складу, відлучити українців в особні часті і надати український характер сим частям. І се теж була тільки частина тої програми, яка ставилася для всього: треба українізувати всі публічні і державні установи України, в тім і її військо, щоб і тут підготувити перехід до автономії України та заложити підвалини тої автономії.

Уже 14 квітня з'їзд представників військових організацій ухвалив зібрати всеукраїнський військовий з'їзд, і він зібрався 5 травня в Києві. По підрахунку, на нім з'їхалися представники організацій, в яких об'єднувалося без малого мільон (900 тис. з верхом) організованого, озброєного українського народу. Він вибрав для кермування військовими справами генеральний військовий комітет, що мав працювати при У. Ц. Раді, і признав її єдиним органом, що має рішати всі справи про Україну й її відносини до Центрального Російського Уряду. Від сього Уряду вважав за потрібне вимагати, щоб він негайно оголосив особливим актом принцип автономії України, як найкращого забезпечення національно-політичних прав українського народу і всього краю, а для об'єднання вже тепер усіх місцевих установ аби призначено комісара на всі українські губернії, при нім організовано краєву раду, а при Центральнім Уряді усталено міністра по справам України. Зазначено також погляд з'їзду на справу земельну, харчову, освітню й інші. А тому, що на сім першим з'їзді від деяких частин, особливо фронтових, представників було мало, поручено Генеральному Комітетові скликати незадовго другий зїзд, в складі повнішим.

Сей другий з'їзд скликано на 4 червня, і воєнні власті прошене загода розпублікувати про нього, щоб усі часті могли прислати своїх делегатів. Та сталося якраз навпаки: воєнний міністр дав знати по арміям, що він вважає сей з'їзд несвоевременним тому, мовляв, що відтягнеться ним

людей з фронту, — хоч саме під той час інші військові з'їзди відбувалися зовсім вільно, без усякої перешкоди з боку воєнного міністра. Тому се розпорядження його щодо українського з'їзду викликало жаль і гнів серед українців.

Саме тоді на 28 травня Українська Селянська Спілка скликала в Києві великий селянський з'їзд з усіх українських губерній — Перший Всеукраїнський Селянський З'їзд, на якому зібралося до 2000 селянських представників. Сей з'їзд, окрім того, що повзав постанови в справі земельній, селянській, організаційній, виніс рішення в політичних справах в тім же роді, як з'їзд військовий. Разом з Центральною Радою опротестував розпорядження воєнного міністра, підтримав домагання військового з'їзду, поставлені до Центрального Уряду. Також, як і той, признав У. Ц. Раду кермуючим, провідним органом українського народу, постановив, що всі громадські установи і самоурядовання на Україні повинні українізуватись і допомагати У. Ц. Раді в утворенню автономного ладу на Україні. А вибравши з-поміж себе Українську Раду селянських депутатів, постановив, що вона в числі 212 депутатів має ввійти в склад У. Ц. Ради і разом з нею працювати.

Так само зробив потім і військовий з'їзд, що зібрався, незважаючи на заборону воєнного міністра, слідом за селянським з'їздом, дня 4 червня. Невважаючи на всякі перешкоди, делегати з'їхалися з фронтних частей в великому числі; як підраховано, були тут представники від більше як півтора мільона (1736 тисяч) організованих українців у війську. Супроти неприхильного становища, яке за той час Цен. Уряд зайняв до українських домагань, з'їзд вимагав від У. Ц. Ради рішучих заходів для здійснення автономії України. Прикладом Селянського З'їзду вибрав достійну Українську Раду військових депутатів, в числі 132 солдатів і офіцерів, щоб вона ввійшла в склад У. Ц. Ради і разом з ним працювала для сповнення свого домагання, опираючися на озброєний український народ.

Таким чином, У. Ц. Рада, крім тих представників від українського народу, яких мала вже в своїм складі, доповнилася великими представницькими органами українського трудящого люду — того, що по селах і того, що в війську. Має в плані ще прийняти в свій склад Українську Раду робітничих депутатів, як її вибере всеукраїнський робітничий з'їзд, скликаний на 10 день липня. Але вже й тепер — почувши голоси трудящого українського народу на масових всеукраїнських з'їздах, довідавшись про його волю й бажання, знаючи, в чім може на нього опертися, і сама в величезній більшості складаючися з представників народ-

них мас, селян і солдатів, У. Ц. Рада з повною рішучістю приступила до здійснювання основних вимог українського народу, не чекаючи помочі і співробітництва Рос. Центрального Уряду, котрого шукала, та не знаходила.

Як У. Ц. Рада шукала порозуміння з Центральним Рос. Урядом

Уже перші народні збори, що зібралися в Києві на великій революційній українській маніфестації 19 березня (марта), постановили, підтримуючи Центральне Правительство в забезпеченні нового свobodного ладу, zarazом зажадати від нього, «щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людиність її до всяких жертв, а для того негайно видало декларацію, котрою б з свого боку визнало потребу широкої автономії української землі і поробило відразу всі заходи, щоб надати український національний характер її публічним установам, з захованням прав національних меншостей». В сій справі У. Ц. Рада намірялася послати спеціальну депутацію до Центр. Правительства, але що становище Центр. Правительства було хистке, і саме піднімалася справа його переформовання, тож У. Ц. Рада відложила сю справу і передала йому, через Національну Укр. Раду в Петербурзі, тільки поодинокі побажання, винесені Всеукраїнським З'їздом — організації при правительственим комісарі краюї ради на всю Україну, зложеної з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств, та інші, спеціальніші домагання.

Домагання сі, одначе, зіставалися несповненими, хоч Центральне Правительство за той час уже обновилося, прийнявши до себе представників соціалістичних партій, і могло поступати більш певно і рішучо. Коли Всеукр. Військовий з'їзд тим часом виніс свої, згадані вище, постанови, поручаючи У. Раді передати їх Центральному Урядові, У. Ц. Рада постановила вислати свою депутацію, разом з депутацією Генерального Військового Комітету, щоб представити Урядові домагання України: коли він хоче опертися на Україні як міцній підставі нового свobodного ладу, забезпечити собі активну поміч українського народу, він повинен усунути всяку неясність і непевність в відносинах. Повинен признати право України на широку політичну автономію, на державне право, забезпечене їй при об'єднанні з Росією в 1654 р. і беззаконно нарушене і потоптане Романовими, — подібно до того, як відновив безправно нарушену конституцію Фінляндії і навіть державну незалежність Польщі. Повинен пристати на практичні засоби для

приладження управи і урядування на Україні до будучої автономії і до вимог українського життя.

Ясне бо діло, що, признаючи за будучим Установчим Зібранням Росії право потвердити автономний устрій України, український народ ніяк не може відкладати до того зібрання вироблення автономного статуту її й переведення в життя тих підготовчих реформ, які зараз вимагаються життям. Самі інтереси укріплення нового ладу, спокою і свободи на Україні вимагають того, щоб Центр. Уряд дав свою принципіальну згоду на автономний принцип щодо України і тим намітив стежку для людей неосвідомлених і політично не розвинених, які не знають, на яку їм ступити супроти домагань українського народу, та й для адміністративного персоналу, для всякого служашого люду, який також не вміє знайтися супроти жадань українізації всякого роду установ України.

З таким наказом У. Ц. Рада вислала своїх делегатів, вибраних з різних політичних українських партій і з різних верств українського народу. 16 травня ся делегація явилася в повнім складі у голови російської ради міністрів. Доручила йому зложену нею докладну записку і зажадала, щоб прем'єр-міністр визначив осібне засідання ради міністрів для обговорення спільно з делегацією тих жадань, поставлених У. Ц. Радою, а коли він се признав неможливим, то принаймні осібну комісію. Передала сю записку президії петерб. ради робочих і солдатських депутатів і окремим міністрам, котрих ближче дотикали наставлені жадання.

В своїй записці¹ делегати пояснили національну роль У. Ц. Ради, її організаційне значення, вагу її голосу як виразу волі демократичних верств українського народу.

Будучи в центрі руху, вона послужила тією організаційною підвалиною, коло якої почали збиратись національні українські сили. Вона зуміла виробити й розповсюдити популярні та зрозумілі народні гасла нового державного ладу і досягла значення правдивого національного уряду на Україні. Особливо воно стало певним після того, як на велелюдному з'їзді представників всіх організованих верств українського народу, що відбувався у Києві на великоднім тижні, було відновлено та поповнено склад Центральної Ради. В сучасний момент вона являється виборним органом національного представництва на Україні, авторитет і значення якого лежить у загальному визнанні його демократичними колами українського населення.

«Здійснюючи тепер національно-культурну автономію українського народу, Центральна Рада відіграє величезну організаційну роль, будучи натуральною спайкою для самих різноманітних верств українського народу. Строго демократична по своїому складу, збудована по взірцям правильного представництва організованих сил, вона має й потрібний їй авторитет і засоби висловлення щирях бажань українських народних мас,

¹ Надрукована в № 8 «Вістей У. Ц. Ради» і в багатьох часописах.

які їй доручили освітлення й оборону своїх інтересів. Голос Центральної Ради — голос організованого народу. Тому він повинен мати відповідну вагу в державних справах, які торкаються побуту і упорядкування українського народу».

Записка остерігала від тої старої помилки, в яку впадають представники російської інтелігенції на Україні й російська преса, стараючися все ще представити український рух не загальнонародним, а гуртковим, інтелігентським. Засліплені своїм класовим або національним егоїзмом, вони силкуються підтримати зневажливе відношення до сього руху. Силкуючися відгородити від сього народно-го руху захоплені ними позиції в зросійшених старою русифікаційною політикою міських центрах, по різних урядових і громадських установах, вони справляють Ц. Уряд на хибну дорогу, яка може привести до наслідків дуже небезпечних. Народ, який тепер так щиро і зичливо ставиться і до Ц. Уряду і до російської демократії, оберне на них всю ненависть і обурення своє, коли його сподівання будуть розбиті, і може з того виникнути справжня усобиця.

Щоб не допустити до такої небезпеки, У. Ц. Рада закликає Тимчасовий Уряд негайно піти назустріч домаганням українського народу, сповнивши його вимоги, які делегати збирають в таких пунктах:

1) Зважаючи на однудушні вимоги автономії України, виставлені українською демократією, сподіваємось, що Тимчасовий Уряд виявить в тім чи іншій акті принципіально доброзичливе відношення до сього гасла.

2) Неминучість постановки українського питання на міжнародній конференції в зв'язку з долею Галичини і частин української землі, захоплених німцями, примушує зараз же принципіально вирішити питання про участь в сій конференції представників українського народу, бо така участь вимагає негайних підготовчих практичних кроків щодо закордонної України.

3) Для всестороннього ознайомлення Уряду з настроями на Україні і вимогами української людності, а також для практичної допомоги урядові в переведенні в життя різних заходів, які викликаються особливостями життя краю, треба заснувати при Тимчасовім Уряді посаду особливого комісара по справам України.

4) Для об'єднання урядових заходів по всіх губерніях з українською людністю потрібна посада особливого комісара з краєвою при ньому радою.

5) В інтересах підвищення бойової армії та відновлення дисципліни доконче потрібно перевести в життя виділення українців в окремі військові часті як в тилу, так, по зможі, і на фронті.

6) Призану Тимчасовим Урядом українізацію початкової школи треба перенести і на середню та вищу школу, і щодо мови, і щодо предметів навчання.

7) Відповідальні посади як світської, так і духовної адміністрації на Україні треба замінити особами, що користуються довір'ям людності, говорять його мовою і знайомі з його побутом.

8) Для задоволення національно-культурних потреб, задавлених при старому режимі, треба дати з державного казначейства в розпорядження Центральної Ради відповідні кошти.

9). Треба дозволити в'їзд до рідного краю закордонним українцям, безправно виселеним з місць свого постійного життя, а також полегшити долю бранців-українців галичан і розмістити їх по українських губерніях.

Як поставився Центр. Рос. Уряд до домагань українського народу

20 і 21 травня засідала вибрана Центральним Російським Урядом комісія, обговорюючи з делегатами У. Ц. Ради предложені ними домагання українського народу. Хоч рада міністрів в тім часі наполовину складалася з соціалістів, в комісії соціаліста не було ні одного, все люди «не лівіші ка-де», або й правіші від них. Головну роль грали представники від міністерства внутр. справ: тов. мін. Щепкін, професори державного права Котляревський і Лазаревський. Вони гостро ставилися до українських домагань, сильно критикували і майже при кожному пункті заявляли, що «се трудно», «се неможливо», «правительство на се не піде» і т. ін. Се зробило на делегацію кінець кінцем дуже прикре враження, і вона заявила, що як так, то їй нема про що балакати: У. Ц. Рада здіймає з себе всяку відповідальність за наслідки такого неприхильного відношення Уряду, а делегати вертаються на Україну.

Се начебто отверзило представників Ц. Уряду. Вони почали запевняти, що про повну відмову не може бути й гадки,— вони взяли на себе роль критиків, а Уряд певно поставиться далеко більш прихильно: справа негайно буде внесена на його розгляд і порішена. Супроти того делегати зіставили в Петербурзі кількох своїх товаришів, щоб вислухати те скорє рішення. Одначе дні минали за днями, а рішення не було. Представники правительства виправдувалися, що Урядові тепер не до того: саме йшли переговори з Кронштадською радою, що відмовила послуку Урядові, і т. ін.; але він ніяк не хоче доводити до загострення на Україні і зробить все для поалагодження справи. Нарешті 30 травня рада міністрів винесла в останніх днях постанову, прийняту *одноголосно*, себто й міністрами соціалістами також — вони стали на тім же становищі в українській справі, що й спеціалісти з партії ка-де. Невважаючи на всі остереження делегації, Ц. Уряд як поставився з самого початку до предложених нею домагань доволі легко-важно, так зістався при тім і до кінця.

Уряд заявив, що Ц. Рада не означила точно, який зміст вона вкладає в розуміння автономії України, тому проголошення сього принципу могло б повести до непорозуміння. Він не признав взагалі за собою права робити які-небудь важніші зміни в адміністрації України, тим більше —

висловлятися в справі її автономії, бо все се діло Установчого Зібрання. І нарешті він підставив під сумнів саму правомочність У. Ц. Ради як виразниці волі населення України, тому що вона не була вибрана всенародним голосуванням. Близше формулювання постанови полишено Юридичній Нараді при Ц. Уряді.

Свою формулу ся Юридична Рада винесла два тижні пізніше. Вповні приєдналася до погляду Ц. Уряду, що він не повинен тикати справи автономії України, і через те не може рішати справи про призначення комісара на Україну або комісара по українським справам при Ц. Уряді. Висловилася проти участі українців у міжнародній конференції на тій підставі, що в сій конференції братимуть участь держави, а не народи. Щодо призначення певних коштів в розпорядження Ц. Ради відмовила, що се діло не держави, а місцевого самоврядування. Відсунула від себе справу повернення незаконно виселених українців тому, що се, мовляв, тісно зв'язане з питаннями воєнного часу. І навіть питання про українізацію середньої школи признала «дуже складною річчю» — тому, мовляв, що склад учнів в більшості походить з городської, не-української людності!

Одним словом, виявила не розвагу, а якесь завзяття — до загострення, а не до полагодження відносин — бажання ні в чім ані найменшим не дати згоди, а відмовити по всім пунктам, не лишити ні тіні гадки про можливість порозуміння, або про охоту до неї.

Як стрів се український народ

Перша вість про повну відмову Рос. Центр. Уряду на всі домагання українського народу прийшла ранком 2 червня, коли кінчив своє засідання Всеукраїнський Селянський З'їзд. Телеграма була об'явлена йому і витворила настрої незвичайно поважний. Велике зібрання, сила селянства, цвіт трудящого українського народу, відчуло, що наступила велика переломова хвиля. Заява голови У. Цент. Ради, що справа автономії України буде залежати тільки від українського народу і поважність, рішучість і солідарність нинішнього селянського представництва не лишає сумніву в тім, що автономія України буде українським народом здійснена, — вирвала з грудей присутніх гарячий і однодушний відклик, який краще слів давав вираз їх настроєві. Того ж самого вечора відбулося перше спільне засідання У. Ц. Ради з участю нововибраної Ради селянських депутатів. У. Ц. Рада потроїлася, прийнявши в свої ряди коло двохсот селянських представників. Рада над політичною ситуацією, витвореною відмовою Ц. Правительства,

зайняла всі засідання сесії 2—3 червня. У. Ц. Рада винесла таку резолюцію:

Зважаючи на те, що признання права українського народу на автономію відповідає його трудовим і національним інтересам, загальні збори Центр. Ради, поповненої Радою Селянських Депутатів та Військовим Генеральним Комітетом, признали, що, одкинувши домагання Центр. Ради, Тимч. Рос. Уряд свідомо пішов всупереч інтересів трудового народу на Україні і всупереч ним же (урядом) проголошеному принципу самовизначення народів. Через се Збори У. Ц. Р. визнають необхідним:

1) Звернутися до всього українського народу з закликом організуватися і приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні.

2) У. Ц. Р. вважає потрібним негайно видати до укр. народу Універсал, в якому має вняти суть домагань укр. демократії, представленої Центр. Радою, а також ті завдання, які стоять перед нею в творенні автономного ладу на Україні разом з іншими національностями Української землі.

3) Загальні збори визнають, що У. Ц. Р. вжила всіх заходів, щоб порозумітися з Тимчасовим Російським Урядом в справі оголошення принципу автономії України, і з огляду на те, що стихійний зріст укр. руху набирає все більших розмірів, що відмова Тимчасовим Урядом може той рух направити по небажаному напрямку, У. Ц. Р. постановляє тепер ще з більшим напруженням сил стати до організації й направлення того руху, щоб не довести край і всю Росію до анархії й занепаду здобутків революції.

Другого дня розпочинався згаданий Другий Всеукраїнський Військовий З'їзд. З огляду, що приготовлене помешкання, показалося занадто тісним для засідань, перший день (4 червня) пройшов в мітингах і маніфестаціях в дуже підвищеному настрою. На великим вічу на Софійській площі коло монумента Б. Хмельницького вояки присягали, що не вийдуть з Київа, поки не буде рішена справа автономії України. Але розпочаті другого дня засідання виявили, що ся величезна делегація озброєного українського народу не поривається запалом, і при всій рішучості свого настрою — ще радикальнішим, ніж на з'їзді селянським, — вона твердо стоїть на політичній програмі У. Ц. Ради. З'їзд одностайно став під гасло: широка автономія України в федеративній Російській республіці і напр. рішучо, навіть з запалом, відмежувався від «самостійників», тому що в їх позиції підозрівав деяку хиткість в сій справі (нахил до незалежності)¹. Але в здійсненні поставленого гасла він зажадав рішучості й негайних заходів. Резолюції, винесені з'їздом 8 червня, зазначали на будуще таку лінію поведіння:

¹ Супроти сього «самостійники» дали також заяву (8 червня), що вони називали себе «самостійниками», думаючи, що інші не будуть домагатися широкої політичної автономії, державного українського права. Побачивши, як розуміє автономію З'їзд і У. Ц. Рада, вони просять не називати їх більше самостійниками і цілком приєднуються до гасла автономії й федерації.

1) Тимчасовий Російський Уряд цілковито не розуміє національних відносин на Україні і не оцінює як слід великої організованої сили пробудженої української демократії.

2) Сим нерозумінням і систематичним опором домаганням української демократії Тимчасове Центральне Правительство загострює національні конфлікти на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу і викликає анархістичні настрої серед населення різних національностей, на Україні сущих.

Вважаючи на се, Другий Військовий З'їзд постановляє:

1) Поставити на увагу Тимчасовому Російському Урядові, що коли він дорожить збереженням здобутків революції по всій Росії, а зокрема спокоем і планомірною організацією народних мас на Україні, то першим засобом для сього є одміна постанови Уряду в справі домагань, які були представлені йому Центральною Українською Радою, і негайне признання тих домагань.

2) Пропонувати своєму вищому представницькому органу, У. Центральній Раді, в сій справі до Уряду більше не звертатись, і негайно приступити до твердої організації краю в згоді з національними меншостями, — себто до фактичного проведення в життя підстав автономного ладу яко єдиного способу врятувати Україну і всю Росію від безладдя та загибелі.

З'їзд з свого боку забезпечує найактивнішу і рішучу піддержку У. Ц. Раді в усіх її заходах і кличе весь організований український народ одноставно і неухильно виконувати всі її постанови.

Універсал Української Центральної Ради

Вислухавши волю українського народу на сих двох великих з'їздах його, доповнена їх представниками — селянською радою і радою українських військових депутатів, У. Ц. Рада рішила сю волю вволити. 9 червня на засіданні її комітету вислухано начерк Універсалу до українського народу, другого дня зредаковано його в комісії, прийнято і пізно вечером того ж дня проголошено на Військовім З'їзді, що прийняв його з незвичайним захопленням і радістю як гаряче жданій вислів своїх бажань і сподівань. Потім Універсал спільно друковано і в понеділок проголошено вже урядово, роздано при закритті Військового З'їзду його членам і після військової паради і молебня, відслуженого першим українським полком, проголошено вселюдно на Софійській площі. Зараз же розвезено й розіслано по всій Україні, проголошено на повітових, волосних і городських зібраннях, на площах і по церквах, роздавано людям і розліплювано на видних місцях.

Універсал Української Центральної Ради до Українського народу, на Україні й поза Україною сушого:

«Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі!

Найкращі сини твої, виборні люде від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ Український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Все-народні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, і які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у владність народів, як буде видано про се закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування, нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люде з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної Автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявляло, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себто вибраним нашим комісаром на Україні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, на право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати комісара на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народі Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми же можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу, і тоді пере-вibrати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народі Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти свої отдавав у Всеросійську центральну казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (юля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно і регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народі Український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом; як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ. Року 1917, місяця червня (іюня) числа 10.

Що сказала Ц. У. Рада в Універсалі

Універсал зробив велике враження. Запеклі вороги українства підняли крик, що Універсал викликає усобицю, анархію, протиставляючи Центр. Рос. Урядові український уряд. Вони накликали Ц. Уряд вжити против У. Ц. Ради найсильніших заходів, навіть сили. Але багато людей з неукраїнського громадянства побачили в нім якраз навпаки: обіцянку ладу, спокою, порядку, забезпечення свободи й здобутків революції для України, й привітало його з радістю й вдовolenням. Різні публічні установи — виконавчі комітети, земства і т. ін., які зложились на підставах суто демократичних і стали близькими до народу, — привітали Універсал, признали його обов'язковою для себе постановою, обіцяли у всім сповняти накази Ц. Ради — признали її своєю властю, своїм зверхнім органом. Таку постанову винесли, зараз же по опублікуванню Універсалу збори представників повітових управ всеї Київщини, кілька день пізніше земські збори Полтавської губ., і т. ін. В чім же річ? В чім сила цього Універсалу? Що дає він для нинішньої хвилі?

Перш за все важне те, що У. Ц. Рада заговорила в сім Універсалі як *власть*, поставлена українським народом над собою на те, щоб кермувати і правити ним, так що її постанови і накази мають українською людністю пильно сповнитись.

Вона заявила, що, взявши на себе велике діло творення нового, вільного і справедливого, автономного життя, положене на неї українським народом, вона не зложить з себе сього діла і не ухилиться від нього ні в яким разі, — які б не були трудні і небезпечні обставини, які б не були відносини до неї, яке б не було становище Центр. Правительства — чи схоче воно помагати їй і працювати з нею разом, чи ні.

Як представниця і як *власть* українського народу, — більшості української землі, вона дбатиме. взагалі про інтереси всього краю, не відступить від сього і вжне всіх сил і засобів, щоб захистити в нім спокій, лад і добрий розвиток.

Вона дбатиме не тільки про добро, успіх і силу українського народу, що її настановив, але так само про добро й інтереси інших народностей, що живуть разом з ним на українській землі. Для того наказує українцям прийти до порозуміння з демократичними групами інших народів і з ними працювати заодно над забезпеченням нового, доброго ладу.

У. Ц. Р. ніби говорить сим Універсалом до всіх, хто живе на Україні: «Мир вам, браття-громадяни Української землі! Ми, У. Ц. Рада, стали на сторожі спокою й ладу України і вжнемо всіх сил українського народу, щоб забезпечити їй правильний порядок! Порозумійтеся, працюйте в згоді між собою і в тіснім зв'язку з нами, і спільними силами забезпечить добре життя нашому краю!»

Можете бути певні, що без вас не обійдеться в установленні нових підстав сього життя. Воно буде вирішене представниками всеї української землі. Організація автономного ладу України буде вестися теж при вашій участі, коли, розуміється, ви не будете ухилитися від тої праці з нами, до котрої вас кличемо. Але така однастайність лежить в інтересі і вашим і всього краю!»

От чому всі люди, які не мають якогось ворогування проти українського народу, тільки хочуть добра своїй землі, ладу і спокою, знайшли в Універсалі заспокоєння, поручу ладу і порядку, і з радістю привітали перехід У. Ц. Ради до активної роботи над захищенням і упорядкуванням життя краю, до закладання підстав його автономічного життя.

Ті ж, що підняли голос на нього, вичитали в нім те, чого в нім зовсім нема!

Що єсть, а чого нема в Універсалі

Чи правда, що Універсал викликає анархію, розриває з Росією й російською революцією, захоплює владу над усею українською і не-українською людністю, обкладає її податками, і таке інше, як то пишуть різні ворожі Українству газети?

Неправда! Універсал признає єдність Російської революції, визнає санкцію Всеросійського Учредительного Зібрання і зовсім не розриває з Центральним Урядом.

Ц. Уряд, правда, поставив У. Ц. Раду в неможливість дальше вести безпосередні зносини з ним, назвавши її органом неправомочним,— але се річ його зійти з сеї нерозважно зайнятої позиції, Універсал же ніякого розриву з цим не проголошує. Найкраще се показують останні постанови самого Уряду, що висилає своїх членів-міністрів для порозуміння з Ц. Радою. Розриву ніякого нема.

У. Ц. Рада не претендує на ніяку владу над не-українськими народностями, тільки над українським народом, що її настановив.

Вона накладає національне самооподаткування тільки на українську людність, не чіпаючи не-українців. Коли не-українці прилучаються до того добровільно,— як пишуть з

різних місць, се їх діло, се вони роблять добре, але силкувати до того не-українців не можна.

Властю для всього краю, для всеї людності У. Ц. Рада стане тільки тоді, коли в склад її вийдуть представники організацій не-українських. Про се й іде тепер мова. Так от полтавська рада солдатських і робочих депутатів, признаючи У. Ц. Раду, ухвалила послати в склад її своїх делегатів. Про се йдуть переговори з київськими комітетами і партійними організаціями. Коли таке поповнення У. Ц. Ради буде переведене, вона стане органом і властю для всього краю, а тепер вона на се не претендує.

Ніяких анархічних, неорганізованих виступів Ц. У. Рада не допускає. Всю адміністративну, публічну машину вона полишає без усякої поміхи і не робить перешкоди в її діяльності. Проти ворожих Українству людей, які зацілили на яких-небудь посадах, вона вказує тільки один шлях, законний: агітацію і перевибори.

Не сіє ворожнечі, а кличе до порозуміння і згоди, до спільної праці всі народи України, — щоб повалити ту велику і високу стіну, яка стоїть на дорозі вільного походу української землі: всі ті пережитки і останки старого проклятого режиму, які ще стоять і досі, — темнота, несвідомість політична і національна, русифікація, нехтування української народності, її мови, культури, недовір'я і відчуження між народностями, стара пам'ять колишніх спорів і чвар, котру роздувають злі й необачні люди, замість кликати до згоди й співробітництва, в світлу і велику будуччину української землі, а не в темну й гірку її минувшину.

Від першого слова і до останнього Універсал се один організаційний, творчий поклик, і нічого анархічного і руйного в нім нема й сліду. Хто добає в нім таке, робить се або з нерозуміння, або — з злої волі, з темних упереджень, або — з ворожнечі до свободи і народовластя. А всі щирі і вірні приятелі згоди, свободи й народного добра повинні стати під ним як під своїм прапором і кликати всіх українців і не-українців гуртуватися навколо нього і Української Центральної Ради як свого осередка, своєї власті. Тільки так, об'єднавшись під її проводом і властю, потрапимо ми одстояти нашу країну від нещастя анархії й упадку і допомогти спільному ділу Російської революції. А всяке противлення Універсалу і У. Ц. Раді се удар не тільки Україні, але й спільності Російської революції, здобутій нею свободі і народовластю.

УКРАЇНА І РОСІЯ *

Переговори в справі нового ладу (липень-серпень 1917 р.)

Українсько-Російська згода

Порозуміння Української Центральної Ради з Російським Центральним Урядом, довершене в переговорах президії У. Ц. Ради й Генерального Секретаріату з представниками Тимчасового Уряду, міністрами Керенським, Терещенком і Церетелі 29 і 30 червня, відкрило собою нову сторінку в житті України. Організоване українське громадянство, поставлене попередньою відмовою Тимчасового Рос. Уряду на національні українські домагання в відносини напружені¹, з сим порозумінням переходило на ґрунт тісного союзу і співробітництва. Міністри-соціалісти, особливо найбільш впливовий тоді в справах внутрішньої політики Ір. Г. Церетелі, доволі скоро порозуміли помилку, зроблену Тимч. Урядом під впливом централістів з партії ка-де. А порозумівши, постановили вигладити її щирим і повним порозумінням з У. Ц. Радою, себто задоволенням в повній мірі автономного домагання українського громадянства.

Якийсь час Тимч. Уряд пробував вийти з утвореного положення дорогою компромісу, обопільних зближень і т. ін. Такий характер мала його відозва до українців і потім постановова — вислати до Києва делегацію з інформаційно-посередницькими порученнями. Але в нинішній гарячий момент пускати справу на довгу і сумнівну дорогу обопільних вивідів і обмацувань, очевидно, не було корисно. Обставини кликали українське громадянство до негайного громадського будівництва без огляду на те, як до сього ставитимуться російські централісти. У. Ц. Рада, зараз по проголошенню Універсалу, приступивши до сформування свого виконавчого органу — Генерального Секретаріату — показала виразно, що не буде ждати результатів сих вивідів, а зараз поведе будову нового життя на Україні твердою рукою, перебиваючи всякі прояви дезорганізації й анархії. Тимч. Урядові треба було негайно твердо і ясно установити свої відносини до сеї творчої роботи, щоб вона не йшла поза ним або проти нього. Інакше він опинився б у становищі доволі не вигіднім. Се ставало все ясніше само по собі. Кінець-кінцем грандіозна маніфестація, уряджена петербурзькими військовими і робітничими організаціями 25 червня, помогла міністрам-соціалістам переконати нерішучих товаришів про неминучу потребу повного і щирого

* Стаття друкується в дещо скороченому вигляді.

¹ Про се в брошурі «Українська Центральна Рада й її Універсал».

порозуміння з У. Ц. Радою. В тім же напрямі, очевидно, подав свій голос з становища воєнного верхов. главнокоманд. Брусилів, до котрого удались міністри по дорозі до Києва. Під час командування на українським пол.-західнім фронті він уяснив собі ті користі, які може дати обороні українізація тутешніх військових частей і цілого українського фронту, і вів лінію порозуміння з українськими військовими організаціями і їх осередком — У. Ц. Радою. Його погляд докінчив справу. З ставки верх. главнокомандуючого міністри прибули до Києва з рішучою постановою задоволити повною мірою домагання українського громадянства й установити тверде і щире порозуміння з його представництвом — У. Ц. Радою. Щодо її сили і авторитету, вони вже не мали більше ніяких сумнівів. Те, що пропонувала вона Тимч. Урядові ще в квітні — прийняти простягнену до згоди і співробітництва руку У. Ц. Ради і опертися на Україні на організованім Українським народі як на твердій підставі нового, свобідного ладу і революційних здобутків, — тепер перед лицем всеросійської розрухи було нарешті оцінене відповідно.

Демократичні гасла й українські домагання

Коли прийшло до обміну гадок з представниками Тимч. Уряду, принципіально про українські домагання, про їх оправданість і право на сповнення говорити не прийшлося. Для сих представників, особливо для щирого і послідовного соціаліста Церетелі, було ясно, що вони вповні укладаються в тільки що прийняте й проголошене російською революційною демократією, з'їздом солдатських і робочих делегатів гасло повного і послідовного самоозначення народів. Проголошений для відносин народів Європи між собою принцип широкого права народів рішати про себе і про свою долю, не будучи змушеними коритися нічій чужій волі, не міг не бути приложеним і до відносин народів всередині Російської республіки. Революційна демократія устами згаданого з'їзду, власне, тиждень перед тим визвала правительство признати осбною декларацією право кожного народу Росії на повне самоозначення, включаючи й право на відділення — з тим, щоб здійснення сього права було тільки відложено до Установчого Зібрання. І відповідно до того закликала Тимч. Уряд увійти в зносини з революційною демократією України в справі вироблення основ будучого автономного ладу на Україні.

Певну директиву російської демократії в українській справі Тимч. Уряд і його делегати, таким чином, уже мали. Правда, з'їзд при тім налягав на Учред. Зібрання як рішаю-

чу інстанцію. Але, мислячи логічно, він, очевидно, не міг брати його собі інакше, як той орган, що, приймаючи до відома домагання певної народності, заявлені правосильним представництвом її, має тільки дати тим домаганням санкцію своїм прийняттям до відома. Ясне бо діло, що, приймаючи принцип самоозначення народу, не можна ні змінити його волі волею більшості зібрання, ні відкидати. Те, що лежить в межах самоозначення, мусить бути прийняте в цілості, без обмеження і насилування сього права.

До того ж самого виводу прийдемо, прикладаючи до внутрішніх національних і обласних відносин інше гасло міжнародної політики, проголошене революційною демократією всупереч і одміну імперіалістичних забіганок буржуазії: «Мир без анексій і контрибуцій!»... Очевидно, в основі сього гасла лежить принцип, що народність чи область не може бути силувана ніякою перемогою чи перевагою до переходу в залежність від іншого народу (анексія), ні до відступлення певних своїх матеріальних засобів на потребу чи поповнення утрат іншого народу чи держави (контрибуція). Перенісши се у внутрішні відносини держави, — міжнародні і міжобласні, ми дістанемо правило: ніяка область і ніякий народ не може бути ніякою перевагою, впливом чи силою змушуваний до того, щоб зіставатись у внутрішніх своїх відносинах залежним від вмішань держави, чи віддавати щось із своїх засобів на завдання йому чужі. Платити пропорціонально більше за інші краї до державного скарбу, так як Україна платить на загально-імперські потреби непропорціонально високо до своєї людності, значить давати не одноразову, а постійну, хронічну контрибуцію проти своєї волі й бажання. Се наслідок перемоги державного централізму над свобідним самоозначенням країни. Так само утримування України в стані не автономної, а залежної від центральної власті країни — се насильна анексація краю, утримування його в стані анексії. Утримування, противне його волі й суперечне його правам, тій умові, тому «трактатові, учиненому з Хмельницьким» (кажучи словами історичного насильника України царя Петра), на котрім опиралась сама державна зв'язь України з Росією.

Існування сього «трактату», властиво, виключає потребу всякого відкладання, хоч би лише для формального потвердження й проголошення автономії України до Учредительного Зібрання. Раз єсть документ і подається його власником, для призначення його не треба ніякої «згоди» того, кого дотикають виписані в нім зобов'язання. І се, властиво, з боку українців являється тільки добровільною уступкою настроям російської демократії, яка відкладає все важніше

до того «слушного часу», до всеросійського Страшного Суду, на котрім мають бути розсуджені всі справи і всі спірки, коли й українці теж згоджуються відкладати повернення державних прав України до Учредительного Зібрання.

Я не вважаю се дуже мудрим, що російська демократія так багато відкладає для нього. Я сказав би, що нагромадження так багато всякої всячини для Учредительного Зібрання, неустанне відкладання до нього речей, котрі, власне, не вимагають ніякого розрешування, мало і має свою некорисну і навіть небезпечну сторону з становища хоч би й загально-російського. Але думаю, що з погляду тактики, українці не робили помилки, поступаючися сим настроєм російської демократії і не настоюючи на негайнім проголошенні автономії України.

Порозуміння з не-українською революційною демократією

На сім становищі, що автономія України може бути проголошена тільки Рос. Установчими Зборами, далі стояла рос. революційна демократія, Тимч. Уряд і його представники — міністри. Вони заявили, що готові піти назустріч найширшим домаганням українців щодо фактичного переходу управи краю до автономного краевого органу, вибраного У. Ц. Радою, але формальне проголошення автономії не признають можливим, вважаючи його прерогативою Рос. Устан. Зборів, і ставлять українцям з свого боку умовою, щоб вони зріклися й осудили самочинне здійснювання автономії поза легалізованими Тимч. Урядом органами краевої власті.

Вони посилались на певний прецедент, готовий уже взіреть того роду в управі кавказькій (чи закавказькій, вірніше сказати). Уже в самих початках революційного правління в місяці березні для управи сеї країни організовано місцевий найвищий орган «Особый Закавказский Комитет Временного Правительства», зложений з депутатів Держ. Думи: росіянина і представників місцевих національностей. Сьому комітетові передано всю управу краю — права давнішого намісника кавказького; через нього Тимч. Уряд зноситься з місцевими установами і з ним порозумівається про всякі заходи, що дотикають краю. За сі три місяці проба ся вповні себе оправдала в очах Тимч. Уряду: незважаючи на всі складні національні, економічні й політичні умови краю, результати такого автономного правління, мовляв, були найкращі, і Тимч. Уряд бажав приложити сей метод також і до України: передати виконавчому органу

У. Ц. Ради права краєвої власті і представництво Тимч. Уряду на Україні.

Для сього треба було тільки, щоб У. Ц. Рада з представницького органу національного, українського тільки перейшла в орган всекраєвий, повнений представниками неукраїнської революційної демократії. З тих інформацій, які міністри-делегати дістали по приїзді (28 червня) від неукраїнських київських організацій¹, їм стало відомо, що се питання вже порішене, і про нього не треба говорити. Дійсно, за кілька день перед тим на нарадах представників У. Ц. Ради з неукраїнськими організаціями ся справа вже була винесена і принципіально прийнята, і щодо її полагодження не зіставалось ніяких важних сумнівів.

Відносини українців до неукраїнської демократії Києва за революційний час обійшли повний круг і в сей час наближалися до свого полагодження.

Вони почалися національним братанням в медовім місяці революції — вираз йому дали овації, зроблені революційними організаціями українським представникам під час першої української маніфестації 19 березня. Одначе скоро після того поголоски, ширені чорносотенними кругами і контрреволюційною пресою проти українства, встигли поцсувати сей приязний настрій. Пішли розмови про заміри українців самовільно проголосити автономію України на Всеукраїнськім конгресі, скликанім на 6 квітня і установити федеративний устрій в Росії (!). Незважаючи на всю свою безпідставність, сі балачки нервували слабо ознайомлену з українським рухом київську демократію, і дійшло до того, що на зборах на сам Великдень один з визначніших представників соц. демократії погрозив українцям на такий випадок революційними штиками. Ся погроза, ще побільшена в усній передачі, викликала велике роздражнення в українських кругах. Щоб поладнати се непорозуміння, київський виконавчий комітет громад. організацій запросив президію У. Ц. Ради на конференцію в сій справі і вияснення, дані нею, заспокоїли неукраїнські демократичні круги. Але антиукраїнська агітація, брехлива і неперебірлива, велася в антиреволюційній пресі далі і, на жаль, захоплювала хвилями і пресу революційну, яка теж допускала різкі і нетактовні випадки на українську адресу.

Пригода з українцями-воєнками, що за кілька день по Всеукраїнськім З'їзді зібравшись в Києві («на распределительномъ пункте») домагались, аби з них сформовано укра-

¹ Президіум У. Ц. Ради від таких неофіціальних інформацій ухилився.

їнський полк і вислано на фронт не інакше, як під українським прапором, підлила олію в огонь сих відносин. В неукраїнських кругах пішла з сього приводу тривога. Перед очима революційних комітетів встала страшна перспектива «оголення фронту»: що українці-солдати підуть з фронту, аби під приводом формування в українські полки сидіти в тилу й ухилитися від фронтової служби! У. Ц. Раду підозрівали в тім, що вона хоче опертися на військовій силі, починає формування української автономії від таких мало демократичних речей, як власна армія і т. ін. Всі конференції й спільні засідання з сього приводу не привели до нічого, і У. Ц. Р. нарешті відріклась їх з огляду на те недовір'я, з яким не-українські круги ставилися до неї.

Її обвинувачували в нещирім або хиткім поводженні, що коли вона не сама веде український військовий рух, то дозволяє вести його непевним людям і т. ін. Російська преса, з невеликими виїмками, повела знову завзяту агітацію проти українства. Тим часом як чорносотенні листки все більше розпускали язика на безчесні вигадки про німецькі гроші в українським русі, про зв'язки українців з Німеччиною. Органи поступові і навіть соціалістичні дописувались до того, що називали український рух «поганим ділом», буржуазною вигадкою, обвинувачували українців в націоналізмі, в роздробленні й ослабленні революційного діла і т. ін. Найвищої точки дійшли ці випадки в середині червня, після проголошення першого Універсалу У. Ц. Ради і Ген. Секретаріату, в котрім неприхильники побачили намір захоплення власті на Україні і не пожалували обвинувачень за се Ц. Раді.

Все се робило настрої, і в київських організаціях йшло сильне вагання. Факти місцевого життя виразно показували, що серед загального розкладу і всяких контрреволюційних заходів тільки на У. Ц. Раді можна опертись як на твердім авторитетнім організаційнім центрі нового ладу. Але неприхильне становище Центр. Уряду (зластиво, його кадетської частини,— се виявилось потім, а тоді не було так ясно), і голоси преси, навіть демократичної, стримували не-українську демократію від рішучих кроків в сім напрямі. Характерним було, що, напр., при кінці мая напротязі кількох днів, в залежності від змінних вістей про зміст відповіді Тимч. Уряду на українські домагання, їх оцінка в київських не-українських організаціях перемінялася зовсім протилежно. Одначе кінець-кінцем грізні прояви продовольчого розладу і всякого іншого розруху на місцях привели київські революційні круги до переконання про невідмінну потребу залагодити розбрат з українцями. На конференції 26 червня справа об'єднання не-українських революційних органів з У. Ц. Радою була принципіально порішена. Прийнято було, що представники не-українських організацій увійдуть у склад Ц. Ради, й зіставалось тільки порозумітися щодо деяких подробиць, напр., щодо пропорції, в якій буде переведене се поповнення тої території, яку обійматиме діяльність сеї поповненої Ц. Ради як краевого органу і т. ін.

Мін. Церетелі, приїхавши до Києва, взявся підтримати сю ідею об'єднання і допомогти її здійсненню на конференції з не-українськими організаціями. Але справа, властиво, була рішена й так. Погляд міністрів-соціалістів, що поповнення Ради представниками не-українських меншостей мусить бути підставою признання за її виконавчим органом характеру публічно-правового, державного, міг тільки скріпити сей намір й прискорити його здійснення.

Угода з Рос. Центральним Урядом

На основі попередніх переговорів міністри Терещенко і Церетелі (в неприсутності Керенського, що по короткій конференції попереднього дня виїхав з Києва) другого дня нарад, 30 червня, поставили конечні пункти згоди Центр. Уряду з Ц. Радою, що, по їх гадці, мала бути проголошена одночасно заявою Ц. Ради в формі нового універсалу і декларацією Ц. Уряду.

Виконавчий орган, який виділить з себе У. Ц. Рада, поповнена представниками національних меншостей України, Ц. Уряд признає вищим органом краювої управи України і через нього буде здійснювати все, що дотикатиме її життя й управи. Орган сей — за яким міністри згодились кінцеькінцем зіставити його попередню назву — Генерального Секретаріату (довго вони не годились на се) буде відповідальним перед У. Ц. Радою, яка, таким чином, зістанеться в ролі верховного революційного органу України. Але вона не буде робити ніяких самовільних кроків для здійснення автономії України поза своїм виконавчим органом — Ген. Секретаріатом, затвердженим правительством.

З розпорядчих функцій Ген. Секретаріату виймаються військові справи з огляду на ультимативне жадання воєнного міністра, щоб однастайність не тільки власті командної (котрої й не мала заміру торкатись У. Ц. Рада), але й власті розпорядчої, не була нічим нарушена. Міністри послались у тім на свій кавказький комітет, що до військової справи не торкається. Годились полишити У. Ц. Раді певний вплив на переформування військових частей через комплектування їх українськими контингентами — через її військові організації. Але відмовляли Ген. Секретаріатові тої власті в військовій адміністрації, яку він матиме в інших сферах управління. Міністрам вказувано на незручність і навіть небезпечність полишення поза властю нового краювого органу такої величезної сфери, як воєнна, що захоплює й проходить в найрізніші області життя в воєнний часі. Пояснювано, що «моральний авторитет» Ц. Ради, котрому вони полишали сю сферу, може не вистачити для її упорядкування. Але з огляду на неприсутність воєн. міністра його товариші не згоджувались зробити які-небудь змі-

ни в сій області і приймали на свою одвічальність всі можливі наслідки такого поставлення справи.

Під назвою «проекту про національно-політичне становище України» міністри полишали У. Ц. Раді право виробити автономний статут України з умовою, щоб він був поданий на останню санкцію Рос. Установчому Зібранню. Поза тим її законодавні функції зістались незачепленими і нев'ясненими сею умовою, котру міністри взагалі просили прийняти в сім начерку зараз негайно, щоб прямим проводом подати до відома ради міністрів, яка мала в той день саме засідати, і за кілька годин дістати їх згоду. По словам міністрів-делегатів, їм була дана повна власть на угоду з У. Ц. Радою, але вони бажали подати її все-таки до відома ради міністрів. Тому просили негайно внести на затвердження У. Ц. Ради той текст Універсалу, що був з ними установлений і мав бути опублікований разом з декларацією Ц. Уряду, котрої текст був ними також поданий і обговорений на сій конференції.

Сповняючи се бажання міністрів, котрі вимовлялись важними справами, які вимагають їх негайного приїзду до Петрограду, Ген. Секретаріат вніс зараз же на У. Ц. Раду тексти Універсалу і декларацію Центр. Уряду; У. Ц. Рада більшістю голосів ухвалила згодитись на предложені їй тексти, щоб вони могли зараз же затвердитись Ц. Урядом. Одначе, коли мін. Церетелі передав їх Ц. Урядові, справа не пішла так гладко. Рада міністрів довго не давала відповіді і кінець-кінцем відмовилась прийняти умову до особистих в'яснень міністрів-делегатів. Се зробило дуже прикре враження на У. Ц. Раду, по тім, як вона з такою щирістю й готівністю пішла на згоду. Потім виявилось, що згода з У. Ц. Радою, в прийнятій на конференції формі, викликала непримиренну опозицію з боку ка-де, так що справа закінчилась міністерською кризою, уступленням чотирьох міністрів ка-де з кабінету. Се підняло наново допиття до щирості міністрів-соціалістів в порозумінні з українцями. 2 липня кабінет прийняв згоду з У. Ц. Радою, і другого дня, 3 липня, оповіщено разом декларацію правительства й Універсал У. Ц. Ради в прийнятій на конференції стилізації.

Поповнення У. Ц. Ради представниками меншостей

Не діждавшися повідомлення про те, що сталося з угодою, У. Ц. Рада закрила 1 липня свою сесію (п'яту), прийнявши постанову щодо свого поповнення представниками національних меншостей України, порядку вироблення автономного статуту України і скликання «територіальних зборів», або установчого зібрання України для ствердження автономного статуту перед внесенням на Рос. Учредительне Зібрання. Тому що скоро зібрати Ц. Раду на нову сесію здавалось трудним з огля-

ду на жинва; для полагоджування всяких справ до нової сесії вибрано комітет з делегатів фракцій і рад селянських, військових і робітничих депутатів, і йому передано справу поповнення Ц. Ради і організацію Ген. Секретаріату на нових підставах після того, як Ц. Рада буде поновлена.

3 липня Ген. Секретаріат дістав повідомлення від мін. Церетелі, що згоду з Ц. Радою правительство прийняло, і Комітет Ц. Ради, або «Мала Рада», як її прозвано, приступив до справи поповнення депутатами меншостей. Загальний принцип поповнення був уставлений повною Ц. Радою: в новій раді делегатам меншостей мало належати приблизно 25 % — пропорціонально кількості не-української людності, або дещо більше, відповідно до того, в яких би межах було взято українську територію. Коли взяти українську територію з дев'яти губерній (не рахуючи Холмщини, занятої тепер німцями), виключити з їх складу не-українські повіти, а додати сусідні українські повіти з інших суміжних губерній, то по перепису 1897 р. виходить на сій території 76,15 % української людності, а не-української не повних 24 % (в дійсності, мабуть, іще менше, бо перепис скорше збільшувала, ніж зменшувала не-українські категорії). Коли ж триматись тільки 9 губерній, не додаючи, але й не виключаючи з них нічого (наприклад, північних не-українських повітів Чернігівської губ.), тоді процент не-української людності підіймається вище, до 30 %. Тому, поки територія України не уставлена твердо і рішучо, про пропорцію не-українських представників можна говорити тільки приблизно і умовно — до певного часу.

Територія ж українська представникам правительства і не-українській демократії представлялась дуже неясно. Властиво якими для них були 5 губерній — Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська й Полтавська (київський учебний округ), все інше дуже сумнівне. Міністри і представники не-української демократії радили і просили не розширяти території поза безперечну національну область, з другого боку, — надати території України певні заокруглені форми, географічну і економічну одностайність — для того, напр., включити в українську територію Бесарабію тощо, аби не вилучати їх в особні автономні області. Щодо першого — не поширювання української території на області непевні, представники Ц. Ради могли вповні заспокоїти всі сумніви, що се зовсім не лежить в інтересах українців. Щодо другого — заокруглення української території не-українськими областями, вони мусили пояснити, що всякий додаток не-української території вони вважають некорисним для українського життя, а в усякім разі ставлять се в залежність від ясної волі самої заінтересованості людності.

Представники не-українських організацій почали від того, що всяку реальну пропорцію признали для свого представництва неможливою. З огляду на даний момент, на революційне значення своїх організацій, вони претендували для себе з початку не менше, як на 50 % і дуже нерадо спускали з своєї цифри. Але представники Ц. Ради рішучо заявили, що вище 30 % представництву меншостей У. Ц. Рада дати ніяк не може, не розриваючи з принципом пропорціональності, і кінецькінцем ся пропорція — 30 % — була прийнята, щоб не затягати справи.

Щодо самого способу поповнення Ц. Р. не-українські київські організації стали на тім, що вони передусім поповнять «Малу Раду» від київських революційних організацій і партійних обласних комітетів демократичних партій, і дадуть своїх представників до Генерального Секретаріату, аби якскорше він міг перейняти на себе від Центр. Уряду вищу краєву владу; а поповнення повної Ц. Ради буде переведене пізніше. Комітет Ц. Ради пристав на се.

11 липня відбулося перше засідання «Малої Ради» в тім новім складі з участю представників не-українських організацій. В промовах

їх було зазначене значення сеї хвилі як важного моменту не тільки в житті самої Ради, що переходила з тим фактично на становище органу краевого, але і в розвою національних відносин — взагалі в історії змагань до справедливого їх поладження.

Генеральний Секретаріат

«Мала Рада» змішила поповнитися представниками не-українських організацій, щоб у сім оновленім складі переорганізувати Ген. Секретаріат, аби він перебрав, згідно з умовою з Ц. Урядом, права вищого органу власті на Україні. Ген. Секретаріат мав сформуватись по принципу діловому, незалежно від всяких процентів і національних рахунків. Для охорони ж прав не-українських народностей рішено установити при ген. секретарі по справам міжнаціональним уряду товаришів секретаря — одного з Великоросів, другого з Жидів¹, третього з Поляків. Вияснивши се питання, і по дорозі також і загальне число та спеціалізацію членів Ген. Секретаріату, уставлено такий склад секретаріату: голова Генерального Секретаріату — В. Винниченко (укр. с.-д.), внутрішні справи — він же, фінанси — Х. Барановський (укр. с.-р.), справи військові — С. Петлюра (укр. с.-д.), справа земельна — Б. Мартос (укр. с.-д.), справа продовольча — М. Стасюк (укр. безпарт. соціал.), справи юстиції — В. Садовський (укр. с.-д.), справи освіти — Ів. Стещенко (укр. с.-д.), дороги залізні, ґрунтові і водні — В. Голубович (укр. с.-р.), пошта і телеграф — Ол. Зарубін (рос. с.-р.), справи національні — Ол. Шульгін (укр. соціаліст-федераліст), генеральний контролер — М. Рафес (с.-д., Бунд), генеральний писар — П. Христюк (укр. с.-р.).

Вияснивши склад Ген. Секретаріату, «Мала Рада» зараз же приступила до вироблення постанов щодо прав і обов'язків його як вищого органу управління України, відносин до Центральної Ради і Тимчасового Центр. Уряду. В основу дебат положено проект, виготовлений Ген. Секретаріатом, переглядений і перероблений комісією «Малої Ради». Установлення підстав його діяльності мало велику вагу для всього дальшого напрямку українського життя, а, крім того, і як перший акт законодавчої роботи Ц. Ради в новім складі набирав він великого значення. Ц. Рада присвятила йому два дні — 15 і 16 липня, дуже уважно і пильно стараючись знайти той спільний ґрунт, який би об'єднав демократію України в спільних змаганнях забезпечення інтересів краю й його людності, їх свобідного і успішного розвитку без порушення відносин до демократії російської. Коли в результаті пілденного засідання 16 липня голова Ц. Ради оголосив результат останнього голосування сього «Статуту вищого управління України»: що він в результаті всіх дебат, змін і поправок прийнятий одностайно всіма членами «Малої Ради» без різниці партій і національностей, се викликало загальну радість, ентузіазм серед присутніх. Одні за одними виступали промовці з українських і не-українських фракцій і груп, вітаючи сю хвилю як великий і радісний момент. В одностайнім ухваленні представниками всіх народностей «першої конституції України», як називали її деякі промовці, вони бачили віщування не тільки нової доби в житті України — згідного пожиття її народів, але висловлювали надію, що тут, на Україні, будуть вироблені підстави національної згоди, котрими зможуть покористуватися й інші краї й народи світу. Се була справді світла й велична хвиля!

¹ Я уживаю се слово в розумінні етнографічнім без усякого об'єктивного значення.

Переговори з Рос. Центр. Урядом в справі Ген. Секретаріату

Коли голова Ген. Секретаріату 14 липня сповістив Рос. Центральний Уряд про сформування Ген. Секретаріату поповненою Ц. Радою, Р. Ц. Уряд висловив бажання, щоб ген. секретарі приїхали до Петербургу особисто — як не можна всім, то принаймні їх частина, чоловіка з п'ять — українці й не-українці, щоб умовитись про дальший порядок управи України. Се бажання Ц. Уряду Ген. Секретаріат признав потрібним сповнити з огляду на глибоку зміни, які переходили тоді в Тимчасовім Ц. Уряді, наслідком тої кризи, яку він тоді перебував. Виїхати всім ген. секретарям, розуміється, було немислиме, але виїхати кільком на короткий, як думалось, час здавалось можливим і навіть корисним для легшого і скоршого порозуміння щодо дальшого співробітництва правительства краєвого з правительством центральним...

Коли міністри ка-де вступили з кабінету 2 липня, після того, як він прийняв згоду з У. Ц. Радою, ся міністерська криза була використана радикально-соціалістичними елементами на те, щоб підняти питання про повний перехід власті до рук соціалістів. До демонстрацій, котрими вони хотіли зробити натиск на правительство в сім напрямі, прилучились розрухи, підняті елементами контрреволюційними, і Петербург в днях 4—6 липня став аренною уличної усобиці. Її задавлено, але вона перекинулася на фронт — 6 липня в Галиччині під час німецького натиску деякі часті облишили фронт, і се мало наслідком прорив його, масову утечу і замішанину, страшний розстріл армії, полишення всієї окупованої Галиччини і паніку серед людності. Помірквані соціалісти не відважились узяти на себе правління в цілості в сих обставинах, вони настоювали на утворенні міністерства мішаного, коаліційного. Прийшлося вести переговори з буржуазними партіями, щоб вони взяли участь. На першій черзі стояли ка-де. Вони почули себе тепер панамі ситуації і почали диктувати свої умови — включно до повного відречення правительства від революційного курсу, виявленого його декларацією 8 липня. Се привело до того, що міністри-соціалісти уступились з кабінету. Криза кінець-кінцем змусила буржуазію дещо скинути з своїх претензій. Новий кабінет, який вдалось по довгих трудах сформувати 24 липня, мав компромісний характер і невиразну фізіономію, і хоч в його складі з'явилось чимало членів ранішого кабінету, напрям його був очевидно і різко відмінний. Внутрішня політика верталась на старі, репресивні шляхи, велику силу здобула воєнна власть і відчувались у всім провідні впливи кадетсько-промислового блоку. Як передавали свої враження ті, кому прийшлося побувати в сім часі в Петербурзі — слово «демократія» там звучало вже іронічно, а слово «революція» вважалось просто ніяковим. Опад революційної хвилі і нахил на право «в сферах» був очевидний.

В таких обставинах ген. секретарям прийшлося повести в Петербурзі переговори про затвердження Ген. Секретаріату і докладніше визначення сфери його діяльності і відносин до Цент. Уряду. З перших же хвиль вяснилось, що стара мова стала вже незрозуміла. Люди були ті самі, але відношення було інакше, бо інакші були реальні відносини сил. Навіть Церетелі, котрого секретарі ще застали в кабінеті, глянувши іншими очима на статут Ген. Секретаріату і побачив в нім значне розширення признаного умовою 30 червня; він радив зіставити його у внутрішніх відносинах Ц. Ради і Ген. Секретаріату, але для відносин щодо Ц. Уряду виробити нову інструкцію. В юридичній же консультації, куди послав ген. секретарів кабінет, головний докладчик, бар. Нольде серйозно вмовляв ген. секретарям, що статут ставить Україну до Росії в відносини конфедерації!

Церетелі — головного автора угоди — скоро не став в кабінеті, і ген. секретарі в усіх переговорах і пробах порозуміння почули, що

перед ними став мур гладкий, німий, неприступний на ніякі аргументи, на ніякі доводи. Нове правительство, як характеризували вони, не почувало своєї зв'язі з попереднім, умова з українцями для нього була неприемною спадщиною, обов'язаннями, по котрим треба було платити, але платити не охота.

Інструкція Ген. Секретаріатові

Так минуло три тижні. З огляду на дуже непевне становище, яке творилося таким проволіканням, Комітет Ц. Ради рішив якомога скорше скликати повну раду і закликав ген. секретарів невідмінно прийти на сю сесію. Секретарі поставили міністрам жадання, щоб справа так або інакше була вирішена перед сесією. Тоді Ц. Уряд напереддень сесії Ц. Ради, 4 серпня опублікував свою «Тимчасову Інструкцію Генеральному Секретаріатові», спішно прийняту міністрами, без порозуміння з ген. секретарями.

Основою її ліг проект, вироблений юридичними дорадниками кабінету, предложений ген. секретарям і ними відкинений як невідповідний. В Комітеті Ц. Ради і потім на повній сесії він був підданий секретарями, так само як і представниками фракцій критиці убивчій, не тільки з формального боку, як акт, виданий Урядом самовільно, без порозуміння з українською стороною, і при тім не згідний з умовою, прийнятою 30 червня (2 липня), але і щодо самого змісту свого. З української території, етнографічно, географічно й економічно суцільної, інструкція виривала певну частину, розриваючи живі, органічні зв'язки її з рештою області. Так само довільно виривала вона з органічної роботи нової краєвої власті цілий ряд важніших справ, як продовольча, судова, дорожня і т. ін. Вона полишила на будуче усталення кругу діяльності Секретаріату (§ 5), себто затягала далі той непевний переходовий момент, в яким застрягла справа. Нарешті, останнім пунктом вона давала змогу обминати Ген. Секретаріатові навіть в тих справах, які годились йому признати.

І все-таки, незважаючи на се, коли прийшлося обговорювати сей акт в Ц. Раді, ген. секретарі рішучо радили не відкидати інструкції. Вони були того переконання, що в даній хвилі від даного правительства більшого добитися не можна. І та обкrojена, «куца» власть дається ним знехочу, так що Ц. Рада не могла б зробити більшої втіхи всім ворогам української автономії, якби її відкинула. З другого боку, навіть вона все-таки дає певну підставу, на якій можна оперти будову нового ладу України, і, не випробувавши сього будування, не можна її відкидати. Вона все ж являється реальним здобутком українського руху — здобутком навіть дуже великим в порівнянні з тими домаганнями, які були Ц. Радою подані Урядові в маю — великою побідою реальної української сили над супротивним централістичним напрямом міністрів ка-де. Відкинути її можна буде тільки тоді, коли Ц. Уряд не дасть на практиці використовувати й розширяти тих прав, які він подавав у своїй інструкції, але не робити сього зараз.

Такі були головніші мотиви, виставлені ген. секретарями, що вели переговори з правительством, і підтримані багатьма фракційними ораторами. Після чотириденної дебати по сьому питанню в «Малій Раді» і в повній засіданні, більшість Ц. Ради рішила прийняти погляд Ген. Секретаріату. На такій позиції стали укр. соціал-демократи і представники не-українських партій і організацій. По довгих ваганнях більшість укр. соц.-революціонерів постановила також підтримати резолюцію українських с.-д. з огляду на сувору критику урядового акту, яку вона вносила, і включені в ній домагання якскоршого скликання українських установчих зборів для виявлення домагань людності України. На засіданні повної Ц. Ради 9 серпня резолюцію с.-д. прийнято

247 голосами против 36, при 70 членах, що втрималися від голосування (се були російські с.-д. меншовики, меншість українських с.-р., н.-р. й ін.).

Резолюція ся признавала, що Рос. Ц. Уряд своєю інструкцією зламав згоду з У. Ц. Радою. Констатувала, що ся інструкція перейнята імперіалістичними думками російської буржуазії щодо України; продиктована недовір'ям до змагань демократії України і не відповідає зовсім потребам і бажанням не тільки українського народу, але й не-українських народностей України. Вказувала на те, що її постанови перешкоджають утворенню єдиної революційної власті на всій території, заселеній українським народом, при тім зменшують й ослаблюють власть Ген. Секретаріату, виключаючи з неї різні справи. Тим не менше, вона не вважала за добре робити з сього акту притоку до розриву з Урядом. Признавала потрібним вказати йому, що в інтересах добрих відносин між Україною й Росією між ним і Ген. Секретаріатом повинні бути уставлені норми, відповідні згоді 2 липня (30 червня). Але тим часом ухваляла подати йому на затвердження 9 ген. секретарів з повного числа 14, і сьому Секретаріатові поручити порушити перед правительством найбільш негайні справи: війни і миру, репресій і кари смерті, що відновив сей Уряд. А у внутрішніх відносинах взятись негайно до підготовчої роботи до скликання установчих зборів України і Всеросійського Учредительного Зібрання, а зараз до всіх народностей України звернутись з відозвою, вказавши на всі хиби інструкції, й закликаючи трудящі маси України до організованої боротьби за свої інтереси і до об'єднання коло Ц. Ради.

Криза і затвердження Ген. Секретаріату

Спільна гадка, таким чином, більшістю Ц. Ради була знайдена, тактична лінія вказана. Але ще далеко тяжше, ніж знайти її, було перевести в діло. Співробітництво з Ц. Урядом, який виявляв такий виразний нахил на право, для Ц. Ради, більш як на 9/10 зложеної з елементів виразно соціалістичних, розуміється, було ділом дуже трудним. На сесії Ц. Ради виразно виявилось глибоке незадоволення в масах не тільки з приводу дефектів інструкції, але і з інших речей, як політика твердих цін тільки на збіжжя, розпорядження воєнних властей щодо пільних робіт, котрими покасовано постанови місцевих земельних комітетів, реквізації в прифронтовім поясі при уступленні військ з галицького фронту, відновлення старих репресивних заходів правительства і т. д. З сям усім Ц. Рада мусила серйозно порухуватись зараз же при сформуванні секретаріату.

Коли по оголошенню згаданої резолюції Ц. Ради з приводу інструкції Ген. Секретаріатові Ген. Секретаріат повідомив Ц. Раду, що він уступається з свого уряду, Ц. Рада спішно закінчила свою сесію того ж самого дня, щоб дати змогу Комітетові («Малій Раді») зайнятись сею справою. Другого дня, 10 серпня, «Мала Рада» приступила до сеї справи. Більшість її, себто головню українські с.-д. і не-українські представники, висловились за те, щоб заяви Ген. Секретаріату про свій вихід до відома не приймати і подати Ц. Урядові на затвердження згідно з інструкцією 9 секретарів з теперішнього складу. Але фракція укр. с.-р., вважаючи, що тактика Ц. Ради супроти Ц. Уряду, з огляду на загальний нахил на право, мусить бути більш рішучою і твердою, голосувала проти того, щоб лишати нинішній секретаріат; і відкликала з нього своїх членів. Голова секретаріату Винниченко взявсь відновити секретаріат за порозумінням з фракціями с.-д., с.-фед. і не-українським представництвом. Але в сім часі виявилось, що й його власна кандидатура являється для правительственных кругів непевною, як соціаліста насамперед, а до того ще й наслідком затриманої воєн-

ною цензурою його розмови з французьким кореспондентом, переданої дуже невірно, так що вона в непевнім світлі представляла його політичну орієнтацію, і се інтерв'ю було роздуто в офіціальних кругах до значення якогось важного факту. Тому 13 серпня тов. Винниченко зложив свій уряд і відмовився від формування секретаріату. «Мала Рада» поручила формування його фракціям, які на нічнім засіданні від 14 серпня назначили новий секретаріат, чисто ділового характеру, поставивши на чолі їх обласного комісара Галиччини і Буковини Д. Дорошенка. Сей секретаріат був прийнятий «Малою Радою», с.-р. заявили, що вони не будуть робити йому трудноостей, хоч він своїм складом і не відповідає його поглядам. Але що секретарі були визначені фракціями без порозуміння з ними, на надії на фракційну дисципліну, а вона себе не оправдала, і різні кандидати почали відмовлятися від визначених їм портфелів, то по кількох днях Дорошенко від формування секретаріату теж відмовився, і воно вернулось знов до Винниченка. Аж 21 серпня він предложив свій склад — знов-таки з виїмком фракції с.-р., в числі 7 секретарів поки що: секретар внутр. справ і голова Винниченко, освіти І. Стешенко, міжнаціон. справ О. Шульгін, земельних справ М. Савченко-Більський (укр. с.-р.), фінансів М. Туган-Барановський (рос. с.-д.), ген. контролер О. Зарубін, ген. писар Ол. Лотоцький (с.-ф.). «Мала Рада» прийняла сей склад — знов-таки з виїмком фракції с.-р., яка від голосування стрималась, і секретаріат подано Ц. Урядові.

В правительствених кругах заміна Дорошенка Винниченком спочатку викликала невдоволення. Секретаріат Дорошенка тут стріли з великою приємністю, і тому поворот Винниченка був немілою несподіванкою. Склад секретаріату, властиво, не мінявся значно з сею переміною, але невдоволення, мовляв, викликала особа його голови. Та ген. секретарям не-українцям, які виїхали на той час до Петербургу, удалось розвіяти упередження, і правительство 1 вересня нарешті рішилось затвердити Ген. Секретаріат. Обставини після прориву ризького фронту і проб перевороту, піднятих генералітетом, справді були значно грізні, щоб далі тягнути з українською справою, і ся стадія її розвою таким чином закінчилась.

2. «ТЕПЕРІШНЯ УКРАЇНА І ПІ МИНУВШИНА»

ЗВІДКИ ПІШЛО УКРАЇНСТВО І ДО ЧОГО ВОНО ЙДЕ

Передне слово

Коли настала свобода і українці вийшли в тисячах на улиці й площі під стягами «Вільної України», «Автономії України», «Самостійної України» — се здалося багатьом чимсь несподіваним, чимсь новим. Про українців їх неприхильники або промовчували, або писали, що то купка людей, які видумали собі свою мову, пишуть нею книжки, котрих ніхто не читає, а народ їх не знає, знати не хоче. Як же так сталося, що коли настала свобода, то зараз же народ піднявся і став поруч тих українців і прийняв їх слово за своє слово і їх домагання за свої домагання — сказав, що він хоче того ж, що вони хочуть, вважає їх своїми вірними товаришами і провідниками?

Тому, що українці нічого нового не видумували. Вони нагадували тільки те, за що боролися і голови свої складали предки нинішніх українців, добиваючися землі і волі, свободи і рівності, української автономії і державності.

Теперішнє Українство се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами — права бути господарем на одвічній своїй землі. Тільки що народ той називав себе в давніх віках народом руським; а як ся назва стала означати і великоросів, і тих, що від українського народу його права відбирали, то він не схотів далі сям іменем називатись і пошукав собі іншого імені¹. А діло його старе — те, що почалося багато віків тому.

Теперішня Україна і її минушина

Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якогонебудь народу. Коли порахувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторони від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне побережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі верст вздовж, а 700—900 верст вшир. Жило на тім просторі перед війною людей 40 мільонів з верхом, а з того 30 мільонів з верхом було українців (докладного рахунку досі не можна було зробити, і мабуть, що українців було далеко більше, ніж вираховувано). З того невелика частина, так коло восьмої часті, належала до Австрійської держави (Австро-Угорщини), а все інше до держави Російської.

На сій землі український народ, або краще сказати — ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше різними іншими йменнями, — живуть не менше як півтори тисячі літ. При кінці IV віку по Христі маємо на се виразні звістки, що тоді сі племена східнослов'янські, від котрих пішли наші українці, стяли поширюватися на полудні — і, йдучи з півночі, почали наближатися до Чорного моря. Трохи пізніше вони вже напевно займали приблизно ті краї, в яких живуть тепер: тільки на схід, в Донщині, на Кавказі, в Криму розселилися в пізніших віках, а дещо мабуть втратили на заході. На полудні, в сусідстві з степами чорноморськими, різні орди кочові не раз витискали звідси українців, вони уступалися в затишніші місця, лісисті та багністі, куди кочовники не

¹ Про се коротенько в брошурі: «Хто такі українці і чого вони хочуть».

заходили, а потім знов верталися на свої старі оселі — як не вони самі, то інші їх земляки. Востаннє ж розширилися вони від великих повстань проти поляків, виходячи на схід, коли поляки гору брали над козаicinoю, і потім, коли впа-ла Кримська орда і перенесено Запорозьке військо на Кубань, — на весь нинішній простір, до Дону, до Волги, до Чорного моря, а місцями і до Каспійського.

В середині української землі, її одвічним осередку Київі, десь в VIII чи IX віці по Христі, приблизно одинадцять ві-ків тому зав'язалося державне життя. Князі і владушча, во-енна верства сеї держави називали себе Руссю. Вони об'єд-нали навколо себе всі краї, залюднені полудневими, укра-їнськими племенами, підбили їх під свою владу, а також і ті північні племена, з яких потім пішов народ білоруський і великоруський. Київ став осередком великої політичної й культурної роботи. Відси пішла нова, християнська віра, перейнята від греків, книжність, мистецтво, право, основи нового політичного і громадського ладу, культурний уклад. Все се поширювалося в один народ, в одно національне тіло тих давніх окремих українських племен і областей.

Воно поширювалося з Київа по українських землях і по-ложило перший початок об'єднанню також і по інших приналежних землях, великоруських і білоруських. Але татарське лихоліття розірвало досить різко зв'язки ук-раїнського полудня і великоруського північного сходу. Українські землі zostалися в тіснішій зв'язку з північ-но-західними, білоруськими землями — разом з ними ввійшли потім в склад Литовсько-польської держави. Разом вони пережили культурно-національний рух про-ти натиску польщини: католицтва, польського панства і польської культури. Але розвиток козацтва дав но-вий вигляд і характер українському життю і виразно відрізняв його і від білоруського. Правда, велике пов-стання, що пішло під проводом Б. Хмельницького, хоті-ло об'єднати під козацькою кермою не тільки українські, а й білоруські землі. Але се не вдалося, і можна сказати, що від Хмельницького скінчилася доба українсько-білоруська, і українська народність визначила ще різше, ніж перед тим, свою окремишність. Потім літературно-політичне відро-дження, що пішло з кінцем XVIII віку, повело далі форму-вання української народності в справжню національність, а докінчує його нинішній політичний рух.

Почини нового Українства

Культурний рух XVI в. — громадський і церковний, був першим відродженням українського громадянства. При всіх

відмінностях в нім є вже багато спільного, що зв'язує його з пізнішим українським рухом ХІХ віку. Провідники, діячі українського відродження ХVІ в. глибоко відчували свої зв'язки з старою, Київською Руссю. Вони були перейняті пошаною для старої державності сеї української Русі, вдячно пам'ятали старих київських князів — все, що зробили вони для тої культури українських земель, яку діячі ХVІ віку хапалися оборонити від польського натиску. Але вони опиралися вже не на князях і панах, а шукали опори для національного руху в ширшій громадянстві. Головно в дрібнім міщанстві, як елементі краще організованім, свідомішим і не таким безправнім, як тодішне закріпощене селянство. Але в тодішніх писаннях знайдемо гарячі сторінки і в обороні сього селянства — його людських прав, його прав на рівність. Особливо цікаві з сього погляду писання Вишенського, що як з одного боку виступає вірним, навіть узьким прихильником старої церковності, так з другого підіймається на висоту, можна сказати, шевченківського гніву на всіх, хто гнітить трудящий український народ, хто живе його потом і працею і позбавляє прав.

Потім сю лінію повела далі козаччина, що в своїй боротьбі за свої права і політичне право всього народу опиралася незмінно на селянстві, вважала його своєю правою рукою — як висловився Хмельницький в одній промові, і знищення панського права поставила своїм завданням. В очах народу козацтво стало боротьбою не тільки за національне право українського народу, але і за визволення трудящого українського люду. Се те, що вложив Шевченко в уста свого козакові-небіжчикові, воно передає сей погляд народу на козацтво:

Оце воля спить!
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами козаками...
Тут паца немає.
Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли...

Через те, що склад козацтва був дуже не одинаковий і перевагу в нім взяла старшина, з панськими поглядами, козацькі верхи не видержали кінець кінцем сеї суто демократичної лінії: козацька Гетьманщина задержала де в чім тільки демократичні порядки, але в відносинах економічних (хазяйських) і соціальних (громадських) вона відійшла від демократичності. Для народу се було зрадою козацькому духові, козацькій програмі. Тому він так сильно виступав проти козацької старшини. Для нього козацтво було і зісталося охороною прав не тільки політичних, але й соціальних: землі й волі для трудящого народу, і через те він свято

заховав пам'ять про нього і поривався до його відновлення.

Старшина натомість висунула на перший план домагання політичні, державні. Визволивши від Польщі на перших початках східну Україну, надніпрянську, а бажаючи далі визволити всю українську землю, козацька старшина хотіла утворити з неї осібну українську державу під своїм проводом. Не звіряючи власній силі, вона шукала якоїсь опори поза Україною. Так ото Хмельницький з старшиною зв'язалися з Кримом і Туреччиною, признавши зверхність султана, потім з московським царем, далі ввійшли в змову з шведським королем, що своїм трактатом обов'язався «признати і проголосити військо Запорозьке з усіми підвласними йому землями за народ свободний і нікому не підвласний» і добитися від Польщі признання цілої України незалежною державою.

В сім домагання української старшини відповідали бажанням народу — тільки народ, не звіряючи панським нахилам старшини, боявся, щоб вона не помирилася з Польщею і не повернула на Україну панів. Тому раз-у-раз мішав старшинську політику, і се роздвоєння народу і старшини підрізало українську свободу, дало московському правительству змогу приборкати українську державність, а далі взагалі закувати в тяжкі кайдани все українське життя.

«Українське питання»

З того часу, як московський цар згодився прийняти Україну під свою руку (восени 1653 р.), українське політичне життя оберталось коло відносин до Москви. Українське життя вступило в період «українського питання» щодо Московсько-Російської держави і в нім зіставалося до остатньої революції.

Хмельницький з старшиною від самого початку повстання хотіли, щоб московське правительство своїм військом зв'язало Польщу, а особливо Литву і дало змогу Україні обернути всі свої сили на визволення всієї української землі і сформування її в Українську державу. З переговорів виявилось, що московське правительство не розірве своїх відносин до Польщі за меншу ціну, як за признання московського царя зверхником України. Московську поміч гетьманські круги цінили так дуже, що згодилися на се — але, розуміється, хотіли задержати українську державність і під московською протекцією. В сім напрямі сталася в Переяславі усна умова з царським представником Бутурліним, що приїхав на Україну на початку 1654 р. прийняти присягу від гетьмана, війська і всієї української людності. Українські послы, що поїхали до Москви літати від царя

письменне потвердження на свої домагання, предложили їх цареві в формі прошення, очевидно — по формі, даній їм московським приказом (міністерством), і царські відповіді дано в формі резолюцій на сі прошення. Але московське правительство дивилося на сей акт так, як на договір свій з Україною, чи «військом Запорозьким», — так і називало їх «договорними статтями», або договором. Воно не важилося ні в чім змінять сих «статей Богдана Хмельницького» (як воно їх називало) інакше, як тільки за згодою військової української ради, навіть цар Петро, зломивши сю умову самовільно, все-таки по старій пам'яті називав їх «трактатом, учиненим з Хмельницьким», і так само Катерина, скасувавши гетьманство, не переставала називати їх договором, чи «уговорними статтями»¹.

Царські резолюції, одначе, від самого початку не вдовольнили війська. Українська старшина і все громадянство хотіли, щоб Україна як стала фактично після великого повстання 1648 року самостійною державою, так і далі нею була. Вони зрікалися своєї незалежності, приймали зверхність московського царя, обіцяли йому свою військову поміч взамін за поміч, якої сподівалися від Москви, готові були платити до царського скарбу частину своїх доходів, але у внутрішнім своїм правлінні хотіли повної автономії. Тим часом московське правительство, хоч на практиці рішилося до смерті Хмельницького не рухати української автономії, пообіцяти сеї незайманості не хотіло. Воно сподівалося згодом привести Україну в повну залежність як звичайну провінцію. Се зрозуміли на Україні й стали з підозрінням дивитися на московське правительство.

Ще більше роздражнило воно українське громадянство, коли цар звабився на польські обіцянки, що поляки виберуть його королем Польщі, — вчинив перемир'я з Польщею проти шведів, союзників, козацьких, і від українців захотів, щоб вони з поляками замирилися, а звернули на шведів. Українці вважали сю сепаратну угоду Москви з Польщею за зраду Москви, за розірвання Переяславської умови. Вони рішили ввійти в тіснішу спілку з шведами, уложили з ними згаданий вище трактат і постановили спільними силами добити Польщу, а з Москвою свої відносини розірвати. В 1658 році, за наступника Хмельницького гетьмана Виговського, оголошено українську ноту до європейських держав — гетьманське правительство оповіщало їх, що лукава і зрадлива політика московська змусила його розірвати уложену спілку, скинути зверхність царя і за поміччю

¹ Про се буде ширше в брошурі «Переяславська умова...»

сусідніх держав обстоювати незалежність України від Москви¹.

На біду, ці сусідні держави не могли тоді підтримувати Україну. Швеція мусила кинути війну з Польщею, тому що на неї саму напала Данія. Українці мали до помочі кримців, але сього було мало: тоді старшина ввійшла в згоду з Польщею і уложила з нею спілку (Гадяцька унія 1658 р.), що забезпечила Україні державну самостійність. Та простий народ на Україні не хотів мати ніякого діла з Польщею — боявся, що пани знов повернуть на Україну. Сим і покористувалася Москва.

Московський цар, як раз узяв Україну, не хотів випускати з рук, і тепер скористав з сього українського роздвоєння, з недовір'я народу до старшини. Виговський мусив зріктися булави, і його наступник Юрась Хмельниченко так само. Московське правительство дуже зручно визискувало для себе внутрішні замішання України, щоб мати своїх прихильників між страшиною і всякими способами підкупувати тих, хто стояв проти московської політики. Так упав Многогрішний, потім Дорошенко. Старшина не сміла виступати проти Москви після сього. Тільки похід шведів на Україну осмілив її зробити ще одну спробу визволення. А коли вона не вдалася, цар Петро поважився скасувати державний лад України — всяку самостійність її, не питаючися згоди військової ради української, як досі робило московське правительство при всякій зміні в «статтях Б. Хмельницького». Одначе се рішуче порушення «трактату, учиненого з Б. Хмельницьким», самому російському правительству — наступникам Петра — здалося виступом занадто рішучим і небезпечним. Воно вернуло українські порядки, і тільки Катерина II осмілилася покасувати їх знову і ще більш рішучо, ніж се зробив Петро I — почавши від скасування гетьманського уряду (1764) і кінчаючи знищенням Січі (1775) і військового устрою української гетьманщини (1788).

Се знищення українського автономного ладу, без згоди українців, було вчинком беззаконним, безправним, бо він противився Переяславській умові, котрою Україна прилучилася до Москви. Як уже сказано, саме московське правительство дивилося на «статті Хмельницького» як на договір, що може бути змінений тільки за згодою обох сторін — воно не признавало можливим змінити його самовільно. Українське громадянство в своїх наказах на скликане Ка-

¹ Про все се ширше в моїй «Ілюстрованій історії України» і в книжці «З політичного життя України».

териною II зібрання депутатів в 1767 р. однодушно висловилося, що статті Бог. Хмельницького мусять бути захищені і гетьманство привернене. Але царське правительство вважало себе досить сильним, щоб накинати свою волю українцям і гостро карати всякий непослух і всякий протест.

Нове Українство ХІХ віку

Цариця Катерина поклала всі надії на те, що, страшачи карами прихильників волі, а нагорожуючи урядами, чинами і грошима покірних, царське правительство примусить українське громадянство забути свої давні мрії і змагання. Як злі духи — вороги України у Шевченка, в «Великім Льоху» замишляють:

Я золотом розтопленим заллю йому очі.
Я царевими чинами скручу йому руки.
А я зберу з всього світа всі зла і всі муки...

Старшину українську зрівняно з дворянами російськими, чини козацькі переведено на чини російські. Відкрито українцям дорогу до найвищих посад російських (чимало з них було міністрів). Селянство українське віддано українській старшині в люте кріпацтво, у всім зрівнявши з селянами великоруськими, аби тільки старшина, пани українські забули гетьманщину і права українські.

Але громадянство українське не забуло. Навіть пани вкраїнські, взявши вдячно, що їм дав царський уряд, таки не перестали жалувати за гетьманським урядом і старою автономією. Між народом же і між тим громадянством, що виходило з народу або взагалі з кругів не панських — з духовенства наприклад, було велике незадоволення на нові московські порядки. Народ український свято зберігав пам'ять про стару козаччину, боротьбу за волю і рівність, стару славу українську, перемогу над панами. Письменники українські пригадували колишню славу гетьманщини, жалували і обурювалися на неволю народну, гірку долю кріпаків, вихваляли високі чесноти селянської душі, селянського розуму, селянського життя, славили народне слово і народну поезію. Так приготовлявся ґрунт під народне українство. А виступило воно перед світом в політичнім українським товаристві, так званім братстві Кирила й Мефодія.

Зав'язали його в Києві в 1846—7 рр. найвизначніші, найкращі сили тодішньої України: Шевченко, Костомарів, Куліш, Гулак, Білозерський і інші. Товариство се існувало недовго — бо його видав донощик. Але воно все-таки встигло згуртувати навколо себе доволі багато людей з українського громадянства і досить виразно зазначило напрям

нового українства. Стоючи на ґрунті української пам'яті про визвольну боротьбу — братств, козаччини, війн з Польщею за визволення українського народу, Кирило-Мефодіївці поставили своїм завданням добиватися скасування на Україні всякої неволі, розкріпощення селянства, свободи віри, слова і друку, переведення повної рівноправності, знищення всяких класових привілеїв і нерівностей, поширення освіти й піднесення добробуту народного. Останньою ж метою товариство ставило заведення справжнього народовластя на Україні і по всій Слов'янщині. Україна мала перетворитися в окрему республіку з виборним на певний час президентом, щоб уся адміністрація і вся власть у ній була виборна, «не по роду і маєтку (цензу), а по розуму і освіті». Кожний інший слов'янський народ також мав утворити таку демократичну республіку, і сі слов'янські держави, числом сім або вісім, мали об'єднатися в федерацію. В головах їх мав стати спільний слов'янський сойм у Києві, зложений з депутатів сих слов'янських республік, і виборний президент всеї федерації з кількома міністрами для спільних справ федерації (напр., для заграничних зносин).

Товариство існувало недовго, бо вже весною 1847 р. членів його арештовано, розсаджено по в'язницях і розіслано по далеких сторонах. На Українство пішли всякі заборони і пострахи. Проте гадки і плани Кирило-Мефодіївців пішли широко в громадянство, і від них веде свій початок сучасне-українство. Кирило-Мефодіївці, коли вернулися з заслання, старалися, поскільки се вважалося їм можливим, проводити в діло — коли не республіканські, то народолюбні плани сього товариства, або обґрунтовували з наукового погляду свої старі гадки. Величезний вплив мала поезія Шевченка. Його вірші, хоч заборонені, широко розходилися, а ті, що не були заборонені, були перейняті гарячим протестом проти сучасного ладу, накликали до старих великої визвольної боротьби за волю і самостійність України. В тих писаннях, які виходили поза Росією — в Галичині, в Швейцарії тощо, українці розвивали далі гадки Кирило-Мефодіївців про автономію України, про забезпечення її демократичного устрою — свободи, рівноправності, повноти національної культури, — щоб у всіх галузях громадського і культурного життя українська людність могла задовольняти свої потреби в українських формах: українським письменством оригінальним, українськими перекладами з чужих літератур, українським театром, українською школою, українською наукою, українським мистецтвом.

Царське правительство лякалося сих планів українців. Славний цар-освободитель Олександр II 1876 р. видав та-

небний¹ указ, що мав знищити Українство. Сим указом заборонялося привозити з-за границі українську літературу без дуже гострої, просто неможливої цензури, і в Росії українські писання заборонялися майже зовсім. Проте розвій української політичної мислі в отім напрямі, як я сказав тільки що, йшов далі невпинно, невважаючи на всі заборони та кари і нагінки на українських «сепаратистів», як їх називали вороги (себто таких, що хочуть відділятися).

Одно тільки досягали всі ці ганебні, нелюдські царські заборони — що українці не могли винести своїх планів і домагань перед широку публіку, в народ. Правительство не дозволяло ніяких українських газет, ніяких писань на політичні українські теми, ніякої літератури для народу на українській мові. Але в гуртках і громадах українських міцно трималися Кирило-Мефодіївських поглядів про потребу ґрунтовної перебудови життя, про автономію України і заміну її залежності від Російського царства федеративним зв'язком. Сі погляди особливо розвивалися визначним українським діячем, київським професором Мих. Драгомановим, що, виїхавши за границю в 1870-х роках, двадцять літ прожив там на еміґрації, до самої смерті, і в різних часописах, збірниках і писаннях, що видавав з своїми товаришами в Женеві, потім у Львові на гроші, складені українцями в Росії, доводив потребу автономії України і федеративного укладу Росії.

Коли стало свобідніше в Росії, після Японської війни і за часів першої та другої Думи, українці і в Росії виступили публічно з сими домаганнями: заявили, що своєю політичною програмою ставлять автономію України в федеративній Росії, і тільки з становища тактичного зараз настоюють на першій половині сеї програми — здійсненні національно-територіальної автономії України й інших національних областей Росії.

Від того часу, оскільки цензурні умови давали змогу (про федеративний устрій писати правительство не дозволяло, вважаючи се нарушением цілості Росії), українці не переставали розвивати і повторяти при кожній нагоді, в пресі і живим словом про сі свої домагання.

Тепер, коли пропали всякі обмеження свободи слова, зборів і організацій, українці виступають рішучо з сим своїм домаганням широкої національно-територіальної автономії України в федеративній демократичній Російській республіці. Вони організують на сій основі всю свідому українську людність і від сих домагань не відступлять.

¹ Див. мій збірник «Освобождение России и украинский вопрос», зложеній з статей, друкованих під час першої Думи, 1906 року.

До чого йдуть сі домагання

До чого ж іде Українство, виставляючи отсі домагання? Чи хочуть українці відділити Україну від Російської держави, — як страшать вороги нинішнього руху несвідомих, — коли домагаються автономії України? Чи хочуть розбити сю державу на часті, вимагаючи її перетворення в федеративну республіку? Чи хочуть вигнати з України всіх неукраїнців, жадаючи українізації уряду і всяких установ? Чи хочуть відрізати великоросів від Чорного моря і загнати на північ, замкнути їх в тісних межах колишнього Московського царства?

Такі страхи можуть пускати або люди нетямущі, котрі самі не розуміють, що значить автономія та федерація¹, або вороги свободи і нового ладу, що хочуть перелякати і пересварити людей, та, наробивши заколоту, скористати з того, щоб знову повернути назад царя, чиновників і всякі старі порядки. Се дуже небезпечна робота, і з неї не можна спускати очей. Несвідомих треба освідомляти, а свідомих остерігати щодо небезпечних наслідків, які може мати їх баламуцтво.

Українці не мають заміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий замір, вони виступили б щиро й одверто з такими гаслами — бо тепер за се вони б нічим і не ризкували. Коли вільно полякам жадати відновлення незалежної Польщі, то вільно й українцям, якби вони хотіли, домагатися відлучення України і повернення її в те становище, в яким вона стояла перед актом 1654 року — безправно порушеним Російським правительством. Але українці не мають наміру відділятися від Російської республіки. Вони хочуть задержатися в добровільній і свободній зв'язі з нею. Хочуть тільки, щоб вона ні в чім не обмежила їх свободи і самостійності національного життя. Для того хочуть широкої автономії України. Хочуть, щоб російське правительство і великоруське громадянство з свого боку щиро і одверто виріклися всяких явних і тайних забаганок правити Україною проти її волі, верховодити нею, використовувати (експлуатувати) її засоби для завдань, для українців чужих. Хочуть, щоб великоруське громадянство і російські партії признали, що Україною мають правити не вони, а український народ, з захованням прав меншостей (в тім і тих великоросів, які живуть і житимуть на українській землі), але з признанням державних прав україн-

¹ Значення сих назв тут не буду вясняти, зроблено се в брошурі «Якої ми хочемо автономії й федерації».

ської нації на українській землі. Коли буде таке шире при-
знання обох сторін, тоді відносини будуть ширі і сердечні,
свободні від усяких укритих, задніх думок.

Добиваючися федеративного устрою Російської респуб-
ліки, українці зовсім не мають заміру тим ослабляти її або
розривати. Говорити щось подібне можна хіба тільки ра-
хуючи на людську неосвідомленість. Землі, зв'язані федера-
тивним зв'язком, становлять одну державу. Їх союз зв'язує
їх назавсіді — приймаючи його, вони зрікаються права са-
мовільно виступати з союзу. Вони заінтересовані, щоб їх
союз був сильним і безпечним, щоб нікому не збирало на
охоту зачіпати або кривдити його членів. Те, що кожний з
народів чи країв, членів сього союзу, має сам своє держав-
не право, являється державою, зовсім не ослаблює їх потя-
гу до спільного державного зв'язку, на користь котрого, в
спільнім інтересі, сі держави-члени зрікаються дечого з
своїх прав. Германія стала федерацією вже кількадесят літ,
а проте федеративний зв'язок зовсім не ослабив її — навпа-
ки, се найбільш солідарна, найбільш внутрішньо міцна дер-
жава з усіх сучасних. Стара Росія не могла ніяким приму-
сом добитися такої внутрішньої єдності. Нова Російська
республіка, коли хоче удержатися в цілості і силі, повинна
широ зріктися всяких замірів тримання когось силоміць на
припоні, до кінця провести принцип свободи і самоозначен-
ня у внутрішніх відносинах. А такою, до кінця переведеною
системою свободних і рівноправних відносин, може бути
тільки федерація.

Кажуть, що Германія держиться цупко, неважаючи на
федерацію, бо се один німецький народ, принаймні у біль-
шості. Та от Швейцарія дає приклад того, як кілька наро-
дів — німці, французи, італійці — дружно тримаються ра-
зом у федерації, і не тягне їх до сусідніх, одноплеменних їм
самостійних держав. При різноплеменності Росії, власне,
тим більше їх потрібний федеративний устрій, щоб народи
її не чули переваги або панування над собою державного
великоруського народу, а чули самі себе державними кож-
ний у своїй землі.

Не значить се, що горожани з інших країв Російської
республіки не будуть мати приступу, скажім, до України, —
що з України виженуть «кацапів», що великоросам не буде
тут змоги вести якесь діло, служити, мати заробіток. Пер-
ший принцип федеративного устрою, що горожанин одної
з земель федерації має горожанські права в цілій федера-
ції: значить, чоловік, що вродився в Московщині, матиме
всі горожанські права, наприклад на Україні — може там
користати з своїх виборчих прав, займати посади, вести

діла. Нема сумніву, що до всіх державних установ України він матиме змогу звертатися на своїй, великоруській мові і діставати від них відповіді. В усіх більших містах, безсумнівно, будуть школи для дітей великоросів з російською мовою і т. ін.

Через те не може бути мови, щоб автономія України чи федеративний уклад Російської республіки загрожували великоросам приступ до Чорного моря, до українського вугілля, заліза чи до чогось іншого. Знов пошлюся на приклад Німеччини. Хіба якийсь пруський купець відчуває, що Гамбург, найбільший порт Німеччини, се особна держава, тому що Гамбург являється окремою міською республікою в складі Германської федерації? Хіба він скаже, що через те йому як прусакові нема до моря приступу — що Прусію відтинає який-небудь Мекленбург або Ольденбург? Або що Баварія се чужий край, де йому нема притулку? Нема там сього, і так само не буде сього і в федеративній Російській республіці.

Наші завдання

Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись — вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порякувати краєві справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань, і без можливості таких втручань. Вони знають свої сили і засоби, й певні того, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмовань і втручань з боку, він буде розвиватись настільки сильно і успішно, що йому не треба буде яких-небудь штучних огорож від чужих впливів чи конкуренцій.

Ми маємо так багато свого, що нам нема чого зазіхати на чуже. Ми знаємо, що може наш народ, і ми не боїмося, що хтось потягне йому щось з-під носа, коли українці зможуть розвинути відповідно свої сили і засоби. Наш край великий і багатий, один з найкращих країв на світі, сотворений для розвитку великої, економічно сильної держави. Український народ повний життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності. Національні почуття — стільки віків боротьби проти усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського громадянства — від панських і буржуазних груп до пролетаріїв. Досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним її вірності національній дисципліні. З сею міцною єдністю український народ стано-

вить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в східній Європі.

На нім може безпечно опертися і Російська республіка, коли зрозуміє його значення — коли усвідомить собі, що не гальмувати організаційну енергію українського народу їй треба, не обмежувати її, а власне дати всяку змогу розвинути їй вповні. На сім камені — як вірували наші діди Кирило-Мефодіївці, зможе опертися і Слов'янщина. Він зможе відіграти велику роль в будучій організації Європи.

Я твердо вірю — та й не один я, — що велика революція Російська — тільки б її заховати від упаду та від анархії — велико вплине на політичну перебудову всеї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним виводом з усього дотеперішнього розвою європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою, до останніх подій — так як тепер здається близькою і здійснимою. І от чому я й інші нітрохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для ближшого часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будущині, сподіваємося, ся республіка вийде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частей — одною з підстав сеї Європейської федерації.

Але щоб наблизитися до сеї світлої, великої будущини, нам, українцям, передусім і над усе треба всяко подбати про політичну організацію українського народу і його солідарність.

В здобуванні прав для свого краю і народу нам, може, вже й не буде помочі від інших народів, від іншої людності, яка живе на Україні й поза Україною. Вже то вона й показала почасти, а ще більше, мабуть, покаже. Та людність, що зібралася по містах України, з різних прихожих людей і всякого не-українського народу, і з людей українських, але таких, що від свого народу відірвались і навикли до мови і культури російської, привикла думати, що живе вона коштом Російської держави, а не українського народу, привикла вважать себе за керманчів і провідників українського сільського народу. Сим людям і боязко, і непривично тепер думати, що прийдеться їм іти за селянами, за українцями, а не кермувати ними, вивчитися української мови, давати їй місце в школі, в уряді, в житті, рахуватися з українцями, як з хазяями, а не невільниками.

Вони хотіли б, щоб українці далі полишали старшинство і верховодство на Україні їм, російській інтелігенції,

російським революціонерам, російським соціалістам, а українські соціалісти, революціонери, демократи для них не справжні соціалісти і демократи, тому що вони добиваються своїх національних прав. Вони совітують українцям, благають їх і грозять їм, щоб вони сиділи тихо, не загострювали відносин, держалися тут, на Україні, як одна з тих національних організацій, що існують по українських містах — нарівні з євреями або поляками, а верховодство полишали російським громадським організаціям чи партіям. Щоб думали виключно про добро Російської держави і руського народу, себто московського, а з своїми національними потребами чекали тихенько і терпеливо, аж зберуться Установчі Російські Збори, і як вони вирішать про нас, так тому й бути: признають якісь права українському народові — добре, наше щастя, не признають — «меншість мусить скоритися більшості», кажуть вони, і надія видка така, що більшість може таки висловиться за те, щоб держава Російська, хоч би й демократична, хоч би й республіка, а була таки одноцільна і одностайна по давньому: мала б місцеву самоуправу, в тім роді, як старі земства, ну кращі від них, але краї такі, як Україна, не мали собі осібною права.

Прикро споритися і ворогувати з сими людьми, ще прикріше було б, коли б прийшлося боротися. Бо між сими людьми є, розуміється, багато явних і тайних прихильників старого ладу, старого гніту і неправди, і їх не жалко. Але є чимало людей, котрі щиро бажають свободи і рівності, щиро вірять в те, що вони являються вірними представниками нового демократичного ладу, республіканського устрою і що коли вони всяко силкуються обмежити український рух, то се вони роблять в інтересах культури!

Прикро, та що робити! Не можна українцям зрікатися своїх прав і задоволення своїх потреб з огляду на таких людей — коли вони навіть і щирі в своїй несвідомості. Бо крім обезпечення тих прав горожанина і людини в демократичній Російській республіці, яким вони піклуються разом з нами, є ще потреба України як краю і українців як народу, і їх так само треба забезпечити в будучім, новім устрою, не складаючи того на Російські Установчі Збори — чи вони схочуть на те пристати чи ні. Обмеження народних прав своїх, експлуатації їх або дальшого російщення України, українці не можуть допустити, хоч би воно мало вестися не під царським штандартом, а під червоним прапором республіки.

Сподіваємося, що керманічі Російської республіки ще таки зрозуміють, що те, чого ми домагаємося, се невідступна потреба українського народу, від котрого не відступить,

бо не може і не сміє відступити, хто б не стояв на чолі його, які б верстви і групи ним не проводили. Зрозуміють, що в інтересах свободи і революційних здобутків керманічі Росії повинні мати український народ за собою, а ніяк не проти себе. А, зрозумівши, скоро зрозуміють і те, що може їм дати український народ, та залишать свої підозріливі, невірні відносини до нього і його змагань.

Бо ж і нема другого народу, більше відданого інтересам свободи і здобутків революції, як народ український.

Але покладатися йому треба тільки на себе, і за себе вміти постояти!

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА УКРАЇНИ З МОСКВОЮ 1654 РОКУ

Статті й тексти

Переяславська умова і «статті Б. Хмельницького»

I.

Останні події — революція й визволення України, упадок Романових і старого правління руба поставили питання про юридичний, правно-державний характер відносин України до Росії — з тим і про їх початок, себто об'єднання України з Московією за Богдана Хмельницького. Те, що досі звичайно було питанням науковим, історично-юридичним, часом політичним, але рідко виходило за тісні круги спеціалістів, тепер вийшло на широке всенародне видовище — дебатуються на всенародних політичних зборах, селянами, солдатами, робітниками. До мене звертаються селяни, солдати, інтелігенти, робітники з побажанням, щоб Переяславська умова була видана, стала приступною для обміркування всіх, і я як історик і як політичний представник українського народу вважаю своїм обов'язком негайно сповнити сю волю, неважаючи на всі труднощі, зв'язані з її сповненням для мене.

Війна і всякі пригоди перервали мою історичну працю саме тоді, коли я приступав до вивчення цього многоважного моменту. Моя бібліотека зосталася у Львові, матеріали, котрі я почав підбирати наново, лежать у Москві; я засипаний тепер іншою роботою. Замість того, щоб дати, як я хотів, ширшу наукову студію на сю тему, я мушу обмежитися тільки короткими поясненнями, щоб, даючи в руки широкого громадянства тексти актів 1654 р., усвідомити його, як треба підходити до розуміння тих форм, в які уложила ся умова України з Московією 1654 року.

Діло, бачите, не так просте. Коли говориться тепер про Переяславську умову або договір Богдана Хмельницького

з Москвою, уявляється зараз трактат такий, до яких ми привикли в теперішніх обставинах міжнародного чи державного життя — конвенція, яка нормує становище двох самостійних, незалежних держав, що входять в умову між собою, конституційна хартія, яка уставляє відносини між Україною, що піддається під зверхність московського царя, і царем, яко зверхником, щодо гарантованих їй прав і вольностей. Але в тих часах і обставинах умови уклалися в формах інших. Козаччина привикла більш цінити реальний факт, ніж букву привілею.

В своїх відносинах до польського правительства вона послалася на вольності і права, признані їй королями, — але ці вольності і права в дійсності не були закріплені якимись соймовими постановами чи королівськими привілеями, а були витвором практики, козацької займанщини. З другого боку, московське правительство, відповідно до прийнятих в московських кругах традицій, в зносинах з новими підданими царя передусім силкувалося можливо піднести його престиж — прищепити їм те, на чім стояв московський лад: поняття, що цар стоїть понад правом, що кожний акт його се ласка, пожалування, що в зносинах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним. В українську свідомість, виховану в порядках західноєвропейських, конституційних, такі поняття не містилися, і на сім ґрунті трохи не розбилася справа, коли московські послы не згодилися зложити іменем царя присягу Україні на заховання її прав, перше ніж військо присягне йому на послух і покору.

По московському справозданню, старшина, щоб не дати провалитися всій справі, з котрою зв'язувалася надія на поміч Москви в війні з Польщею, кінець кінцем пішла на компроміс. Вона намовила військо вдоволитися тою усною заявою, котру уложили з нею царські послы іменем царським, і зложити присягу цареві, відложивши на потім докладніше уставлення відносин з Москвою — через козацьке посольство. Так от і уложилися ті форми, в які вилився акт об'єднання Української держави з державою Московською.

Усна умова гетьмана і війська з царськими послами, скріплена царським словом, переказаним головою посольства В. Бутурліним.

«Статті Б. Хмельницького», себто домагання, поставлені військом до царського правительства в формі петицій до царя і його резолюцій на ці петиції.

Жалувана грамота царська Запорозькому війську, в котрій коротко збиралося і затверджувалося головніше, до

чого царське правительство договорилося з козацьким посольством щодо дальших відносин України і Москви.

II

З отсих трьох моментів українська сторона, яка брала участь в усталенні відносин, надавала головне значення усній умові гетьмана з царським послом Бутурліним.

В своїй (поданій нижче) грамоті до царя, просячи вислухати його послів і потвердити «всякі свободи і маєтності духовних і мирських людей», гетьман посилається на «царське слово», сказане царськими послами: «Ближній твого царського величества боярин з товаришами обіцяв: «і більше сих речей одержите від великого государя, коли попросите — більшими вас свободами, державами і добрами наділить царське величество, ніж королі польські і старі князі руські».

В листах, висланих своїм послам до Москви, 21 березня, гетьман і писар Виговський нагадували їм добиватися широких прав Україні, маючи на увазі запевнення, дані Бутурліним. «Однаково пам'ятаєте й самі, ваші милості, як Василь Василевич Бутурлін словом його царського величества нас упевняв¹, що його цар. вел. буде ласкав не тільки потвердити нам права і привілеї, од віків дані, і при стародавніх вольностях заховати, але і ще більші показати всякого чину людям», — писав гетьман. «Треба про всі старі², як духовні так і світські, всякого чину, умовлятися певно, щоб усяк був задоволен, і зараз на все просити привілеїв; не треба нічого над наказ упускати, і при всім пригадувати, як нас Василь Василевич Бутурлін запевняв словом царя його милості, що й понад наше прошення, чого б ми бажали, цар його милость невідмінно вдоволить», — втручав писар. Гетьман поручав звернути увагу, що султан турецький, «хоч і бусурманин», обіцяв Україні лишити всі права і вольності і вдоволитися тільки військовою поміччю, без усякої дані. Коли б цар в чім-небудь «уняв» українські права і вчинив «найменшу досаду» українцям, належить рахуватися з великою небезпекою — царські привілеї мусять бути прислані без усякої проволоки і мають бути такі, щоб вповні вдоволити народ — писали обидва³.

На сім гетьман стояв і потім. Коли московське правительство кілька літ потім (весною 1657 р.) через свого посла Федора Бутурліна висловило гетьманові докори за те,

¹ Словомъ его цар. вел. насъ утвержалъ.

² Очевидно — права.

³ Акты Ю. З. Р., т. X., с. 553—4, 558.

що він не додержує московських статей в своїм правлінні, гетьман доволі рішучо дав зрозуміти, що він вважає московські статті обов'язковими лиш постільки, поскільки вони згідні з Переяславською умовою. «Судді Самійлу і полковникові Тетері він, гетьман, не наказував, і в гадці у нього не було того, щоб царське величество по великих містах — в Чернігові, Переяславі, Ніжині велів бути своїм воеводам; а доходи, збираючи, віддавати воеводам царського величества. Будучи на трактатах з бувшим боярином царського величества і намісником тверським Василем Василевичем Бутурліним з товаришами він умовився тільки¹, щоб воеводи були тільки в однім місті Києві — на те, аби всі сусідні володарі знали їх підданство під високу руку царського величества — що в старій столиці великих князів російських воевода царського величества»².

І після того як відносини до Москви були зірвані і Юрій Хмельницький з старшиною наново завели мову про сі відносини, вони поставили жадання, щоб було відновлене «те, що було постановлене в Переяславі обома сторонами при виконанні присяги, і щоб ті права, привілеї і вольності, подані тоді, не були одмінені і нічим не нарушені»³.

Московські статті, очевидно, мали тільки розгорнути і закріпити на письмі сю Переяславську умову — але, видно, вони, — на погляд української сторони, не розгорнули сеї умови відповідно — судячи з того, як мало відомі війську і непопулярні були сі московські акти. На них посилається тільки московська сторона, ставлячи різні докори гетьманові: українська сторона до них не признається. Проголошені війську вони не були, зісталися в гетьманським архіві до смерті Б. Хмельницького, прочитані були тільки на раді при виборі Виговського, а в ширший ужиток ввійшли в новій редакції, від часів Ю. Хмельницького, потім як затерлася пам'ять про зміст Переяславської умови, а поширилися нові «статті», видруковані й розіслані по Україні царським правительством 1657 р.

III

Офіціальні відомості про зміст Переяславської умови ми маємо в справозданні Бутурліна з його посольства і в згаданих листах гетьмана. Є й неофіціальне — оповідання сучасника, але не самовидця — ченця Печерського монасти-

¹ «Будучи онъ, гетьманъ, на трактатахъ царскаго величества съ бывшимъ бояриномъ и наместникомъ тверскимъ с Василіємъ Василевичемъ Бутурлинымъ съ товарищи только домолвили».

² Акты Ю. и З. Россіи, III, с. 569.

³ Статті Ю. Хмельницького в Актах Ю. З. Р., IV, с. 256.

ря Макарія Криницького, висланого 14 січня з Київа від митрополита до луцького гроду, щоб протестувати проти насильного приведення до присяги Москві. Він оповів: «Московські послы: князь, котрого імені не пам'ятає, думний дяк Семен Федорович і архимандрит з ченцями приїхали до Переяслава 5 січня ст.ст. Тоді, на Водохрищі, московський архимандрит відправляв церемонію. Другого дня приїхав Хмельницький, скликав народ на раду й об'явив свою волю, що, добре обміркувавши, він вибрав за пана царя московського. Відмовили, що йдуть за волею старшини. 8 січня по старому календарю Хмельницький удвох з Виговським присягли в соборній церкві на підданство московському цареві. Навзаєм присягли й послы¹. Передали від царя корогву, булаву і багату кучму. 9 дня присягали полковники: Джеджалий, Тетеря переяславський, ніжинський, прилуцький й інші, котрих не знає. Старого переяславського вїта принесли на ліжку, щоб присяг; другого дня після присяги він помер. Богуна, кажуть, не було. Договорні статті послано до царя, але, як положено умови, невідомо»².

Оповідання інтересне тим, що дає знати, як про се говорили на Україні; особливо докладністю воно не визначається. Але й урядове звідомлення Бутурліна теж, видима річ, однобоке: в своїм справозданні він ложить головний натиск на те, як він боронив царський престиж перед новими підданими, рішучо відмовившись зложити присягу іменем царя. Се було в душі тодішньої московської політики, і Бутурліну з товарищами признано царським правительством в особливу заслугу в їх місії, що вони встигли умовити гетьмана з старшиною, аби від сього жадання відступили.

Ту заяву, якою він задоволів гетьмана і військо, так що вони не вимагали більше присяги, Бутурлін в своїм справозданні переказує дуже загально. У вступній його промові знаходимо тільки обіцянку, що цар держатиме військо Запорозьке в своїй ласці і буде боронити від неприятелів. Гетьман і старшина, по словам справоздання, жадали присяги іменем царя, що:

¹ Chmielnicki samowtor z Wychowskim w cerkwi soborney przysiege oddal y poddanstwo carowi moskiewskiemu, ktoremu wzajem przysięgli poslowie.

² Relacya Makarego Krynickiego — з російським перекладом надрукована в Чтеніяхъ москов. общ. исторія. 1861, III, і ще раз в Рус. Архіві 1893, IV, с. 416 надруковано російський переклад, з паперів Бодянського.

цар війська Запорозького (себто України) польському королеві не видасть, а боронитиме його,

вольностей не порушить (се, очевидно, треба розуміти в широкім значенні — заховання того вільного, самостійного устрою, який здобула собі Україна, ставши народом незалежним, по признанню московської сторони),

класові і маєткові права всякого стану людей будуть заховані, і на маєтності мають бути дані в потвердження царські грамоти.

Бутурлін на се заявляє, по справозданні, згоду в таких словах, що цар держатиме гетьмана і військо в милостивім жалуванні, опіці і обороні від ворогів, вольностей не відбере і маєтності потвердить. Гетьман і військо повинні вірити сьому, тому що царське слово змінне не буває — те слово, що посла переказали у вступній промові і розвинули в другій заяві. І гетьман і військо, мовляв, вдоволилися сим і порішили, що свої жадання цареві вони пропонувать цареві детальніше через своїх послів.

Про те, чи гетьман з старшиною дійсно відступили від свого жадання присяги від московських послів, свого часу була полеміка між істориками московськими і українськими. Українські посилалися головнó на оповідання Величка про обопільну присягу в Переяславі¹. У Величка, одначе, часто стрічаються чисто фантастичні подробиці — він описує події скоріше як белетрист, ніж як історик. Важніше оповідання Макарія (наведене вище) — воно доводить, що про присягу Москви на Україні говорили дійсно. Але не так твердження Бутурліна, як мовчання української сторони — гетьмана, писаря, послів про московську присягу, коли так багато говорилося про царське слово, змушують думати, що формальної присяги з московської сторони таки не було. Воно, одначе, й не має особливої ваги в сій справі.

Гетьман в своїм листі, посланім з козацькими послами цареві, з 17 лютого, і в листі до сих послів, 21 березня, вказує, що московські послы запевнили військо тими, вище наведеними словами, що цар не тільки зіставить в цілості

¹ Величко в своїм «Сказанію» оповідає (I, с. 172), що на раді після промови гетьмана «читані прежде зпораженіе (складені) и наготовленіе того союзу пакта (умови); а по вчитанію оних виконана от Хмельницкого зо всею старшиною і товариством на вірність новому государеві своєму присяга; а по виконаню оной дана Хмельницкому от помененого полномочного посла Бутурліна царская хорогов і булава і йніе значніе от лица монаршого так самому ему Хмельницкому яко і всей старшині і черни там бившой дані подарунки, з таким монаршим под клятвою словом і упвненем, же (що) держати он пресвітліиший монарх російський Малую Росію зо всім войском запорожским в своей протекції при ненарушимом захованю старовічних ея прав і волностей мѣт (має), еї от всяких неприятелей і наступств їх своїми войсками і скарбами вспомогати і боронити». Костомаров, посилаючися на оповідання, стояв на тім, що Величко опирався на відомостях сучасника. Але се дуже не певно.

всі «права, і устава, привілеї і всякі свободи» України, але їх розширить і умножить.

Се те, в чім лежить вага і зміст Переяславської умови — на таким розумінні її, безсумнівно, стояла українська сторона, і московська також. Під тими загальними виразами про царську милість і заховання свобод розумілося признання і забезпечення того вільного укладу, в котрім український народ, правно увільнений від своєї залежності від короля «преступленієм присяги его» (через недодержання королем даної ним присяги), пробував в хвилі свого прилучення до Москви. Воно було забезпечене в Переяславі словом царським, переказаним козацькому війську Бутурліним і товаришами, се вважалося певним забезпеченням справи, на тім військо зложило цареві присягу, і потім мало тільки дістати в Москві через своїх послів царське затвердження на письмі того, що воно розуміло під своїми вольностями.

Посли сі, вислані з Чигрина в середині лютого: військовий суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря, прибули до Москви дня 12 березня, другого ж дня були прийняті царем і потім того ж самого дня перед визначеними для переговорів боярами: кн. Трубецьким, тим же Бутурліним, окольн. Головіним і дум. дяком Алмазом Івановим усно виложили домагання війська, передані з ними московському правительству. Сі домагання були записані на сій авдієнції московськими дяками, що поділили їх на 20 пунктів. Незалежно від сього бояре просили послів подати свої жадання на письмі — се було сповнено, і другого дня послі передали боярам свої домагання, сформульовані в 23 пунктах (5 останніх, одначе, дотикають не конституційних питань, а важних справ даного моменту). Сі козацькі пункти були подані на обряду царської думи і на них були дані відповіді, а по деяким справам рішено було зажадати від козацького посольства пояснень. Але що тим часом надходив страсний тиждень, коли, по московським звичаям, цар залишав усякі державні справи, щоб віддатися виключно релігійним обрядам, тому 19 березня, в вербну неділю, послам дано прощальну авдієнцію у царя, і після неї бояре мали з ними конференцію по деяким суперечним і неясним для них питанням. По тій конференції, на основі переказаних їм царських резолюцій на піднесені ними питання (і взагалі — очевидно — тих відомостей, вказівок і порад, які їм були дані офіційно і неофіційно), козацькі послі подали в останній формі свої статті, і на них цар чи його бояре положили свої останні резолюції. Оригіналів обох козацьких декларацій досі не

опубліковано — першу видано в московським перекладі, з актів старого Посольського приказу¹ другу, останню, тільки в московській переробці — чорновику (брульоні), виробленим згаданим Алмазом Івановим, на котрім, очевидно, лежала вся реальна, властива сторона переговорів з козацькими послами і вироблення тих актів, які мали устатувати відносини України до Москви (по московським правилам до всяких посольських і адміністраційних справ визначалися високородні бояре, так сказати, в декоративній ролі, і при них зовсіди дяки — спеціалісти, з людей безродних, які властиво вели діло). З брульону видно, що дяки робили вибірку з декларації козацьких послів, і в такій вибірці, з царськими відповідями сі «статті» були дані послам разом з жалуваними царськими грамотами і з різними листами до гетьмана, 27 березня, при відправі послів назад на Україну.

З грамот головне, принципіальне значення мала грамота Запорозькому війську, наведена нижче. Вона коротко збирала головніше з затверджених статей, в іншим відкликуючися до їх самих, і властиво мала служити конституційною хартією України. Але на практиці, як уже сказано, роль сеї хартії перейшла до «статей», і то не в автентичній редакції 21 березня, а в якійсь непевній, пізнішій переробці, взятій за підставу при відновленні відносин України до Москви за Юрія Хмельницького.

IV

З огляду, що цар не вповні вволив волю козацького війська, так як воно розгорнуло свої поняття українських вольностей в московських переговорах, московські статті і жалувана царська грамота не вдовольнили старшину і не були опубліковані, ні подані до всенародної відомості, і так само, як і різні царські надання для гетьмана і старшини, zostалися без ужитку й відомості громадянства.

Дійсно, в ряді питань московське правительство не прийняло того становища, на яким стояло правительство України. Воно обмежило право дипломатичних зносин України (§ 5), не лишивши гетьманові права зсилатись з турецьким султаном і польським королем, — себто найважнішими контрагентами української політики, — без царського указу. Воно залишило за собою нагляд за фінансовою управою України і не пристало на найбільш приемну для українського правительства форму — виплачувати певну суму

¹ Тепер Архива министерства иностранных дел в Москві. Одинак текст в Актах Ю. З. Р., X., другий у Жостомарова, гл. XX.

до царської казни (взамін за військову поміч і царську плату козацькому війську), замість збирання яких-небудь доходів на царя. Воно під сумнівом залишило автономію української церкви. І нарешті — що було особливо небезпечно — заявляло намір посилати своїх воевод на Україну всупереч виразно заявленій позиції українського правительства, що московські урядники на Україні небажані¹.

Гетьманське правительство не прийняло до виконання тих пунктів, які розходилися з його становищем; гетьман вів зносини з усіма сторонніми державами без царського указу; Україною правив, не допускаючи ніякої участі в тім московського правительства, збираючи всі доходи і не передаючи з них нічого до царської казни, і т. ін. Коли московське правительство поставило йому різні докори за недодержування статей², Б. Хмельницький, як те вже було сказано вище, виразно відкликався до Переяславської умови, заявляючи, що роль київського воеводи вважає, так би сказати, чисто маніфестаційною тільки, і взагалі поставив під сумнів важність московських статей там, де вони відходили від принципів Переяславської умови.

Навпаки, московська сторона, ігноруючи переяславські «трактати», посилалася на московські статті, й побивалось їх буквою гетьманське правительство в суперечних питаннях. Доволі інтересні, одначе, подробиці, в яких московські бояре нагадують гетьманським послам зміст статей в серпні 1657 р. (саме перед тим, як прийшла вість про смерть Богдана Хмельницького): «Великий государ, його царське величество, велів їм, посланникам, об'явити: як у царського величества були в 162 році³ посланники гетьмана Богдана Хмельницького Самійло Богданів і він же, Павло Тетеря,— які тоді статті вони подали боярам і думним людям царського величества за гетьманською рукою і за печаттю, щоб на тих статтях гетьманові і всьому війську Запорозькому бути в підданстві під високою государевою рукою, і який був указ великого государя на ті статті. А об'явити їм ті статті велів великий государ для пам'яті, аби їм пам'ята-

¹ «Чтобъ государь указаль быти въ ихъ козацкихъ городахъ воеводамъ изъ ихъ же людей, которые были бы люди знатные и верные и права ихъ козацкіе знали» — козацькі пункти 13 березня, ст. 439.

² Головне — щодо заграничної політики: «И то дело пристойное ли что вамъ съ неприятелемъ царскаго величества ссылатися и соединятися безъ воли и повеленья великого государя нашего, его царскаго величества?» (Акты Ю. З. Р., III, с. 567). Московське правительство мало на увазі союз України з Швецією, всупереч політиці Москви.

³ Себто 1654; в Москві раховано тоді роки від сотворення світу, і тисячі для скорочення пропускалися.

ти, що в тих статтях написано»¹. Видно, московське правительство знало, що царські резолюції 1654 р. ані не відомі на Україні, ані не мають там признання. Щоб дати їм більше авторитету, воно посилається замість статей на лист гетьмана до царя, привезений його послами, і з пропозиціями козацькими послами статтями мішає царські резолюції, які розминалися і з гетьманським листом, і з статтями, пропозиціями козацькими послами,— тому й не мали признання у гетьманського правительства.

Коли тим часом прийшла вість про смерть Б. Хмельницького, московське правительство поспішило послати на Україну свого посла, щоб використати трудні для української старшини обставини для проведення в життя різних обмежень української державності, котрих воно не рішалося добиватися за життя Богдана Хмельницького. Послові спеціально поручено добитися проголошення статей, підійшовши до війська з найбільш демагогічної точки — обіцянки платити жалування війську з українських доходів. Коли б старшина і військо заговорили, що їм про ці постанови невідомо, посол мав, очевидно, наставати на те, щоб статті відчитано перед військом. І се дійсно вдалося. «Старшина і все військо, вислухавши государеву грамоту, говорили поміж собою на раді гетьмановому синові Юрієві Хмельницькому і писареві Іванові Виговському, щоб вони показали всьому військові ті всі статті, про що били чолом царському величеству гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке, посилаючи своїх посланців до Москви — суддю військового Самійла Богданова і переяславського полковника Павла Тетерю,— а ми всім військом і до сього часу того не знаємо, чим нас на наше військове чолобиття государ наш пожалував». І другого дня, 26 с., на раді старшини «і всього поспільства» «ті статті, що по чолобитті гетьмана і всього війська прислані були від царського величества з суддею Самійлом і полковником Павлом Тетерю, пред ними на раді читано, і вони, вислухавши всі ті статті, раділи з милості царського величества і своїх вольностей, що великий государ, його царське величество, ні в чім не зменшив їх військових вольностей, наданих від давніших великих князів руських (!) і від королів польських, а ще примножив свою государську милость до них, війська Запорозького»².

Так пише про се в своїм справозданні московський посол Кікін. Воно, без сумніву, написано, тенденціозно. Проте, останні слова дають зрозуміти, про що тут була мова: треба

¹ Акты Ю. З. Р., XI, с. 743.

² Акты Ю. З. Р., XI, с. 787, 799, 802.

було доводити війську, що московські статті дійсно були в згоді з Переяславською умовою, коли то царський посол іменем царя запевняв, що українські свободи не тільки зістануться ненарушеними, але й будуть поширені, геть понад те, що Україна мала «від королів польських і старих князів руських»¹. Кікін запевняє, що військо зісталося вдоволене його выводами. Не знати, як воно було в тій хвилі, і коли були дійсно заяви вдоволення,— наскільки вони були виразом щирої гадки, і яких саме груп. Гетьманське правительство в кожному разі выводами Кікіна зовсім переконане не було.

Воно вело далі свою політику, шукаючи нових точок опертя, замість Москви, яка не виявила щирої охоти забезпечити українську свободу, або краще сказати — зовсім ясно показала свої наміри її обмежити. Шість тижнів пізніше в Корсуні підписано союзний трактат з Швецією, всупереч усім бажанням і жаданням московським, забезпечуючи повну самостійність і незалежність України², а за рік українська старшина виступила з своїм маніфестом до держав Європи, пояснюючи причини, що привели її до повного розриву і війни з Москвою: «Не з інших мотивів прийняли ми протекцію в. кн. московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого за помічю божою зброєю здобуту і кров'ю стільки разів вернену свободу нашу. Щедро наділене різними обіцянками і приреченнями в. кн. московського, військо наше сподівалося, що з огляду на спільність віри і добровільне підданство в. князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, але ще примножатиме їх більше і більше³, відповідно до обіцянки своєї. І так воно перше взялося до того, з нашим полковником ніжинським Золотаренком, щоб привести під владу в. кн. московського Литву. Але здурили нас ті надії! Міністри й вельможі московські намовили того пречеснішого, всепобожного і ласкавого князя до того, що зараз же першого року, як завелися переговори між Москвою й поляками, під впливом надій на польську корону, рішено разом нас придавити і поневолити, і до того вели вони свої замисли, щоб, занявши нас війною з Швецією, легше могли нас придавити і поневолити. Богдан Хмельницький разом з писарем своїм не тільки не дали на се згоди в. князеві, але й різними раціями намовляли через В. П. Кікіна, аби не починали війни з Швецією в Лівонії.

¹ Див. вище.

² Архивъ Ю. З. Р., III, т. VI, с. 335—6.

³ Знов та формула Переяславської угоди.

Мали ми в руках копію згаданої інструкції¹, зовсім певну, але вірили, що се було ділом тільки міністрів і вельмож, що лествяться до свого князя, але ласкавий князь і святійший патріарх на се не пристануть, і своєю щирістю силкувалися перемогти московські замисли. Отже, таки розпочато в Ливонії війну з королем шведським, союзником і приятелем нашим, без усякої причини, з того тільки, що світлійший король шведський схотів завести приязнь з нами», і т. д.²

Супроти такої невірної політики Москви в міжнародних справах і зрадливої тактики її у внутрішніх відносинах України, на котру вказує той же маніфест, українська старшина уневажнляла Переяславську умову, недодержану Московію. І тільки неудачі, які спали на українську старшину, на Виговського і Ю. Хмельницького, внутрішнє роздвоєння України, підховане згаданою тактикою Москви, кінець кінцем змусили старшину знову завести переговори з Московію, на принципах Переяславської умови. Сим разом старшина хотіла її розгорнути в нові статті, незалежно від московських 1654 р.— між іншим вимовляла Україні необмежене право дипломатичних зносин, участь козацьких комісарів в дипломатичних конференціях Москви з іншими державами, особливо тими, з якими були спеціальні справи у українців, домагалася того, щоб Москва поза гетьманом не вела ніяких сепаратних зносин з ким-небудь на Україні і щоб московське військо, посиlane на Україну в поміч гетьманові, зіставалося під його властю³. Але московський уповажнений, кн. Трубецкой, зрадливим способом постарався заманити до свого табору гетьмана з старшиною, і, маючи їх в своїх руках, примусив зложити присягу цареві на статтях, мовляв, Б. Хмельницького, з різними новими московськими додатками.

Та не тільки ці додатки значно обмежували державні права України, але і самий той текст статей, що Трубецкой подав Хмельниченкові з старшиною як статті Б. Хмельницького, дає редакцію значно змінену й погіршену, на некористь України, в порівнянні з дійсними статтями 1654 р. Напр., в справі дипломатичних зносин і автономії української церкви статті змінено на гірше, а за те заводилася платня гетьманові, старшині й козакам з українських доходів, котрі хотіла збирати собі царська казна⁴. Доволі неясну сю справу толкують тям способом, що Трубецкой

¹ Очевидно — в справі польсько-московського порозуміння.

² Архивъ Ю. З. Р., III, VI, с. 363—4.

³ Акты Ю. З. Р., IV, с. 256.

⁴ Акты Ю. З. Р., IV, с. 262—5.

чи московські дяки, побачивши, наскільки не ознайомена старшина в дійсних статтях 1654 р. і тексту їх не має, сфабрикували новий текст і подали його за статті 1654 року¹. Гетьман з старшиною, бачучи себе в московській засаді, заявили, що приймають ці статті і нові московські додатки, хоч годитися з ними не могли, і се насильство над ними дуже скоро привело до нового розриву.

Щоб спопуляризувати сим разом і закріпити в свідомості українського громадянства ці нові змінені статті, Трубецкой, «по указу великаго государя», віддав воеводі Шереметеву, щоб він їх видрукував, разом з присяжними підписами старшини, і розіслав «во все черкаськіє (козацькі) полки, чтобъ про те статьи, которые съ гетьманомъ съ Юрьемъ Хмельницкимъ и со всемъ войскомъ Запорожскимъ постановлены на раде, ведомы были во всехъ полкехъ всему войску Запорожскому»². Се було сповнено, «книга» ся була надрукована в Києві і розіслана, і хоч заховалася в дуже малій кількості, все-таки свою мету осягла — статті 1659 р. спопуляризувала. А що московська централізаційна політика взагалі їхала на швидкім коні, раз-у-раз щось урізуючи з українських прав, то незадовго і текст 1659 року став такою річчю, на котру старшина мала інтерес посилатися в своїй боротьбі з новими обмеженнями українських вольностей.

Українські ж привилеї 1654 р., не включені в сю книгу, надовго вийшли з юридичної й історичної свідомості українського громадянства.

V

Вияснивши ту фактичну обстанову, в якій укладалися головніші акти умови України з Москвою, перейдемо до вияснення юридичного, державно-правного характеру сеї умови і тих відносин, які уставлялися нею між Україною і Москвою. Над питанням сим спинялося чимало істориків і юристів, спеціалістів державного права, і вони намітили досить виразно і певно головні пункти в сім питанні.

Передусім, вони міцно уставляють той факт, що акти 1654 р. були умовою, договором між двома державами, що уставляв їх відносини на будуче. З невеликими виїмками, на сім ґрунті стояли взагалі ті дослідники, яким доводилося спинятися на сім питанні³. Ті ж, що виступали проти

¹ Шафрановъ. О статьяхъ Б. Хмельницкаго, с. 388—9. Його погляд на статті в 14 пунктах 1659 р. як на новотвір прийнятий і новішими дослідниками, бар. Нольде і Розенфельдом.

² Акты Ю. З. Р., IV, с. 273.

³ Довгий ряд їх (не вичерпуючи все-таки) наводить Розенфельд у своїй книжці, с. 30.

сього¹ і доводили, що договору не було, бо Україна просилася, мовляв, під руку московського царя, не ставлячи ніяких умов,—сі мішають до купи питання форми і змісту, і не розрізняють різних стадій в сих переговорах.

Так, Україна просилася. Але московському правительству було звісно, що свій перехід під царську зверхність вона не мислить інакше, як тільки в формі договору. Напр., 1651 р., після берестецької катастрофи, в найбільш критичний момент, Виговський говорив московському агентові, що він сподівається незадовго їхати послом до Москви в справі піддання. «І коли царське величество пожалує їх — зволить прийняти під свою високу руку, він про всі ті статті умовиться, на котрих статтях їм бути під государевою високою рукою»². Те, що мало бути в Переяславі в січні 1654 р., московське правительство так і представляло собі як умову, і по перших вістях, одержаних від Бутурліна про Переяславський акт, висилаючи своїх воевод до Києва, воно поручало їм на випадок потреби військової сили домагатися її від гетьмана «на основі договору, як він умовився з Василем Василевичем Бутурліним з товаришами»³. І гетьман з свого боку те, що було в Переяславі 8 січня, як ми бачили, теж називав «трактатами», і, посилаючися на дані там царським іменем обіцянки, допевнявся тільки реалізації царськими привілеями того запевняння вольностей українських, яке було вже приобіцяне українській стороні перед її присягою. Про се ж пригадувати московському правительству поручав він своїм послам. Присягу цареві зложено після того тільки, як царський посол царським словом запевнив українців, що їх жадання цар сповнить в повній мірі.

Справедливо завважає, відкидаючи аргументи тих, які не добачали «договору» в акті об'єднання України з Московою, авторитетний спеціаліст державного права бар. Нольде: «Уважне читання офіціального статейного списка Бу-

¹ Карпов, Куліш, Мякотін.

² «И будет царское величество пожалует их, велитъ принять подъ свою государеву высокую руку, и онъ о техъ о всехъ статьяхъ учнетъ договариваца на котрыхъ статьяхъ тому быть, что имъ быть подъ его государевою высокою рукою».— Акты Ю. З. Р., III, с. 462.

³ «А будет боярамъ и воеводамъ учинятца вести прямые про приходъ къ Киеву воинскихъ людей, и имъ, смотря по вестямъ о прибылыхъ людяхъ, писати къ гетману къ Богдану Хмельницкому, чтобъ онъ по прежнему своему договору, какъ онъ договорился съ бояриномъ и наместникомъ тверскимъ съ Васильемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ съ товарищи, прислатъ къ нимъ бояромъ и воеводомъ въ Киевъ полковниковъ».— Акты Ю. З. Р., X, с. 368. Говориться, мабуть, взагалі про взятий гетьманом на себе обов'язок військової допомоги.

турліна переконує, що в дійсності послі Олексія Михайловича дали вже в Переяславі деякі загальні зобов'язання, які потім вилилися в останній формі в «пунктах», постановлених в Москві. Одначе, про «клятвенну обіцянку»¹, здається, не може бути мови. З другого боку, гадка Куліша, нібито договору бути не могло, по духу московського емодержав'я, розбивається договірним характером пізніших актів між Москвою і Малоросією; незалежно від того, Переяславський договір міг існувати, навіть коли б уставлялася необмежена власть царя в Малоросії: коли Малоросія не була завойована, одиноким способом прилучення був власне договір». Розенфельд, розвиваючи ці гадки Нольде, завважає:

«Малоросія від 1648 до 1654 року була державою (самостійною державою, доводить перед тим автор); але держава не завойована може бути прилучена до іншої держави тільки через договір, таким договором і являються статті 1654 р. Противники теорії договору вказують, що Малоросія спочатку присягла, а потім отримала жаловану грамоту, і Москва потвердила статті. Се міркування ледве чи правильне. Не можна моменту присяги відривати від дальшого розвою переговорів, які закінчилися в Москві, почавшись в Переяславі; присяга була тільки початковим моментом сих переговорів, і її попередила офіціальна заява московського посла Бутурліна про те, що цар потверджує всі вольності і закріпить маєтності; тому що ці вольності в Москві були незвісні і їх треба було обміркувати цареві з боярами, останне затвердження прав малоросійського народу сталося після присяги. Але не треба забувати, що Хмельницький присягнув тільки після згаданої заяви Бутурліна, і в сій заяві міститься загальна формула того, що потім більш-менш детально устанавлено в Москві»².

Козацька Україна в 1648—1654 р. дійсно була фактично незалежною державою, і як така входила в сих літах в договорні відносини з Туреччиною, Кримом, Польщею, Москвою. Вона фактично володіла всіми тими прикметами, які в цілості характеризують державу: територія, котру охоплює державна організація, людність, яка признає над собою певну власть, і власть, яка виконує свої розпоряження на сій території і над сею людністю. Людність сеї України не признавала над собою ніякої іншої власті, крім війська і уставленого ним гетьманського уряду. Се військо і його уряд, хоч в зносинах з польським правительством не покидали старого, традиційного титула «війська його королівської милості», фактично від 1648 року були незалежні, такими себе вважали, і московське правительство jako незалежних приймало їх під царську руку. Се зазначене було і в промові Бутурліна на Переяславській раді, що цар ве-

¹ Нольде (с. 288) має тут на гадці Костомарова, що опираючися на Ведичку, приймає, що московські послі таки присягли іменем царя, хоч і не признавалися до того в своїм справозданні.

² С. 30, 33.

лів прийняти їх під свою руку jako «оть королевского подданства свободныхъ, преступленіемъ присяги его» (з його сторони). Переяславська умова уставляла відносини між двома незалежними державами¹. А між двома державами, се справедливо завважено, міг уставити відносини тільки договір. Таким і була Переяславська умова, розкрита потім і деталізована московськими статтями і царською жалуваною грамотою.

Як на обосторонній договір, стверджений обоюдною згодою, дивилася на сі акти не тільки українська сторона, а й московська. Та обставина, що Переяславська угода не була заприсяжена царем, а московські статті були предложені з козацької сторони в формі петиції, і з московської сторони були ствержені в формі резолюцій царського правительства і царської жалуваної грамоти, се в очах московського правительства не мало значення. В подібних формах стверджувалися й пізніші статті. Ініціативною стороною часом було українське правительство: воно предклало московському цареві свої домагання, і цар дає на них свої резолюції — в такій формі уложені Глухівські статті 1669 р., постановлені при потвердженні на гетьманстві Многогрішного. Часом царське правительство вносило свої статті на українську військову раду, і військо їх приймало, — так уложені «нові статті» 1659 р.², Батуринські статті Бруховецького 1663 р. і т. ін. В очах московської і української сторони се однаково був договір, стверджений згодою обох сторін, заявленою в тій чи іншій формі, і його не інакше можна було відмінити, як тільки за обопільною згодою обох сторін. Заносячи до царя своє прошення, щоб цар велів збирати доходи з українських міст до своєї казни і прислав туди своїх воевод, Бруховецький з товаришами, просили, щоб «військо Запорозьке і всі військові справи відати гетьманові по давньому, як положено в договорних статтях»³.

¹ Що Україна в момент свого сполучення з Москвою була незалежною державою, се підчеркували дослідники не раз і перед тим, а спеціальніше над виясненням сеї гадки спіялися останніми часами Слабченко, в своїй статті «Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст.», Записки Львів. наук. товариства, т. 116, с. 70—71, і Розенфельд в своїй книжці, с. 8—9.

² От їх форма. Московська пропозиція — «По указу и повеленью великаго государя... всегда на его государеву службу гетману со всемъ войскомъ быть готову». Військова резолюція: «И гетманъ и полковники, и вся старшина и чернь на раде выслушавъ, сей статье приговорили быть такъ какъ та статья написана».

³ «А войско Запорожское и войсковыя всякія дела ведать ему гетману, по прежнему, какъ о томъ положено въ договорныхъ статяхъ». — Пол. Собр. Зак. № 375. Бантиша-Каменського, Источники, I, с. 156.

Після упадку Бруховецького збираючися до відновлення статей, в 1669 р. гетьман Многогрішний пише до царських уповажнених кн. Ромодановського з товаришами: «По указу в. государя нашого приїхали ми з старшиною до Глухова задля договору і постановлення діла благополучного; одначе для усного договору від себе і всеї старшини осіб значних до вашої милості посилаю, щоб з вашими милостями про все, що там на місці, достаточо розмовились і про все постановили». А Ромодановський, повідомляючи його, що тепер іде до Глухова, зазначав: «На раду до вас ідемо, як з'їдемося, за поміччю всесильного Бога, од царсько-го величества поручене добропочате діло по договору постановимо і укріпимо, як тому наперед певному бути»¹, і т. ін. За весь час, аж до Петра, московське правительство всі зміни в умові 1654 р., в «статтях Б. Хмельницького», поновлених 1659 року, всі обмеження українських вольностей переводило не інакше, як в формі умови, договору — нехай примусового в дійсності, але обостороннього по формі, котрим обидві сторони одміняли умову попередню.

І Петро I, після полтавської катастрофи перший зважившись своєю односторонньою волею ломити українську конституцію, теж не важився заперечувати конституційних прав України. Не тільки в грамоті на вибір наступника Мазепі він «нашим, царського величества, словом» обіцяв «все вольності, права і привилегіи, которыя вы отъ времени принятія блаженныя и достохвальныя памяти отца нашего подъ свою высокодержавную руку гетмана Богдана Хмельницкаго съ войскомъ Запорожскимъ и со всемъ Малороссійскимъ народомъ, и потомъ при нашемъ государствованіи гетманы и все войско имели, свято, ненарушимо и свято содержать». Потверджуючи на гетьманстві Скоропадського в 1710 р., він полишав йому «всякіе воинскіе и гражданскіе въ Малой Россіи дела управлять по войсковымъ правамъ, по прежнимъ обыкновеніямъ и по постановленнымъ пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ высокодержавнейшую руку отца нашего гетманъ Богданъ Хмельницкій со всемъ войскомъ Запорожскимъ и народомъ Малороссійскимъ, и по нашимъ указамъ определеннымъ и впредь посылаемымъ, без нарушения правъ и вольностей стародавнихъ народа Малороссійскаго»². І навіть посадивши на шію гетьманському правлінню свою «малороссійскую кол-

¹ Акты Ю. З. Р., VIII, с. 83, 85. «Договорами» називало сі акти українське громадянство й пізніше — в наказах 1767 р., посилаючися на статті Многогрішного, Самойловича, Мазепи — Сборникъ ист. общ., т. 6, с. 128, 236.

² Баит.-Каменський. Источники, II, с. 176, 258.

легію», він заявляв гетьманові, що сій колегії «велено все чинити по трактату, учиненному съ Хмельницькимъ»¹.

Цариця Катерина теж, скасувавши вже гетьманство і зломивши московсько-українську угоду, коли приходиться їй говорити про неї, все-таки споминає про неї, як про «уговорні пункти Б. Хмельницького»².

Таким чином, ті власне російські царі, які поломили і потоптали Переяславську умову, були вповні свідомі того, що вони робили,— що вони безправно і беззаконно нарушували самовільно трактат, умову, договір, уставлений за обопільною волею, який міг бути уневажений теж тільки за обопільною згодою. Вони були свідомі сього — але покладали на свою силу, на терор, котрий вони наводили на Україні своїми карами, і на привабу «чинів і жалування», котрими переманювали легкодухів, кажучи словами самої Катерини — «маючи в таких випадках і вовчі зуби і лисячий хвіст», для манення, кого можна було заманити³.

Для сучасного свідомого українського громадянства факт зламання договору був таким ясным, що не підлягає сумніву.

Українська людність однодушно огудила політику російського правительства при нагоді вибору до комісії уложенія 1767 р., в своїх звісних наказах — неважаючи на всі прояви вовчого терору (що доходив до засудів на смерть за опозицію урядовій політиці). Звісний український громадянин Політика в своїй критиці наказу новоорганізованої (замість гетьманського правління, під проводом Румянцева) малоросійської колегії, зложеного відповідно до нового правительственного курсу, писав, нагадуючи про дого-

¹ Статті 1722 р., також с. 315.

² Інструкція Румянцеву при його призначенні генерал-губернатором України в 1764 р.— Сборникъ Имп. Рус. Истор. Общ. VII, с. 380: «необходимо нужно, подъ какимъ бы то ни было инымъ званіемъ, кроме подушнаго, расположить на тамошній народъ и получать съ него въ казну нашу, по долгу и справедливости, да и по самымъ уговорнымъ пунктамъ гетмана Богдана Хмельницкаго намъ безспорно принадлежащіе доходы».

³ «По множеству безпорядковъ, требующихъ исправленія и другихъ, лучшихъ учрежденій, воображаемъ мы себе и трудъ вашъ тотъ, котораго вамъ будетъ стоить исполненіе должности вашей, толь наипаче, что при всякомъ новомъ деле и при развратныхъ иногда простого народа объ ономъ понятяхъ, со стороны же чиновныхъ людей пристрастныхъ и коварныхъ истолкованій не всегда силою вверенной вамъ власти, но более ласковости и снисхожденія средствами действовать и оными, смотря по делу, по времени и по человеку искусно изворачиваться должно. И для того можно сказать, что въ такихъ случаяхъ надобно иметь и волчьи зубы и лисій хвостъ». — Ся цинічна порада міститься в тій же інструкції Румянцеву (с. 382) і дає добру міру московського «снисхожденія» в українських справах.

ворний характер відносин України до Москви, якого не можна було порушити без затрати всякого обов'язку України супроти корони: «Се добровільне підданство (українського народу московським царям) засноване на договорах, учинених Богданом Хмельницьким і всім Малоросійським народом, де сказано: «Всі права, привілеї, вигоди, вольності і звичаї всякого чину і стану людей, яко то: шляхецтва, гетьмана і війська Запорозького, духовного чину, міщанства всього народу хоронити вічними часами від усякого нарушення». Се можна бачити з тих же договорів — а хоч їх і самих було досить і були вони міцні в своїй непорушності, то все-таки той гетьман просив понад те ще грамот — потверджень для всякого чину, і їх дано як шляхецтву, гетьманові з військом, так і духовному чинові і міщанам окремо. Вище згадані договори потверджувалися всіми государями, які володіли, коли вони вступали на престол, при виборі кожного гетьмана, новими договорами і жалуваними грамотами.— Тому полишаю на справедливе і безпристрасне обміркування шановного зібрання панів депутатів, чи малоросійська колегія, бачучи такі численні, ясні і тверді потвердження вічаних голів малоросійському народові на захищення його при давніших правах, привілеях і вольностях, не занадто сміливо взялася за не своє діло, захитавши всі ті потвердження і заводячи в Малій Росії постанови, у всіх противні її правам і вольностям, і тим нарушаючи святість договорів, котрих заховання приносить честь государям і утверджує цілість і добробут народів»¹.

І по тім, як сі всі пригадки, висловлені законною дорогою, зісталися без усякого наслідку, і українську автономію знищено до решти, найбільш активні представники українського громадянства не бачили пред собою іншого виходу, як дорогу одвертої боротьби проти зрадливого режиму.

VI

Підаючися «під високу руку» московського царя, Україна зрікалася своєї незалежності, але захувала виразні прикмети своєї державності, і під московською зверхністю, хотіла зоставатися державою, тільки не суверенною, і признавалася в сім московською стороною. Се вповні очевидно, і переважна більшість учених, яким доводилося над сим зупинятись, не мали в тім ніякого сумніву — розхолились тільки в виводах, під яку з форм державних сполучень,

¹ Наставленіе выборному отъ малорос. коллегіи Наталину, с. 24—5.

прийнятих нинішньою наукою державного права, належить Україну підвести.

Найбільш авторитетний з російських істориків права, визначний теоретик державного права пок. проф. Сергеевич в своїх лекціях писав про об'єднання України з Москвою — розповівши в коротких словах його історію: «Таким чином Малоросія не була прилучена як провінція, як були прилучені напр. Твер, Рязань й ін. князівства. Малоросія лишилася осібною державою, з своїм особливим устроєм, з своїм військом, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужими державами. Спитаємося: під яке поняття можна підвести се сполучення, під поняття персонального чи реального сполучення? Коли взяти під увагу ті умови, на основі котрих Малоросія прилучилася до Росії, і жалувану грамоту, дану Малоросії, — характер сього сполучення висниться легко. В жалуваній грамоті говориться: «Малоросія приймається подъ нашу высокую руку и обещается служить намъ, сыну нашему и наследникамъ». Відси видно, що прилучення мало характер персональний, а не реальний. Малоросія не з'єдналася з Московською державою, а тільки признала своїм государем государя, що царював в Москві, з його потомством. Се факт персонального отримання, наслідком вибору¹. Але що московського царя вибрано разом з потомством, то сполучення мало тривати доти, доки існувало потомство Олексія Михайловича».

Сергеевич таким чином бачить в зв'язку України з Московською персональну унію — найбільш слабку з усіх форм державних сполучень. Проти його погляду виступив інший російський спеціаліст Коркунов. Він писав з сього приводу: «Унія передусім і безумовно вимагає одності в особі правителя. При всій окремішності Єгипта або Болгарії вони не стоять з Турцією в унії з тої простої причини, що мають осібних правителів: Єгипет — хедива, Болгарія — свого князя. Сі правителі підвласні турецькому султанові, а через те й держави їх, півнезалежні, стоять в васальних відносинах до Туреччини. Унія ж се сполучення двох зовсім незалежних держав наслідком одності особи правителя. Але те ж саме було в XVII віці з Малоросією. Осібність її в тім найголовніше й виявлялась, що вона мала осібного правителя в особі гетьмана, що мав право навіть вести самостійно міжнародні зносини. Малоросія не стояла в рівноправних відносинах до Росії, вона підлягала їй. Руський цар

¹ «Это случай личного соединения въ силу избранія». — Исследования і лекції по древней исторіи русскаго права, вид. 2, с. 84. Невважаючи на критичні замітки інших дослідників, Сергеевич не відступив від сього погляду, він повторявся в пізніших виданнях його курсу, до самої смерті.

не об'єднував в своїй особі дві окремішні державні власті, але малоросійський гетьман підлягав йому як зверхньому володареві. Се, очевидно, васальна залежність, а не персональна унія»¹.

Третій авторитетний російський правник, ак. Дяконов, писав, виступаючи проти обох сил поглядів: «Обидві ці точки погляду викликають серйозні непевності. Персональна унія се випадкове і тільки тимчасове сполучення держав. Прилучення ж Малоросії до Москви, по тексту жалуваної грамоти, розумілось як сполучення вічне. Там сказано, що государ пожалував Запорозьке військо, «а вони його царському величеству в усяких його государських повеліннях служитимуть во віки», що військо Запорозьке стало «під нашою царською рукою і присягли нам, великому государеві, і нашим государським дітям і наслідникам на вічне підданство». Сі вирази показують, що мова йде не тільки про династію Романових, а про вічну службу і вічне підданство, себто всім государям, які б вони не були. Васальна ж залежність буває там, де між володарем-сюзереном і людиною васальної держави нема безпосереднього зв'язку; між ними стоїть особа правителя-васала. Людиність присягає на вірність своєму правителю, а той присягає на вірність своєму сюзеренові. Людиність же Малоросії вчинила присягу (веру) на вічне підданство московському государеві, а гетьманові ніякої присяги не складала. І коли б було треба підвести прилучення Малоросії під якийсь тип сполучення держав, прийнятий сучасною теорією, то скорше треба б признати прилучення Малоросії до Москви на основі «статей Богдана Хмельницького» за унію реальну»².

Сі три головніші погляди на державно-правний характер сполучення України з Московією (до котрих прилучаються й інші дослідники — особливо до теорії васальної)³, різнячися в причисленні його до того чи іншого прийнятого наукового теорією типу державних сполучень, сходяться на тім, як бачимо, що всі вони признають за Україною й після її сполучення з Московією прикмети державності, державного існування.

Се й не може бути інакше, коли мати на увазі ті форми, в яких Україна ввійшла під зверхність московського царя і в яких зоставалися відносини її до Москви в перший період сього сполучення. Ті правники, які ослаблюють ці прикмети самостійної державності України й силкуються

¹ Русское государственное право, I, с. 181.

² Очерки обществ. и государ. строя древней Руси, I, с. 247—8.

³ Васальство добачали Сокольський, Покровський, Мякотін, Слабченко, реальну унію — Попов.

звести її до становища провінції Московської держави, посилаються на централізаційну політику Москви, виховану всею попередньою її історією і приложеною також і до України. Вони розглядають відносини, зав'язані між Україною та Московією в 1654 р., з становища дальшої московської політики супроти України — тих обмежень, які заводи́ла Москва на Україні крок за кроком, аж до повного знищення української автономії, освітлюють їх з погляду московських тенденцій, а не того порозуміння, яке було вихідною точкою нового державного сполучення і уставляло обов'язкові для обох сторін відносини.

Се найбільш виразно і яскраво виступає в останній з наукових праць, присвячених оцінці правно-державних відносин України і Москви, книжці Розенфельда. Він переносить вагу з чисто юридичного становища на історичне, з того, в яких формах відносини уставлялися, на те, що з них вийшло. Він підносить, що «погляд правительства (московського) і погляд гетьмана на статті були протилежні. Правительство дивилося на сі статті, як на юридичну підставу для своїх централістичних змагань, гетьман і вся Україна бачили в них гарантію своєї свободи і незалежності». «Ставши на історичний ґрунт,— каже він далі,— ми мусили признати, що історично взявши (юридично сього могло й не бути), ся інкорпорація на особливих умовах¹ була початковим актом інкорпорації довної»². Автор таким чином сам признає, що того, що сталося історично, юридично могло не бути — а властиво не повинно було бути, коли б московська сторона держалася вірно тих умов, під якими Україна піддавалася під московську зверхність. Але кінець кінцем він сам признає, що Україна об'єднувалася з Московією як самостійна держава договором і заховувала за собою примети державності і після сього об'єднання, та що дальші зміни в сих відносинах також змінялися в договірних формах; коли він не договорює до кінця, що сі договірні форми були зламані односторонньою волею Москви, себто, що перехід України до нової інкорпорації зроблено зламанням договору, се його справа; але кожному уважному і об'єктивному дослідникові се мусить бути ясно.

Взагалі, що Україна зосталася при певних державних правах і після свого об'єднання з Московією, й її автономія мала характер конституційний, основалася на договорі — се ніяким чином не може бути поставлене під сумнів, і всякі спори про те, як саме назвати сю форму сполучення, в якій

¹ Так оцінює юридичну природу сполучення України з Московією автор.

² С. 172.

стояла Україна до Москви, являються властиво спорами про слова¹.

Москва признала, що устрій України ґрунтується і вона правиться на своїм власнім, договором з Москвою забезпеченім праві, яке в актах означається терміном «прав і вольностей, які бували при в. кн. руських і королях польських» і котрі царським правительством можуть примножатись, а не вкочуватись.

¹ Проф. Нольде, який в своїй праці про об'єднання України з Московією підтягає право України під поняття тільки автономії, робить се тим способом, що під се поняття «самоуправи на підставі власного, а не дарованого державного права», як він характеризує автономію, підтягає взагалі несuverенну державу, членів федеративного союзу і т. д., себто стирає всяку різницю між автономним краєм і державою з обмеженою суверенністю. Його автономна Україна являється кінець кінцем, об'єднують з Московією несuverенною державою, як справедливо вказує се Розенфельд (с. 70—1). «Не можна не вказати,— пише він,— на подібність теорії автономії у вказаних (професором Нольде) рамках з «державоподібним організмом» проф. Сокольського. Справді, проф. Сокольський вважає, що основною прикметою сього «організму» являється «господство не по препорученню, а по собственному праву», і на сій підставі він уважає Малоросію державоподібним організмом, а Фінляндію і Польщу тільки інкорпорованими провінціями, тому що «їх особливості в законодавстві й управі були тільки привілеєм, дарованою російськими монархами, а не належали їм на власнім праві». І «автономна» Малоросія проф. Нольде, і «державоподібна» Малоросія проф. Сокольського живуть своїм власним правом, «не привілеєм, дарованою російськими монархами», а правом, «допущеним Московською державою». Але тим часом, як проф. Сокольський стоїть властиво на становищі васальної держави і його «державоподібний організм» се «держави держав», становище проф. Нольде наближається властиво до старої категорії, котру, по словам Єлінека, в літературі тепер сливе ніхто не боронить, а ми (Розенфельд) висуваємо для об'яснення природи відносин Малоросії й Росії, се—категорія неповної інкорпорації, інкорпорації на спеціальних умовах. Справді, що таке «самоуправа на власнім праві», коли признати, що Малоросія до 1654 р. була державою? (а се, видимо, признає і проф. Нольде, коли говорить: «Коли Малоросія не була завойована, одним способом прилучення був власне договір», але при договорі мусять бути два суб'єкти, з них одним і була Малоросія—державою; коли б вона не була ним, то Москва юридично мусяла б договоритися з Польщею, а не з Малоросією. Примітка Розенфельда). Конкретно питання представляється так. Малоросія відділилася від Польщі, одержала міжнародне признання і стала державою; наслідком історичних обставин вона прилучилась до Московської держави, яка заховала за Малоросією широкі права, історично їй належні; Московська держава до часу «допускала» ці права, але коли Малоросія ослабла через внутрішні усобиці, а на російський престол вступив чоловік залізної волі, що всюди проявляв свою незламну енергію, самостійність Малоросії була знищена».

Але ж кінець кінцем, як розкривається отся «неповна інкорпорація» Розенфельда, маємо і у нього з України самостійну державу, яка договором об'єднується з іншою державою, і далі захоче свої історично належні права, свою самостійність—аж доки не приходять деспоти, який ламає всі договірні відносини своєю волею, та й годі.

Головою українського правління московське правитель-ство признало гетьмана, свobodно вибраного військом, без усякого мішання в те московського правительства, яке має бути тільки оповіщене про довершений вибір.

За гетьманом воно признало право дипломатичних зно-син; хотіло обмежити його тільки щодо Туреччини й Поль-щі, але гетьманське правительство сього обмеження не прийняло, і на практиці правительство гетьманське і прави-тельство московське вело свою дипломатію самостійно, не координовано навіть, і на сім ґрунті виникли головні непо-розуміння і конфлікти.

Україна має власне військо, яке стоїть під властю геть-мана, і тільки його,— права розпоряджатись українським військом безпосередньо московське правительство навіть не заявляло.

Судівництво українське признане вповні незалежним і автономним без права якого-небудь відклику до москoв-ського уряду.

Адміністрацію Україна хотіла мати також автономну. Московське правительство, навпаки, хотіло держати там своїх воевод. Кінець кінцем воно пропустило сей пункт в статтях зовсім і пробувало висувати пізніше, при нагоді. Але українська сторона стояла на тім і пізніше, що сі московські воеводи не повинні в нічим мішатися до адмі-ністрації, і се мусило прийняти і московське правитель-ство.

З фінансами було найбільш неясно. Українське прави-тельство хотіло їх задержати в своїм завідуванні, але спра-ву збивала стара традиція, що військо козацьке діставало «казну» від московських царів, і старшина при сій оказії хотіла на московські плечі переложити обов'язок давання плати війську. В зв'язку з сим московське правительство претендувало на побирання до царського скарбу доходів з української некозацької людності і хотіло, полишаючи саме збирання урядникам місцевим, виборним, поставити над ними контроль з московських людей. Як посередне рішення, козацькі послы поставили (14 березня) побажання, щоб Україна платила певну круглу суму до царського скарбу, а на ніяку московську фінансову адміністрацію рішучі не згожувались. Московське правительство на се не хотіло пристати, стояло на своїй резолюції, але результат був той, що сливе весь час гетьманщини фінанси України зісталися в завідуванні її автономних органів, і до царського скарбу не йшло з неї нічого; вона була відділена митовим кордо-ном (таможнями) від Московщини і вела автономно свою економічну політику. Проба завести московське оподатку-

вання за Бруховецького, мовляв за його згодою, скінчилося всенародним повстанням, і московське правительство після того не робило таких проб¹. Петро, ламаючи українську автономію, попробував взяти фінансове хазяйство гетьманщини в московські руки, але ся проба теж була не довга. Митну границю України скасовано тільки в 1750-х рр., і тільки Катерина, касуючи востанне гетьманщину, повернула доходи України до російського скарбу і положила початок тому експлуатованню української економічної сили на потреби імперії, яке таких «блискучих» розмірів дійшло в останніх часах².

¹ Цар Петро, коли треба було утримати український народ від переходу до шведів, пишно писав у своїх маніфестах: «Можемъ непостыдно рещи, что ни которой народъ подъ солнцемъ такими свободами и привиліями и легкостію похвалитися не можетъ, какъ — по нашей царскаго величества милости — Малороссійскій, ибо ни единого пенязя въ казну нашу во всемъ Малороссійскомъ краю съ нихъ брать не повелеваемъ» («Источники» Б. Каменського, II, с. 192). Сю «милость» український народ собі виборів енергічним опором всяким фінансовим апетитам московського правительства, а той же Петро, як тільки вважав сей опір зламаним, рішив положити кінець і фінансовим українським «свободам».

² Відібравши гетьманство від Розумовського і посылаючи на його місце виконавцем своєї політики Румянцева, Катерина писала в своїй інструкції йому: «Відомий всім просторий обшир сеї землі (України), многолюдність народу, що в ній проживає, велика її плодородність і різні її переваги над многими місцевостями нашої імперії, завдяки гарному кліматові. Але зате не менше відомо всім і те, що Росія від того народу дуже мало, а за останнього гетьманського правління сливе і зовсім ніякої користі й доходів не мала». І далі: «На початку секретної інструкції вам між іншими Малої Росії непорядками вже згадали ми, що від сеї — такої просторої, многолюдної й многими корисними рослинами пребагатої провінції, до державного скарбу нема ніяких доходів; ледве чи хто міг би сьому повірити, а воно так справді, і ще навіть звідси туди видається по 48.000 рублів (взамін скасованих мит). Було б невідповідно зіставатись їй в таким непорядку (!) і в дотеперішнім становищі, більше утяжливим, ніж корисним для держави, і при інших поправках dokonче потрібно розложити і на тамошній народ та якимись-небудь ще іншими титулами, крім подушного, діставати від нього до нашого скарбу доходи, нам безперечно належні, по обов'язку і справедливості і навіть по самим уговорним пунктам гетьмана Б. Хмельницького». «Конопля (пенька) малоросійська, тютюн і воли становлять уже незначну частину державної комерції, і з розмноженням тютюну добрих родів і кращим готованням його, за прикладом англійців і французів, вона може бути ще збільшена. Пильне ж розмноження шовковиці, особливо білої, для шовку, тим потрібніше, що він дуже потрібен для тутешніх фабрик, на велику заміну грошей, що виходять з держави щороку». Без сумніву, все се було одним з головних мотивів, з яких московське правительство так захожувалося коло прикорочення української автономії. Цариці Катерині першій удалося досягнути в сій сфері ті «блискучі» результати: вже в 1780 р. річний дохід царської казни з України дійшов сливе 2 мільонів рублів, величезної для того часу суми.

При всій невикінченості державного українського будівництва (що пояснюється тяжкими умовами, в яких жила Україна), хоч воно й зоставляло певні прогалини і шпари, котрими користувалася централістична московська політика¹, всі отсі прикмети українського устрою під зверхністю московського царя не лишають ніякого сумніву в тім, що Україна і під сею зверхністю не затратила свого державного характеру (між іншим се виявлялося назверх у тім, що зносини центрального правительства велися з нею через посольський приказ, потім через колегію іностраних діл, і тільки в моменти, коли гетьманство касувалося, Україна переводилася в завідування сенату як провінція — хоч і признана на особих правах).

Коли б доконче хотіти підвести ті відносини, в яких вона жила по з'єднанні з Московською державою, під якусь з прийнятих сучасною юридичною наукою форм державних сполучень, то я б також уважав їх найближчими до васальства — як се приймають понайбільше й сучасні дослідники (Коркунов, Сокольський, Мясотін, Покровський, Слабченко й ін.). Властиво вказано одну тільки прикмету, котрою відносини України і Москви після 1654 р. відрізнялися від відносин васальної держави до свого зверхника (сюзерена), таких, як от відносини Болгарії до Туреччини, уставлені Берлінським трактатом 1878 р. Се факт, вказаний уже вище (ак. Дяконовим), що від української людності московське правительство зажадало безпосередньої присяги цареві. Але відносини сполучених держав взагалі настільки різnorodні, комбінації настільки змінні, що взагалі нелегко укласти їх в ті кілька форм, прийнятих наукою державного права, — особливо відносини давніших віків, мало вишколених в державнім праві. Важно уставити конкретні, реальні відносини, а вони не лишають сумніву в тім, що сполучення України з Московією було сполученням держав, з задержанням за Україною державного права і після сполучення.

¹ Я коротко намітив головніше в «Ілюстр. історії...», с. 322—3.

*Тексти виїмок з справоздання московського посольства,
висланого на Україну на те,
щоб прийняти її в підданство цареві¹.*

Того ж числа² гетьман Богдан Хмельницький приїхав до Переяслава, за годину до вечора, а писар Іван Виговський приїхав сїчня 7 дня, і полковники та сотники теж зїїхалися до Переяслава. І 7 дня сїчня прислав гетьман Богдан Хмельницький до Василя Василевича Бутурліна і товаришів полковника Павла Тетерю — щоб йому, гетьманові, з ними побачитись, а грамоти при тїм не передавати і промови ніякої не говорити. І переказано через полковника до гетьмана, що боярин Василь Василевич з товаришами радї бачитися з гетьманом, а де саме побачитись, нехай би гетьман їм переказав. І гетьман переказав, що він буде у Василя Василевича в садїбі того ж дня під вечір.

І під вечір приїхали від гетьмана писар Іван Виговський та полковник Павло Тетеря, сказали, що гетьман зараз буде, і сказавши, поїхали до гетьмана. І того ж дня, під вечір, приїхав до боярина Василя Василевича на подвір'я гетьман Богдан Хмельницький, а з ним приїхали писар Іван Виговський та переяславський полковник Павло Тетеря. І боярин Василь Василевич з товаришами говорили гетьманові: прислані вони від великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всеї Росїї самодержця і многих держав государя і обладателя, з повним государевим милостивим указом, згїдно з чолобиттям гетьмана і всього Запорозького війська, і завтра, 8 сїчня, мають вони передати гетьманові государеву грамоту і сказати государів милостивий указ на розправнїм дворї³, а після того, як грамота буде передана і государів милостивий указ буде сказаний, того ж дня мають їти до церкви, і гетьман, полковники й інша старшина і всякі люди мають присягти⁴, як їм буде під государевою високою рукою. І гетьман казав, що великому государеві, цареві і великому князеві Олексієві Михайловичу, всеї Росїї самодержцеві, вони з усім військом Запорозьким радї служити щиро⁵ у всім душами своїми і геловаи свої за государське многолітне здоров'я покладати, присягу государеві вчинити 8 сїчня й у всім згїдно з государевою волею бути готовими. Завтра рано полковники всі будуть у нього, і він, поговоривши з ним, прибуде на розправнїй двір: вислухавши государеву грамоту і милостивий государів указ, треба буде йому поговорити з полковниками, а поговоривши з полковниками й старшиною, їти до соборної церкви і

¹ В цілості се справоздання (по московській термінології — «статейний список») друковане в X т. Актів Южної и Західної Росїї. Виїмок, що тут друкується, міститься на с. 215—234. Витяги включені в Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи під ч. 115. Також в Источниках Малорос. исторіи Бантиша-Каменського, I, с. 39 і далі.

² Себто 6 сїчня 1654 р., московське посольство приїхало до Переяслава 31 грудня і чекало гетьмана. Зложено воно було з «ближнього боярина» (найвищий московський чин) Василя Бутурліна, окольничого Івана Алферієва і думного дяка Лартона Лопухіна. З Москви вислано його 9 жовтня, після земського собору московського (рід державної думи), скликаного на те, щоб обговорити справу приймлення України під царську руку. Собор 1 жовтня постановив, що гетьмана з військом треба прийняти і не відступати перед війною з Польщею з сього приводу. Сям була рішена справа.

³ На сьезжемъ дворе.

⁴ Учинити веру.

⁵ Служити і прямили.

вчинити присягу государеві. І ще говорили гетьман і писар Іван Виговський: «Милість божа над нами! як за давніх часів за великого князя Володимира так і тепер родич їх¹ великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, всеї Росії самодержець, зглянувся на свою батьківщину Київ² і на всю Малу Русь ласкою своєю, як орел покриває гніздо своє, так і він зволив прийняти нас під свою високу руку, Київ же і вся Мала Русь — вічне їх³, а ми всі раді великому государеві служити широко всіми душами своїми і голови свої складати за його многолітнє здоров'я»⁴.

Того ж дня⁵ від гетьмана Богдана Хмельницького приходив писар Іван Виговський і казав бояринові Василеві Василевичу Бутурліну з товаришами: була у гетьмана потайна рада з полковниками, суддями і військовими осавулами, і полковники, судді й військові осавули під государеву високу руку піддалися.

І після тайної ради, що мав гетьман з своїми полковниками зрана того ж дня, в другій годині дня бито в барабан з годину часу на збір всього народу, щоб чути раду про справу, що має бути. І як зібралось велике множество всякого чину людей, вчинено великий круг для гетьмана і полковників, а потім і сам гетьман вийшов під бунчуком, а з ним судді і осавули, писар і всі полковники. І гетьман став серед круга, а військовий осавул велів всім мовчати. І по тім, як усі затихли, почав гетьман говорити мову до всього народу:

«Панове полковники, осавули, сотники і все військо Запорозьке і всі православні християне! Відомо се вам усім, як нас Бог свободив з рук ворогів, що гонили церкву божу і озлобляли все християнство нашого східного православ'я, так що вже шість літ ми живемо в нашій землі без государя в неустанних війнах і кровополиттях з гонителями й ворогами, які хочуть викоринити церкву божу — аби ім'я руське не пом'янулося на землі нашій, і се нам уже вельми докучило, і бачимо, що не можна нам більше жити без царя⁶. Тому нині зібрали ми раду явну всьому народові, аби сьте собі вибрали государя з чотирьох, котрого хочете. Перший цар турецький, що багато разів через своїх послів закликав нас під свою владсть; другий цар кримський; третій король польський — він, як самі захочемо, і тепер ще нас у першу ласку прийняти може; четвертий — православний государ Великої Росії, цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець всеї Росії, східний, котрого ми вже шість літ безнастанними нашими благаннями просимо. Тут котрого хочете вибирайте. Цар турецький бісурмен — всім вам відомо, як братія наша, православні християне, греки, біду терплять і в якім пробувають утиску від безбожних. Кримський хан також бісурмен, котрого ми по нужді в приязнь прийнявши, які незносні біди прийняли есьмо! Яка неволя, яке нещадне християнської крові пролиття і тіснота від польських панів — нікому з вас не треба казати: самі ви знаєте, що краще жиди і пса вони вважали,

¹ Сродникъ ихъ.

² В московськiм тодішнiм стилi, говорячи про царя, титул його повторюється при кожнiм займеннику, що говорить про нього, — в перекладi се пропускаю.

³ Тут одно слово упушено.

⁴ Тут iде замiтка, що про се було послане царевi особiне звiдомлення 8 сiчня.

⁵ 8 сiчня.

⁶ Сього так гетьман не мiг казати; не знати, чи «стилізували» се московськi дяки, чи Виговськiй оповiдав так Бутурлiновi, щоб було йому приємнiше чути.

аніж нашого брата християнина. А православний цар християнський, великий государ східний з нами одного благочестивого грецького закону єдиної віри, єдино тіло єсмы церкви по православію з Великою Росією, головою маючи Ісуса Христа. Той великий государ християнський, пожалувавши незносного озлоблення православної церкви в нашій Малій Росії, шістьлітніх безупинних наших благань не відкинувши, тепер милостиве своє царське серце до нас прихиливши, своїх великих ближніх людей до нас з царською ласкою своєю прислати зволив. Його коли ми щиро полюбимо, крім його царської високої руки благодішнішого пристановища не знайдемо. А коли хто з нами не згоден, тепер куда хоче — вільна дорога!»

До сих слів весь народ закричав: «Волимо під царя східного православного кріпкою рукою в нашій благочестивій вірі умирати, аніж ненависнику Христовому поганинові дістатись!» По сім полковник переяславський Тетеря, ходячи в круг, на всі сторони питає: Чи всі ви так призволяєте? Сказали всім народом: Всі однодушно. Потім гетьман мовив: «Будь так! нехай Господь Бог наш скріпить під його царською кріпкою рукою. А народ за ним одногласно гукнув: Боже утверди, Боже укріпи, аби сьмо во віки одно були!»

І після того писар Іван Виговський, прийшовши, говорив, що козаки й міщани всі під государеву високу руку підклонились.

І січня 8 ж дня гетьман Богдан Хмельницький і писар Іван Виговський, обозний, суддя, полковники, осавули військові, сотники й отамани у боярина Василя Василевича Бутурліна з товаришами на розправнім дворі були. І боярин Василь Василевич говорив гетьманові Богданові Хмельницькому промову, і сказав: «Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всеї Росії самодержець і многих держав государ і обладатель, прислав до тебе, Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, і до всього війська Запорозького свою, царського величства, «грамоту». А ту государеву грамоту боярин Василь Василевич гетьманові віддав, а гетьман ту государеву грамоту прийняв з великою радістю, а, прийнявши, поцілував, розпечатав, віддав писареві Іванові Виговському прочитати на голос при всій старшині війська Запорозького і всяких людях. І писар Іван Виговський прочитав ту государеву грамоту всім людям явно. Гетьман і полковники і всяких чинів люди, вислухавши государеву грамоту, зраділи з милості государевої, і гетьман сказав, що він, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом Запорозьким раді великому государеві цареві і великому князеві Олексієві Михайловичу, всеї Росії самодержцеві, служити щиро і вседушно і за государеве многолітне здоров'я голови покладати, і готові присягу йому зложити і в усім по його волі бути. І боярин Василь Василевич мовив: «Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всеї Росії самодержець і многих держав государ і обладатель, жалую тебе, гетьмана Богдана Хмельницького, полковників і все військо Запорозьке православної християнської віри — велів вас спитати про здоров'я». І потім, як гетьман і полковники за государеву милість чолом ударили і спитали про здоров'я государя царя і великого князя Олексія Михайловича, боярин сказав: «Як ми поїхали від великого государя нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всеї Росії, він на своїх великих преславних царствах Російського царства, дав Бог, був в добрім здоров'ї. І після того говорив гетьманові:

«Божою милостю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович велів тобі сказати: в попередніх роках і до нинішнього 162 року прислали до великого государя нашого * ти, Богдан Хмель-

* Пропускаю повторення титулів, озіачуючи сі місця звізкою.

няцький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке бити чолом, що пани-рада і вся Річ Посполита повстали на православну християнську віру грецького закону і на святі божі церкви, гоніння велике вчинили і від правдивої православної віри, в котрій ви здавна живете, почали вас відлучати і неволити до своєї римської віри, а по деяких містах в Короні й Литві запечатали благочестиві церкви, в інших учинили унію і всяке чинили над вами гоніння, зневагу і злості нехристиянські. А після того і помирившия з вами — спочатку під Зборівним, а потім під Білою Церквою, в правді своїй не устояли — церкви божі, що в договорі написано було повернути з унії, не повернули, а котрі, небагато, і повернено, знов потім обернено на унію; хоча чи православну християнську віру викоринити і святі божі церкви до решти зруйнувати, війська свої на вас зібрали і багато городів і міст, і в тих городах і містах святі божі церкви споганили, зневажили і зруйновали, православних християн духовного і світського стану багатьох невинно замучили і всяку злу наругу чинили. І ви, не хоча чи виріктися благочестивої християнської віри і святі божі церкви в руїні бачити, по неволі покликали до себе в поміч кримського хана з ордою й почали стояти проти них за православну християнську віру і за святі божі церкви, а у великого государя нашого милості просите, аби не дав гонителям вашим і клятвовідступникам викоринити православну християнську віру і святі божі церкви зруйнувати, і вас пожалував: велів вас — тебе гетьмана і все військо Запорозьке, прийняти під високу руку свою * з городами і землями, а ви великому государеві нашому * хочете служити і за його здоров'я проти кожного неприятеля стояти во віки.

І по указу великого государя нашого *, його царського величства, переказувано до вас — до тебе гетьмана Б. Хмельницького і всього війська Запорозького — що у великого государя нашого * з Яном-Казимиром, королем польським і в князем литовським, вічна угода, великому государеві нашому *, государеві християнському, нарушити вічну угоду без причини не можна було: за ті неправди, які вчинилися з королівської сторони в порушення вічної угоди, великий государ наш * жде з королівської сторони поправи. Коли ж король і пани-рада не зроблять поправи по договору, то великий государ наш * терпіти їм не буде, за їх неправду буде проти них стояти, а йому, гетьманові, і всьому війську Запорозькому дасть милостиве рішення. І ви, Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке, великому государеві нашому * били чолом: коли б царському величеству не можна було прийняти вас під свою государеву високу руку, то нехай би царське величство за вас уступився, задля православної віри і святих божих церков, і велів вас помирити через своїх великих послів, щоб вам та згода була певна, — а самі ви миритись не хочете, тому що поляки в правді своїй не стоять. І по указу великого государя нашого * і вашому чолобиттву послано до Польщі, до короля Яна-Казимира великих і повномочних послів, боярина і намісника великопермського князя Бориса Олександровича Рєпніна-Оболенського з товаришами, і велено говорити королеві і панам-радам про ту згоду і посередництво кріпко. І ті великі послы в розмовах говорили панам-радам, щоб король і пани-рада заспокоїли ту усобицю, з вами помірлись, православну віру грецького закону не гонили, церкв божих не відбирали і неволі вам в нічим не чинили, а вчинили згоду по Зборівському договору, і котрі церкви повернені були на унію, і їх віддали б назад. А коли король і пани-рада то вчинять, з вами помиряться, в вірі вам більше не чинитимуть неволі і церкви божі вернуть вам по давньому, то великий государ наш * задля православної християнської віри і святих божих церков таку уступку зробить: тим людям, за котрими виявилась прописка в іменуванні государським і повинні вони

були карі смерті¹, він велить їх провини вибачити. Та ще ті ж великі послы царського величства говорили: як обрано Яна-Казимира на королівство, він присягав людям духовного і світського чину на тім, що йому в відносинах між різновірцями давати оборону і захист, самому ніяким чином за віру не тіснити і нікому того не допускати, а коли він тої своєї присяги не додержить, то він своїх підданих увільняє від всякої вірності і послухності, і розршення з того закляття свого не буде у нікого просити, і не прийме його. І він, Ян-Казимир король, і пани-рада то все занедбали, згоди і посередництва відмовили, хочуть віру православну християнську викорінити, церкви божі знищити, пішли на вас війною при самих же великих послах, а тих послів відправили з нічим. І великий государ наш, бачивши з королівської сторони таку непоправність і прикрості, вічної згоди нарушення і на православну християнську віру та на святі божі церкви гоніння і не хочачи того чути, щоб вам, єдиновірним православним християнам, бути в останнім знищенні, а церквам благочестивим в упущенні і нарузі від латинян,— велів прийняти під свою високу руку вас, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке, з городами і землями, свободних від підданства королеві, через переступлення ним присяги, і велів вам чинити поміч своїми государськими людьми проти кривоприсяжців і хочащих знищити християнську віру. Отже ти, гетьман Богдан Хмельницький, і все військо Запорозьке, видячи до себе милість і жалування великого государя нашого*, аби служили сьте йому і всякого добра хотіли і його милості були певні. А великий государ наш* буде вас— тебе, гетьмана, і все військо Запорозьке— держати в своїй милості і в обороні та охороні від неприятелів ваших».

І, вислухавши мови, гетьман, вся старшина і всякого стану люди за государську милість били чолом. З розправного двору гетьман поїхав з боярином Василем Василевичем з товаришами каретою до соборної церкви Успенія Пречистої Богородиці. А казанський преображенський архимандрит Прохор, рождественський протопоп Андреян, священники і дякони, що були послані з ними², за Спасовим образом³, прийшли до соборної церкви поперед їх. Коли боярин Василь Василевич і гетьман Богдан Хмельницький прийшли до соборної церкви, стрів їх при вході переяславський протопоп Григорій і з усіх церков священники й дякони, з хрестами і кадилами, в ризах і проспівали: Буди ім'я Господнє благословенне од нині і до віку. А як вступили до церкви, то архимандрит Прохор і протопоп Андреян і переяславський протопоп Григорій з усім освященим собором, убравшись в ризи, хотіли почати слова присяги⁴ по служебнику, присланому до них від государя. Але гетьман Богдан Хмельницький сказав⁵, щоб боярин Василь Василевич з товаришами учинили присягу за государя*, щоб йому, государеві, не видавать їх, Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке, польському королеві, за них стоять, вольностей не нарушать, хто які маєтності у себе мав, тому всьому бути по давньому— і щоб великий государ пожалував: велів дати свої грамоти на їх маєтності.

Боярин Василь Василевич з товаришами गरेвали гетьманові, що в Московській державі давнішим великим государям нашим, царям і великим князям всеї Росії присягали їх піддані, і великому госуда-

¹ Мова йде про помилки в царськім титулі в усякого роду листуванні з московським правительством і московськими людьми: московське правительство жадало на провинників карі смерті і грозило війною.

² З послами, з Москви.

³ В процесії.

⁴ Обещаніє въ вере.

⁵ Так, мб.— гетьман і старшина.

реві нашому * вони присягають на те, щоб їм великому государеві нашо- му служити, старатись і широ всякого добра хотіти. А такого щоб за государя присягати — не бувало ніколи і надалі не буде: йому, гетьманові, і говорити про се не годилось, бо всякий підданий присягає своєму государеві. Нехай вони, гетьман і все військо Запорозьке, як почали великому государеві служити і про що били чолом, так би й довели до кінця і присягли великому государеві по євангельській заповіді, без усякого сумніву. А великий государ буде їх держати в своїм милостивім жалуванні, в опіці, в обороні від неприятелів, і в охороні вольностей государ їх пожалує — звелить володіти їм по давньому.

Гетьман Богдан Хмельницький сказав їм, що він поговорить з полковниками і всіми людьми, які тепер при нім, гетьмані. І, вийшовши з церкви, пішов на подвір'я до переяславського полковника Павла Тетері, і говорив про се з полковниками і всіми людьми довго. А вони стояли в церкві. Прислав з подвір'я до них до церкви полковників: переяславського Павла Тетерю та миргородського Григорія Сахновича, і полковники, прийшовши до них, говорили те ж саме: щоб їм присягти за государя.

Боярин Василь Василевич з товаришами говорили так само: се діло непристойне — щоб присягати їм за государя, ніколи того не було того звичаю, щоб за государів піддані присягали, а присягають піддані государеві. Полковники говорили, що польські королі підданим своїм завсіди присягають. А боярин Василь Василевич з товаришами казали полковникам: що польські королі чинять присягу своїм підданим, того за взірець ставити не годиться, бо ті королі невірні і не самодержці, а в чім присягають, того ніколи не сповняють. А у попередніх великих государів благочестивих царів і великих князів, всеї Росії самодержців, також і у великого государя нашого * Олексія Михайловича того ніколи не бувало, щоб присягати за них, великих государів. Прислано їх, боярина Василя Василевича з товаришами, від великого государя до нього, гетьмана, і всього Запорозького війська з государським милостивим словом, і як боярин Василь Василевич з товаришами казали государеве милостиве слово гетьманові й їм, вони раділи государській милості, пішли до церкви, а таких непристойних речей не довели. Та й тепер гетьманові і їм, полковникам, говорити про се не годиться, бо государське слово змінне не буває.

Полковники казали бояринові Василеві Василевичу з товаришами: гетьман і ми тому віримо, але козак не вірять і хочуть, щоб вони їм присягли. Боярин Василь Василевич говорив полковникам: великий государ наш * задля православної християнської віри й святих божих церков зволив прийняти їх під свою государську високу руку по їх чолобитті, і їм треба було пам'ятати государську милість, великому государеві служити, старатись і всякого добра хотіти, щоб усе військо Запорозьке до присяги привести, а коли якісь несвідомі люди говорять такі непристойні слова, невідповідні до такого великого діла, то їм треба було показати свою службу великому государеві і таких несвідомих людей в таких словах гамувати. З тим полковники пішли від них до гетьмана.

Після того прийшли до церкви гетьман Богдан Хмельницький і писар Іван Виговський, а з ними полковники, сотники, осавули, отамани й козак. Гетьман і писар Іван Виговський і полковники казали бояринові Василеві Василевичу з товаришами, що вони у всім покладаються на государеву милість і готові по євангельській заповіді вчинити великому государеві присягу всею душею, і голови свої за государське многолітне здоров'я складати раді. А про свої справи будуть вони, гетьман і все військо Запорозьке, бити чолом великому государеві.

¹ Московські послі.

І того ж дня, божою милістю та поміччю Пречистої Богородиці і заступленням великих чудотворців Петра, Олексія, Йони, Филипа, московських і всеї Росії, і всіх святих, і за щастям великого государя* Олексія Михайловича, боярин Василь Василевич Бутурлін з товаришами привели під високу государеву руку гетьмана Богдана Хмельницького, писаря Івана Виговського, обозного, судей і осавулів військових, полковників і все військо Запорозьке. Гетьман Богдан Хмельницький, писар Іван Виговський, обозний, судді, осавули, військові й полковники вчинили присягу государеві в тім, щоб їм з землями і городами бути під государевою високою рукою на віки невідступно. А приводив до присяги по служебнику архимандрит Прохор. Слова присяги¹ гетьман, писар, полковники й інша старшина говорили з слізьми і обіцяли служити великому государеві Олексію Михайловичу, государині Марії Іллічній, благовірним царевнам і государським дітям, котрих Бог дасть государям, щиро добра хотіти і в усім бути в государевій волі без усякого сумніву, як то в присязі² написано. І після того, як гетьман Богдан Хмельницький, писар і полковники віддали присягу государеві*, тоді благовіщенський дякон Алексій кликнув многоліття государеві, на амвоні в соборній церкві, і як він кликав многоліття государеві, було тоді в церкві всенародне множество, мужеського і женського народу, і багато плакало з радості, що Господь Бог сподобив їх бути всім під государевою царською високою рукою. І, вчинивши присягу, гетьман з соборної церкви поїхав з боярином Василем Василевичем і товаришами каретою на розправний двір, а полковники і всякі люди йшли пішо. А приїхавши на розправний двір, боярин Василь Василевич з товаришами по государевому* указу віддали гетьманові Богданові Хмельницькому государеве жалування: корогву, булаву, ферезію³, шапку і соболі. І під час, як щось передавалось, боярин Василь Василевич говорив гетьманові мову, згідно з государевим указом. Спочатку, як почав подавати корогву, говорив мову:

«Божою милостю великий государ* Олексій Михайлович велів тобі, гетьманові Богданові Хмельницькому, казати: Відомо всім, що нічого без божої волі в людях не діється, але все будеється його волею. Побачив се і наш благовірний і христомлюбивий государ*, що й те, що діється тепер в землі вашій неспокійній, божою волею діється й будеється— він (Бог), великою милостю своєю промишляючи про вірних своїх, в землі сій від одступників і іновірних великим гонінням насильованих, і тебе, благочестний гетьмане війська Запорозького, з добротним війством твоім підняв на оборону церкви святої і всіх православних тутешньої землі, і його ласкою всесильною підпоможений, покровом Пречистої Богородиці укритий, заходами святих руських за православних укріплений, ти досі за православ'я міцно борешся, здобуваючи православним побіду над насильниками. Порозуміває се й благовірний государ, що то всемилостивий Бог, хочючи піднести силу християнську, сю землю під скипетром⁴ благовірного государя нашого, так, як було за часів благовірного царя Владимира й інших його наслідників, вашим старанням зволив об'єднати. Сій волі божій покорившись, по твою і всього війства твого бажання, показує він вам свою царську ласку, і через нас— мене, боярина його царського пресвітлого величества з товаришами, сю корогву тобі, благочестний гетьмане, дарує. На сій царській своїй корогві подає тобі царя царів, всемилостивого Спаса написаного, на побіду над ворогами, Пресвяту Богородицю в покрову, преподобних печерських з святою Варварою—

¹ Обещаніє въ вере.

² Обещанью.

³ Верхню одежу.

⁴ Тут, видно, бракує кількох слів.

молитовників руських, на заступництво тобі і всьому твоєму православному воїнству. Аби всемилостивий Спас наш, так, як колись — як оповідає історія про походження чесного хреста, — дав перемогу на ворогів православному цареві руському і всім християнам і згоду їм дарував, аби так і тобі з благочестивим воїнством дарував перемогу над ворогами, які озлобляють церкву святую і православних утісняють, аби іменем Ісусовим всяке плем'я гордих впало на землю, вороги православних прогналися і згода заповнилася гоненим православним. І Пречиста Богородиця так, як колись вірних в Царгороді, покривала чудодійним своїм покровом і всезіллям своїм заступництвом, чудотворною іконою її показаним, тих ворогів, що озброїлися на вірних, одних чудодійно побива, інших з соромом прогнала, — нехай так і вас, на царській сій корогві написана і серед полків ваших ношена, вас од зброї іновірних покриває й перемогу на них дарує, а тебе з усім православним військом і всіма вірними заховає невреждених. І святі божі угодники руські Антоній і Теодосій з святою великомученицею Варварою — котрої святі моці як дарунок багатоцінний має ваш край, — так як в початках православ'я в сій Руській землі її силу вони православно утверждали, так і тобі нехай будуть скорими помічниками, укріплюючи спокій православ'ю. І ся корогва його царського величства всім ворогам вашим нехай буде знаком перемоги страшним і в боях жахливим».

Сказавши се, боярин Василь Василевич віддав гетьманові корогву. А віддавши корогву, мовив, передаючи булаву:

«Інший знак держави своєї царської, отсю булаву посилає тобі благовірний і христололюбний государ наш¹, жалуючи тебе, — аби з нею щасливо начальствував над благочестивим військом і всіма людьми: тих, що гордяться на православ'я і тобі непокірних, аби присмирив, військо ж твоє благочестиве, так, як до нині, в добрім порядку тримає, аби й на будучі часи сим знаком пресвітлої царської держави, булавою, пильно міг управляти — аби сам вид війська, що ним гарно кермуєш, всіх ворогів, які повстають на вас, страшив і від вас прогнав».

А віддавши булаву, боярин Василь Василевич сказав, передаючи одяг: «До сього ж благочестивий государ наш, цар і великий князь Олексій Михайлович, маючи знак орла¹, як орел бажав покрити гніздо своє і пташат своїх, так ласкою своєю государською схотів покрити город Київ і інші городи — колишнє гніздо свого царського орла, і з ними пташат своїх вірних, що колись були під державою благочестивих царів, під охорону свою прийняти. На знак такої своєї царської ласки дарує він тобі сю одягу, показуючи тим, що тебе і всіх православних, що піддаються під його пресвітлу державу, він згоду покрити невідмінною своєю государською ласкою. А ти, прийнявши її від царського величства і одягаючи сю теплу одягу, твою розпочату службу його царській державі і обороні православних розгрівай, щоб, розпалившись запалом до віри православної й держави царського величства, поборова ворогів».

Віддавши одягу і передаючи шапку, сказав: «Голові твоїй, од Бога високим розумом умудреній, що обмірковує промисел благоугодний для оборони православ'я, пресвітле царське величство шапку сю на покриття дарує, аби Бог, здоровою твоєю головою охороняючи, всяким розумом на добре порядкування преславногo війська умудрив, аби вірні, маючи тебе гетьманом і тобою розумно покермовані, могли ногами ворогів попірати і нерозум гордих розумній голові твоїй покориати. Благовірний государ наш², даруючи через нас тобі се своє жалювання, вітає й бажає всякого успіху і над ворогами перемоги, аби ти, тримаючися незмінно своєї обіцянки й присяги царській державі,

¹ В гербі.

многорозумну голову свою під його царську ласку схиляючи, тверду і незрушену вірність свою з усім своїм військом і всіми християнами заховував, а царське величство, вашою пильністю заохочений, міг ще більшу ласку над тобою і всім твоїм¹ простирати».

Писареві Іванові Виговському, полковникам, осавулам і обозному, що були тоді, государеве жалування роздано згідно з государевим указом. Гетьман, писар, полковники, обозний, судді, осавули військові і сотники государеве жалування прийняли з радістю і били чолом за государеву ласку. Від розправного двору до свого двору гетьман Богдан Хмельницький велів государеве жалування — корогву взяти перед собою, розгорнувши, а сам ішов за корогвою в государевім жалуванні — в фезезі й шапці, з булавою, пішо. І писар, полковники і багато всяких людей ішли за ним так само пішо до двору. А присягу государеві з гетьманом і писарем вчинили судді, осавули військові, обозний і полковники. А 9 дня січня боярин Василь Василевич з товаришами були в соборній церкві, архимандрит з усім освященим собором приводили до присяги сотників, осавулів, писарів, козаків і міщан. І решту полковників і всякої старшини і козаків, які трапились в Переяславі, міщан і всякого чину людей теж привели до присяги. А скільки людей приведено до присяги і хто саме, се по йменням писано докладно в книгах.

Лист гетьмана до царя, висланий з козацьким посольством до Москви, 17 лютого 1654 р.²

Божою милостю великому государеві, цареві і вел. князеві Олексеві Михайловичу всеї Великої і Малої Росії самодержцеві і інших многих держав государеві і обладателеві, вашому царському величеству³, Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке низько до лиця землі чолом б'ємо. Од многих літ многочасно ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке, борючися з ляхами і натиск їх відбиваючи, шукали помочі у Бога, і грамотами своїми через посланників своїх до пресвітлого лица благочестивого царя, твого царського величства, чолом били і благали, щоб нам, православним християнам, бути під кріпкою і високою рукою Бога всемогущого і царя благочестивого, твого царського величства. І от тепер Бог всевідушій і вседаровитий неказанними своїми судами божеськими заодно обоє зробив: і ляхам, ворогам нашим, гординю їх прискромив, і мисль добру в серце цареве тобі, великому государеві*, вложив: що твоє царське величство, поревнувавши по Бозі вседержителі і вірі православній східній, пожалував церков божих і місць святих і над народом російським, благочестиво-християнським змілосердився, нас — Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, і все військо Запорозьке і весь мир православний російський⁴ зволив милостиво пожалувати, ущедрити, захистити і під міцну і високу свою руку царську всеконечно прийняти. І як ближній боярин твого царського величства, намісник тверський Василь Василевич Бутурлін, окольничий і намісник муромський Іван Василевич Алферієв і думний дяк Ларіон Дмитрович Лопухін з наказу твого царського величства з грамотою до нас приїздили і про ласку безмежну царську нам оповістили, корогви військові й жалування велике твого царського величства нам віддали, розмову докладну⁵

¹ Щось, мб., пропущено (військом?).

² Виданий з московського «списка» (перекладу) Посольського приказу в Актах Ю. З. Р., X, с. 432.

³ Тут повний довгий царський титул.

⁴ Російській.

⁵ Разговоръ пространний.

про всякі справи з нами вчинили і несказанно нас урадували,— тоді ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке і весь мир християнський по городах, селах і хуторах¹, старшина і чернь, сповняючи непорочну заповідь Христа Бога нашого, по добрій і справді не вимушеній волі і рішенню нашому, не маючи ніякого лукавства в серці, вчинили сьмо віру (присягу), совершенно тобі великому государеві*, і хоч які відомості мали про сусідніх царів, що запобігали нас до себе прилучити, ми, не дбаючи про них як невірних, всею душею тебе єдиного благочестивого великого государя нашого* вибрали, полюбили і всім серцем, силою і мислю до твого царського величества пристали. Тому сміло покладаємось на безконечну милість твого царського величества і що будемо чогось просити у тебе, великого государя нашого, сподіваємось одержати, бо всяко увірили ми слову твого царського величества, як той ближній боярин твого царського величества з товаришами умовив і завірив і в тій вірі нас непохитно утвердив². Тому посланників наших Самійла Богдановича, суддю військового, і Павла Тетерю, полковника переяславського, з товаришами з сею грамотою нашою до пресвітлого лица твого царського величества відправляємо і просимо, аби їм твое царське величество зволив праведні очі свої показати і милостиве ухо прихилити і благань наших не відкинув. Про що вони почнуть говорити і благати твое царське величество, зволь їх ласкаво вислухати і нас, Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, і все військо Запорозьке і весь мир християнський російський³, духовних і світських людей, у всякім чину сущих, що від тебе* ласки чекають,— пожалувати, ущедрити, права, церкви, привілеї і всякі свободи й держави дїбр⁴ духовних і світських людей, у всякім чину і стані⁵ сущих— хто що мав од віків, від князів і панів благочестивих, від королів польських надане в державі Руській⁶— за що ми кров свою проливаємо, тримаючи то від дідів і прадідів і не даючи тому пропасти,— просимо, ей, просимо і, до лица землі упадаючи, велико просимо твого царського величества: зволь твое царське величество, затвердити і грамотами своїми государськими укріпити на віки. Бо таке ж государське слово твого царського величества нам той ближній боярин твого царського величества з товаришами обіцяв: «і більше тих речей»⁷ одержите від великого государя, його царського величества, коли попросите— більшими, рече, свободами, державами і добрами пожалує його царське величество, паче королів польських, княжат старих російських— тільки чолом бийте і вірно служіть його царському величеству. Отже, вдруге і втретє припадаючи до лица землі твому царському величеству, благаємо, аби все, що просимо тепер і будемо просити потім, від тебе, великого государя нашого, нам одержати,— аби ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, все військо Запорозьке і весь мир православний російський, у всякім чину і стані проживаючи, зрадувалися і звеселилися безконечною ласкою і пожалування твого царського величества, тобі* щиро прияли, прямо і вірно служили до кінця життя нашого, за

¹ Деревняхъ.

² Мшу уважати, що сі слова звучать як певна гра слів, бо віра— се і віра, і присяга: «увериль и на той вере насъ непоколебимыхъ утвердиль».

³ Російскій.

⁴ Володіння.

⁵ Преимущество.

⁶ Въ государстве Російскомъ.

⁷ Над словом «речей» інший перекладчик вгорі написав «дель».

твое царське величство на всіх ворогів і неприятелів міцно ставали і кров свою проливали: аби тільки Богові небесному вірували і поклонялися і царя єдиного, під сонцем благочестивого, твого царського величства слухали й покорялися в роди і роди до віку. А твое царське величство, як орел гніздо своє покриває і дітей своїх любить, так і нас, вірних слуг своїх і підданих своїх, під покровом крил твоїх зволь ласкою своєю від усіх ворогів наших ненавидящих і обидящих, що воюють на нас, покривати, пильнувати і міцною рукою і військом своїм царським хоронити і завжди в ласці своїй премногій заховувати — паки просимо, ей паки і паки просимо. Більше того в грамоті не пишемо: посланники наші скажуть тобі *. А ми себе, глибокій ласці і несказаній щедрості твого царського величства віддавши, на віки Господа Бога, царя прівічного, благаємо, аби вашому царському величству дав на пресвітлих престолах пресвітлого царства Російського многолітствувати і щасливо доводенствовати, а всіх царей земних підручниками своїми мати, од нині і до віку, того щиро бажаємо. Дано в Чигрині місяця марта 17 дня року 1654. Вашого царського величства вірні піддані, найнижчі й вірні слуги Богдан Хмельницький гетьман з військом й. цар. величства Запорозьким.

Статті, предложені козацьким посольством царському правительству 21 марта 1654 р., з царськими резолюціями на них ¹.

Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всеї Великої і Малої Росії самодержцеві і многих держав государеві й обладателеві, піддані його царського величства Богдан Хмельницький, гетьман Запорозького війська, і весь мир християнський російський, аби його царське величство пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланники їх, а вони його царському величству служитимуть во віки в усім, що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обірані з людей, того гідні, будуть вони повинні підданими царського величства правити і всякі доходи по правді віддавати до казни; а то тому, що воевода царського величства, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (українцям) прикро: а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами ².

¹ Се брульон (чорновик) «статей», що заховався в тих же актах козацького посольства, при брульонах жалуваних грамот, виданих 27 марта. У вступі його сказано, що се написано в письмі, що прислали до бояр (Трубецького, Бутурліна, Головіна і Ал. Іванова) козацькі послі 12 марта, «и что на которую статью царскаго величства извольенье, и то подписано подъ статьями». Брульон сей був в руках Ал. Іванова, що властиво вів переговори з посольством і укладав усі акти, і він же власноручно надав останню редакцію сим статтям. Кінець від слів: «А что въ писме» писаний його рукою. Потім поміта: «Таково писмо дано посланникомъ» — очевидно, виправляючи їх назад на Україну. З самого тексту видно, що Алмаз Іванов не повторяв козацьких статей вповні, а робив з них вибірку — одно брав, інше відкидав, за рішенням бояр. Дата 12 марта написана на місце якоїсь іншої, вичищеної; вона неможлива, бо переговори з козацькими послами почалися 13 марта, як сказано вище. В однім з українських списків, виданім в Истории Малороссии Марковича (III, с. 147), статті ці мають дату 21 марта, і дослідники приймають її.

² Щоб зрозуміти ці й інші статті в справі адміністрації й фінансів України, треба тямити, що гетьмановський уряд, хоч фактично правив

Щодо сеї статті царське величство пожалував — велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошові і хлібні збирати на царське величство й віддавати до государственого скарбу тим людям, котрих пришло царське величство. І ті прислані люди, котрих царське величство пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милості царського величства щоб давано 1000 польських на підписків (канцеляристів), на судей військових по 30 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол. польських, на писаря й хоружого по 50 зол., на хоружого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.¹

Царське величство пожалував, велів бути по їх прошенню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, на всякого полковника, осавулів військових і полкових, щоб було по млину, для виготовання, тому що несуть великі видатки.

Царське величство пожалував, велів бути по їх прошенню.

усім краєм в усіх справах, все-таки не вповні визволився від погляду на себе, як на владу спеціально військову. Тому не важився вповні стати між правительством царським і всіми іншими верствами України: за прикладом давніших польських порядків він допускав, що московське правительство може претендувати на безпосередню владу над невійськовою людністю України й побирання доходів з неї, тому так доволі нерішучо ставився в сих питаннях супроти московського уряду. З другого боку, він тут рахувався з старими традиціями, що козацьке військо діставало колись плату за службу з королівського скарбу, і не від того було, щоб діставати й тепер її — з скарбу царського. Але само собою виникало, що царський скарб в такім разі повинен побирати податки з української людності, як побирав колись королівський скарб. Звідси певна неясність і вагання в самих українських кругах. Безпосереднього збору податків Москвою українське правительство не хотіло ні в яким разі й подавало компроміс. В статтях, поданих послами 14 березня, стояло: «Як по інших землях дань віддається разом (вдругь), воліли б і ми, щоб певною сумою давати за тих людей, що належать до твого царського величства; а коли б не могло бути інакше, то не згоджуватися а ні на одного воеводу, і про се умовлятися (договариватца) — хіба б з тутешніх (українських) людей вибрати воеводу, чоловіка гідного, щоб по правді віддавав всі ті доходи його царському величству». На се царське правительство не згодилося, забажало принаймні двох воеводів, у Києві і Чернігові, податки хотіло дати з людності безпосередньо, з тим, щоб збирали сі доходи місцеві виборні урядники й передавали московським зборщикам, які б мали контроль над сими місцевими урядниками. В останній редакції своїх статей послы додали все-таки, що воеводи з московських людей не допустимі, так само зборщики. Бояре супроти того сиваву воеводів промовчали, але глухо згадали, що такі московські люди будуть відбирати грошові збори і наглядати їх. Одначе завести того збору податків до царського скарбу московське правительство не поважилося, з огляду на рішучу неохочу українського правительства і всієї людності. Тільки після того, як Бруховецький з компанією, сповняючи московську роль, подав таке прошення цареві, щоб він збирав податки, царське правительство відважилося на се. Але перша ж проба викликала повстання на Україні, і після сього Москва більше до того не бралася.

¹ На гетьмана призначалося Чигиринське староство, сей пункт пропущено тут, бо на се видано осібну царську грамоту.

4. На роботи військової арматі, на пушкарів і всіх робочих людей, що бувають при арматі, аби царське величство зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодовання і пристановище; також на арматного обозного 400 зол, а на хоружого арматного 50 зол.

Царське величство пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького, аби було вільно приймати¹, а коли б було щось противне царському величеству (в сих посольствах), мусять вони (українці) сповіщати царське величество.

До сеї статті царське величество велів: послів з добримі ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послі будуть присилатися з справами, противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назаї їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах послі били чолом, щоб царське величество велів дати свою гсударську жалувану грамоту на його маєтності.

Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою гсударську жалувану грамоту на маєтності, котрими вони тепер володіють².

7. Аби царське величество зволив послати своє військо під Смоленськ, не гаючися нітрохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені — нехай не вірять ніякому лукавству (поляків), коли б почали що вимишляти.

Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воевод послати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби наємного війська тут на польським пограничу, для безпечності, було з 3000 або скільки буде воля царського величества — хоч і більше.

Військові люди царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 ефимків, на осавулів по 200 золотих, на осавулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ прислав до царського величества гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому гудареві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою гсударську високу руку, тому що у його цар. величества була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовськими. А хоч з королівської сторони батькові цар. величества святої пам'яті вел. гудареві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никитичеві, і великому гудареві нашому* Олексієві Михайловичу сталося бага-

¹ В першій редакції статей ще додано — «аби того цар за эле не мав» («чтобы то его царскому величеству въ кручину не было»).

² Грамота ся була приготовлена, але не вислана, тому що митрополит не виявляв спочуття до об'єднання України з Москвою і вів себе неприязно.

то нечесті і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величество чекав поправи, а гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян-Казимир учинив з ними згоду по зборівському трактату і православної віри християнської не гонив, уніатів усіх викорінив,— за те царське величество хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської честі належала кара смертна. Про се послав він до короля Яна-Казимира своїх великих і уповноважених послів, боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Рєпніна-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені послы царського величества про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян-Казимир і пани-рада на се ніяк не пристали, і велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправили даремно. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправності з королівської сторони, грубості і неправди і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів латинян (католиків), що хочуть церкви божі знищити і віру християнську викорінити, прийняв вас під свою високу руку, а для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська — сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воеводів з великим військом, і на те зібрання війська, за государевим наказом, роздано великі гроші. Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорозькому війську не годиться. І як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах говорив з ними про число Запорозького війська, щоб зробити 60 тис., а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть; про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величеству невідомо, і великий государ посилає дворян, щоб описали доходи. Як ті дворяни царського величества опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркованні царським величеством, буде наказ про плату Запорозькому війську. А тепер царське величество, жалучи гетьмана і все Запорозьке військо, по давнім звичаям предків своїх, великих государів, хоче послати гетьманові і всьому війську Запорозькому своє государське жалування золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на них наступити від Астрахані й Казані, також і донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в братстві (з українцями); треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повеління до козаків на Дон послано: коли кримські люди не будуть зачіпати, то й на них їти не велено, а коли кримці зачіплять, то царське величество велить на них їти походом.

11. Кодак — город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловік держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армат: також і тим, що за порогами коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, бо його не можна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди послано і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви між собою роз-

бір зробіте: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60.000 — то великий государ наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, посли, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро розібрати козаків, реєстр зробити, і той реєстр за підписю своєю прислав негайно царському величеству.

*Жалувана царська грамота Запорозькому війську
27 березня 1654 р.¹*

З ласки Божої ми, великий государ (і т. д.)², пожалували сьмо наших підданих, Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозького війська, і писаря Івана Виговського, судей військових, полковників, осавулів, сотників і все військо Запорозьке, як в нинішнім 162 році гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке за ласкою Божою віддалися під нашу государську високу руку і вчинили присягу нам, великому государеві і нашим дітям і наслідникам на вічне підданство і в місяці березні прислали до нас вони, гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке, своїх посланників — Самійла Богданова, суддю військового, та Павла Тетерю, полковника переяславського. В листі своїм до нас, великого государя, писав гетьман і били чолом його посланники, щоб ми, великий государ, пожалували його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорозьке — веліли потвердити їх права і вольності військові, які були при вел. князях руських і королях польських — що судилися (розумій: своїм судом) і вольності свої мали в маєтках і судах, — аби в ті їх військові суди ніхто не мішався, а щоб судились вони своїми старшими, і щоб їх давніших прав, даних людям духовного і світського чину від великих князів руських і королів польських, ми не нарушали, і на ті їх права дали нашу жалувану грамоту за нашою государською печаттю. Щоб військо Запорозьке реєстрове ми означили в шістдесят тисяч і те число щоб завжди було заповнене. А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, аби ми, великий государ, лишили війську Запорозькому вибрати гетьмана, самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть, вони про те обявлять нам³. А що на булаву гетьманську дано було Чигиринське староство з усіми принадлежностями, то щоб і ми, великий государ, пожалували, веліли бути йому при булаві. Маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відбирати від них не веліли; також аби діти вдів, які zostаються після козаків, мали права такі, як діди й батьки їх. Послів, що здавна приходять до Запорозького війська з чужих земель, котрі будуть з чимсь добрим, тих гетьманові і Запорозькому війську лишити приймати, а коли б щось було противне нашому царському величеству, аби про те зараз сповіщали нам, великому государеві.

¹ Друкується так само з брульонів Посольського приказу — Акты Ю. З. Р., X, с. 469.

² Повний титул.

³ Се потвердження 6 пункту козацьких статей 14 марта:

«Борони Боже смерті на пана гетьмана, — тому що всяк чоловік смертний, й інакше бути не може, — аби військо Запорозьке само між собою гетьмана вибирало і його царське величество сповіщало, — аби царське величество тим не ображався, бо то давній військовий звичай (чтобь войско Запорожское само межь себя гетмана избирали и его царскому величеству извещали, чтобь то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тожь давний обычай войсковый).

Государ велів і бояре приговорили: бути по їх прошенню (быть по ихъ челобитью)».

І ми, великий государ, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, і все наше військо Запорозьке пожалували — веліли їм бути під нашою, царського величства, високою рукою, по давнішим їх правам і привілеям, даним їм від королів польських і вел. кн. литовських, і тих прав і вольностей ні чим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського величства бояре і воеводи в їх військові суди мішатися не будуть. Число Запорозького війська, по їх власному прошенню, веліли ми означити в 60.000 реєстрових, і щоб завсіди було повне. А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорозькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя, а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім, кого ми вкажемо. А при булаві гетьманській веліли ми бути Чигиринському старосту, по попередньому, з усіма приваженностями, які були при нім давніше. Також маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей вдів, які зостаються по козаках, ми не веліли відбирати, а бути при них по давньому. А коли почнуть приходити в військо Запорозьке до гетьмана Богдана Хмельницького послы з котрихось пограничних держав в чимсь добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все, з яких держав і в яких справах ті послы були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послы були прислані від когось з якоюсь справою, противною нам, великому государеві, — таких послів в військо затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і з польським королем без нашого указу зносин не мати.

І по нашій ласці підданам нашим: Богданові Хмельницькому, гетьманові, і всьому війську Запорозькому бути під нашою високою рукою по своїм давнішим правам і привілеям і по всім вище писаним статтям; служити нам, великому государеві, і сину нашому государеві царевичеві князеві Олексієві Олексієвичеві і наслідникам нашим щиро, всякого добра шукати і на наших неприятелів, куди їм буде наш государський наказ, ходити і битись, і у всім бути в нашій государській волі во віки.

А що вище згадані посланники Самійло і Павло іменем Богдана Хмельницького, гетьмана всього війська Запорозького, били чолом про інші статті нашому царському величеству і подали ті статті нашим ближнім боярам Олексієві Никитовичу Трубецкому, Василеві Василевичу Бутурліну, Петрові Петровичу Головіну і думному дяку Алмазові Іванову, — ми, великий государ, ласкаво вислухали ті статті, і яка воля наша на котру статтю, то веліли ми підписати під тими статтями і ті статті з нашим указом веліли дати тим посланникам Самійлові і Павлові.

І хочемо ми його, гетьмана Богдана Хмельницького, все військо Запорозьке держати в нашій милостивій ласці і піклуванні — нехай вони будуть певні в нашій государській милості.

Дана ся жалувана грамота нашого царського величства за нашею державною печаттю в нашій столицній місті Москві року від сотворення світу 7163, місяця марта 27 дня. З божої ласки великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всеї Великої і Малої Росії самодержець*.

* Тексти виїмок дано в перекладі М. Грушевського.

3. «НАШІ ВИМОГИ»

ВІЛЬНА УКРАЇНА.

Старті з останніх днів

Велика хвиля

Велика хвиля настала! Впали з України кайдани, в котрі прибрала її лукава політика московського царства, коли визволений великими зусиллями Український народ передав в його опіку свою новоздобуту свободу!

Як тільки виявилася дійсна основа московської політики — її заміри трактувати Українців не як вільних спільників, а простих підданців московського царя, власність московського царства — українське громадянство, його політичні провідники голосно і рішучо запротестували проти сього. Вже через чотири роки по підданню цареві маніфестом 1658 року вони проголосили своє піддання за уневажене, свій зв'язок з Москвою за розірваний. Але царське правительство, як раз узяло під свою руку український народ, так уже не хотіло вертати йому волі — права рішати про себе. Використовуючи кожну внутрішню незгоду в українським громадянстві, класові і всякі інші суперечності, що розбивали одностайність української політики, воно нитку за ниткою сплітало міцні ретязі на український народ і нарешті привело його до того поневолення, до тої безрадності і упадку, в котрім він опинився сто літ пізніше.

Всі героїчні зусилля, всі жертви і заходи кращих синів України в пізніших десятиліттях зоставались без успіху. Російський спрут цупко тримав свою здобич, і тільки російська революція визволила нас, розтявши нервовий центр його. Ми знову стали з підданців горожанами, вільними і повноправними, і можемо знову рішати про себе, становити право для себе і будувати долю свого народу, своєї землі. В вільній Російській республіці не може бути невільних народів, так само як не може бути невільних людей!

Сю глибоку зміну в становищі нашого народу і нас, як його представників, ми мусимо в повній глибині відчутти і з неї відповідні виводи зробити. Минули ті обставини, коли ми мусіли виступати з петиціями, суєліками, доказувати свої права навіть на культурне самоозначення, навіть на такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання в школі, до уживання в урядах і суді. Ще рік тому українське громадянство силкувалося прихилити уряд і законодавні органи до того, щоб вони звели українську справу в Росії з мертвої точки, признавши отсі елементарні домагання: занехання репресій, відновлення скасованої з початком війни ук-

раїнської преси і українських організацій, заведення української мови в школі і в урядуванні. Ні уряд, що ще вірив тоді в можливість повного винищення українства в виїмкових обставинах війни, ні російські парламентарні круги, ні поступове російське громадянство тоді не послушали нашого голосу. Українство зісталося на мертвій точці репресій аж до останньої хвили. Система утисків на українство була доведена до небувалих крайностей — дійшла свого вершка, небувалого від ганебного указу 1876 року, саме в переддень революції, що переставила українську справу в зовсім інші обставини, на зовсім інший ґрунт.

Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задоволити потреби нинішнього українського життя. Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийняте українським громадянством з щирою подякою, і, дійсно, могло б мати своє значення, було б добром для нашого народу, охоронило б його від переживання тяжких хвиль останніх літ, улекшило б йому дальший культурний похід. Воно, розуміється, потрібне й тепер, мусить бути уділене негайно, щедрою рукою, в розмірах найбільш широких, свобідних від усяких обмежень і застережень. Але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, «розв'язанням українського питання» для даного моменту. Се треба з усією рішучістю сказати про останню заяву Тимчасового правительства, про його спочуття до «культурно-національного самоозначення народностей Росії». Не про нього тепер річ і нікого воно тепер не інтересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний, великий Український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи.

Великі події, пережиті нами, зняли гальми з скритої енергії нашого народу. Як пригнетена пружина, вона підноситься перед здивованими очима чужих і своїх.

Потреби і домагання України розгортаються в усій широті. Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту.

Царське правительство кінець-кінцем засудило себе на смерть тим, що не могло йти з походом життя і дурило себе гадкою, що може його спинити або притримати, розложити задоволення навіть тих уміркованих вимог, які йому ставилися на безконечні часи. Так можуть себе потопити і

його наступники, і всі, хто беруться кермувати народним життям чи нашим, чи загальноросійським, коли будуть водитися старими споминами про ті мінімальні жадання, які ставились в старих умовах життя, в тім черепашинім поступі, котрим воно поступало.

Остерігаємо їх від сього! Ми ж в кожному разі сих помилок не можемо робити! Мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його биття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його голосити всім, без огляду чи воно буде їм приємне, чи ні.

Домагання, котрі висуває нинішня хвиля, можуть бути прикрою несподіванкою для багатьох. Але нема що робити! Мусимо їх ставити і проводити. Лагідно, по можливості, і тактовно, скільки є змоги, але рішучо, рішучо, рішучо! Fortiter in re, suaviter in modo, як говорить старе прислів'я (твердо щодо самої річі, м'якко щодо форми).

Перед вагою моменту і відповідальністю, яку він кладе на всіх нас, мусять відступити на другий план всякі інші огляди й рахунки.

Воля нашого народу мусить бути сповнена.

Поворогу чежа

Резолюції, винесені на вселюдних зборах, громадянських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів, не полишають ніякого сумніву щодо тої політичної платформи, на якій об'єднуються всі активні елементи української людності. Се старе наше домагання широкої національно-територіальної автономії України в російській федеративній республіці на демократичних підвалинах, з міцним забезпеченням національних меншостей нашої землі.

Інакше і бути не могло. Домагання народоправства — і суто демократичного ладу на Україні в відокремленій, «незмішаній» автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави — се старе наше гасло, підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України: Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгортувалося широко і прилюдно з причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії окружав гасла автономії і федерації. Але як тільки українське громадянство дістало змогу свобід-

но висловити свою гадку, воно повторялося неустанно всюди і завсіди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі «днів свободи» і т. ін. Тепер же воно могло бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого рода прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і не-українські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всієї політично свідомих верств України.

Без сумніву, воно зістанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середня між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності.

Програма культурного самоозначення, котру недавно в одній із своїх промов необережно прийняв за міру національних домагань народів Росії, і втім і народу українського, голова нинішнього тимчасового правительств кн. Львов, тепер вже нікого на Україні не вдоволить. Ті часи, коли українському громадянству приходилося рахуватися з обставинами старого режиму, з неможливістю виявити масову волю українського народу до всеї повноти національного життя і з тим недовір'ям, яке виявляло до українства як до руху народного громадянства російське минули безповоротно. Тоді не тільки уряд, а й поступові російське громадянство ставилося до українства як до якоїсь невеликої інтелігентської купки: її зв'язки з народом представлялися сумнівними, її заповнення про потреби народного життя приймалися скептично. Українцям приходилося проробляти тяжку педагогічну роботу над самим громадянством по принципу «від легшого до труднішого» висуваючи на чергу найбільш елементарні, безсумнівні для всякої, просто тільки гуманно і культурно настроєної людини. Такі були домагання українського навчання в школі, допущення української мови в урядуванні, суді і церкві — н. лінії, де українські маси стрічаються з культурою, громадською і державною організацією. Воля народу не могла бути виявлена, приходилося сі скромні домагання аргументувати більше «од розуму». Вони повторялися довго, і та іще недавно, і коли були б услухані в час, витворили б трику моральну зв'яз між українським громадянством; з одного боку, російською державністю й великоруським поступовим громадянством, з другого.

Але, на превеликий жаль, їх не слухали, поки був час. Не послухано і в критичний момент, коли російське правительство, користаючи з війни, заходилося знищити і викорі

нити українство в Галиччині і в Росії, не спиняючися перед найбільш вандалськими, варварськими заходами. Українці не знайшли помочі і підтримки в великоруським громадянстві ніде, крім деяких соціалістичних груп.

Се, треба правду сказати, викликало в Українцях глибоку зневіру до російської поступовості і демократії, до можливості в союзі з нею забезпечити повноту українського національного життя в рамках російської конституційності. В сю можливість українське громадянство вірило перед війною, коли зав'язувалися, як здавалося, міцні зв'язки між ним і поступовим великоруським громадянством. Але зв'язки ці не витримали воєнної проби. З тим стало все більше зростати переконання в неминучій потребі забезпечити українському народові державне право: або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України. Тільки державність признавалась певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу. Се сталося і відстатися не може. Від сього становища не може бути повороту назад, в пройдені стадії чисто культурного самоозначення або культурної автономії.

Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави чи кермуючих кругів російського громадянства може мати тільки один наслідок — се пересунення центра ваги в бік українського самостійництва. Про се самостійництво російські лідери заговорили з думської кафедри ще перед війною. Але вони самі й дали йому зброю в руки своєю хиткою, ухильчивою політикою в українській справі в сих останніх роках українського лихоліття. В теперішній хвилі прихильники самостійної, чи вірніше сказати, незалежної України годяться зістатися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії і федеративного забезпечення державного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці?

З сим треба великої обережності. Се повинно бути ясно керманічам Російської держави!

Від слова до діла!

Автономія — федерація! Широка автономія України в її етнографічних межах в федеративнім зв'язку з демократичною Російською республікою. Се наша платформа, се гасло, з котрим підіймаються і стають безконечні лави українського війська, селянства, робітництва, молоді, інтелігенції, і з ними пліч-о-пліч все нові й нові групи інших народностей України з не-українських меншостей України й землі. Поки що відокремлені, вони щодалі будуть певно ставати густіші і більші, в міру того, як буде їм вияснятися реальна сила українства і усвідомлюватиметься дійсний характер його, — що воно не має в собі нічого насильного, виключного, агресивного, ніяких апетитів до панування, гноблення чи до обмеження в правах інших народностей.

Але яким шляхом мусимо йти до тієї мети, яким способом здійснювати се гасло?

Уставлення автономного ладу в національних територіях і федеративного устрою в Російській республіці, так само як і самої сеї республіки призначено на установчі збори Російської держави. Тимчасове правительство запевняє в своїм бажанні скликати ці збори якнайшвидше, але не таїть труднощостей, зв'язаних з скликанням їх в тих обставинах, коли величезна маса мужеської людності, найбільш цінна й активна, стоїть на фронті, в окопах, або пробуває за границями в полоні. Кінець-кінцем зістається неясним і невідомим, як скоро можна буде скликати ті збори, чи можливо се буде раніше кінця війни й демобілізації армії. А до того часу — чи та програма автономії й федерації має зіставатися тільки в формі декларації, і ми й інші народності та групи, заінтересовані в її здійсненні, будемо займатися самою агітацією за неї та приготуваннями до виборів до установчих зборів?

Мабуть, ні! Се була б недопустима пасивність, злочинне занедбання, становище, не згідне з духом нинішнього часу, поведінка, нав'язана дореволюційним способом мишлення, у власті котрого нам ніяк не можна зіставатися!

Велика революція, пережита нами, була не тільки увільненням від царської деспотії, але й від уз того бюрократичного формалізму, що завданням своїм ставив полонити всяку ініціативу, гальмувати всяку самодіяльність людини і громадянства. Воно, се громадянство, навикши ходити як віл у ярмі, ще не може відразу навикнути до самодіяльності й ініціативи, далі жде всього згори, щоб йому звідти щось виразно дозволили (по старому принципу: що

не дозволено, то, можливо, й заборонене), до чогось закликали, щось задекретували. Тим часом новий лад, власне, чекає від громадянства, щоб воно якскорше, не гаючися, само організувалося відповідно новим принципам свободи й самодіяльності, приноровляючися до обставин місцевого життя, до вимог даного моменту, аби скріпити новий свободний устрій і забезпечити його від усяких лукавих замислів явних і тайних ворогів свободи й демократизму.

І так мусить бути. І раніше явна була неможливість правити і керувати життям усеї двістімільйонної Росії, з культурних і економічних умов, навіть в сорозмірно спокійних обставинах і належних формах правління. Як можна тепер від тимчасового правительства некітати всякого розпорядку, нормувань і декретувань усього, коли сьому правительству приходитьсь розриватись між скріпленням фронту, занедбаного старим режимом, страшенним розвалом тилу, сотвореним тим же режимом і укріпленням здобутків революції? Як можна до того всього покладати на нього ще й організацію нового життя на місцях? Очевидно, тимчасове правительство не може того всього подолати, воно чекає, щоб на місцях прихильники нового ладу, свободи й демократії організували його самі, і готово дати санкцію, приложити свою печатку до всього того, що буде зроблене в тім напрямі на місцях. Життя страшенним рухом летить вперед, що не поспіває за ним, тим самим розпадається, нищиться і гине. Треба творити нові форми організації згідно з новими умовами. Робити се можуть тільки організовані сили на місцях. Тимчасове правительство се розуміє.

Ми бачимо цілий ряд таких виступів його, де воно санкціонує ті домагання країв і народностей, які йому приносяться. З різних сторін ідуть вісті, що місцеві національні більшості беруть на себе вже тепер справу організації свого краю на нових, автономних підставах в порозумінні з національними меншостями своїх країв і з тимчасовим правительством.

В середині березня ми прочитали звістку, що литовські національні організації постановили в найближчій часі скликати комітет, зложений з представників литовської більшості і народностей-меншостей сього краю (Жидів, Білорусів, Поляків і Великоросів), щоб організувати автономний лад в литовських губерніях, і тимчасове правительство дало вже на те свою принципіальну згоду. Тиждень по тім читали ми про аналогічну постанову білоруського національного з'їзду, що вибрав виконавчий комітет і поручив йому в порозумінні з тимчасовим правительством організувати урядування на Білій Русі. Коло того ж захо-

дилися Естонці, жадаючи вилучення їх національної території з дотеперішніх губернських поділів і уставилення на ній генерального комісара. Недавно були звістки і про Латишів, про Молдован. Роблять в тім напрямі заходи й інші народи Росії.

На великій українській території треба, розуміється, більше часу, щоб порозумітись з іншими народами й виробити програму організаційної роботи в спілці з ними. Але провідна лінія наша буде та сама. Ми не можемо з заложеними руками сидіти і чекати, що нам принесуть установчі збори, який там лад буде уставлений, який напрям візьме перевагу — централістичний чи федералістичний, чи признає він автономію, якої хочемо, чи заперечить.

Як і інші народи Росії, але ще більше, ніж котрий з них, ми навчені гірким досвідом про те, як сильно сидять централістичні змагання навіть у кращих представниках великоруської інтелігенції. Ми мусимо рахуватися з тим, що й тепер усі наші декларативні заяви про потребу широкої національно-територіальної автономії, поки вони будуть тільки деклараціями, або не виходитимуть з меж фактичної українізації органів місцевого самоврядування або місцевих установ, будитимуть у тих кругах сумнів і скептичні рефлексії щодо того, поскільки, мовляв, се домагання автономії реальне, дозріле, закорінене в житті. А у великоросійських централістів знайдуться союзники і між недержавними національностями.

Ми не можемо в таких обставинах ризкувати тим, що являється питанням життя і смерті в нинішніх умовах для нашого народу і для всього краю, для всієї людності його — його широкою автономією. Ми не можемо ставити сього домагання в залежність від того, чи збереться на установчих зборах централістська чи автономно-федералістична більшість, чи автономісти-федералісти потягнуть за собою інших. Ми мусимо йти на певне.

Тільки поставивши всіх перед фактом, ми розвіємо їх сумнів — так, як реальні виступи українства в останніх тижнях примусили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство не має ґрунту в масах і т. ін. Тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування, в контакт і порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України (я намічую тут план, а не хронологічний порядок сеї роботи, котра повинна йти одразу знизу, зверху і зсередини), ми доведемо тим самим реальність, жиз-

ненність і корисність сього домагання. Підтримуючи всею силою сеї організації новий лад, творячи з неї міцну твердиню його, піддержуючи нею тимчасове правительство у всім, що служитиме скріпленню свободи і демократії, ми будемо йти в контакт з ним і в сій нашій роботі в краю. І нарешті, ухваливши нову організацію краю об'єднаною волею представництва України, організованого так, щоб воно дійсно могло виявити волю людності всеї нашої країни, ми не будемо з тривогою чекати висліді Установчих Зборів як розграння якоїсь всеросійської лотереї, а будемо знати, що вони нам дадуть.

Дадуть те, що властиво по самій ідеї своїй дати повинні — останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях в згоді з принципами свободи й демократизму, за порозумінням місцевих національних і класових груп; і Установчим Зборам буде предложений вже до остаточного потвердження і затвердження.

Народностям України

Ми домагаємося державного права для українського народу в федерації народів Росії, широкої автономії України в її етнографічних межах, повноти політичного, культурного і національного українського життя. Але все се не має бути, не повинно бути, і не буде погрозою для інших народностей, які мешкають на Україні! Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії.

Нітрохи! Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилию, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету — приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої Української землі. Ми не на те доводили права кожної народності на її національне самоозначення, незалежно від її «зрілості чи незрілості», історичності чи неісторичності, культурних заслуг, великих чи малих розмірів, аби тепер відмовляти якій-небудь народності сього права на котрій-небудь з сих підстав. Ми не на те виступали проти «національного еросу», проти роздування національного шовінізму, проти принципу, що для на-

ціонального успіху все дозволено, щоб тепер самим ступити на сю дорогу.

Ми не візьмем прикладу з Угрів, котрі виступали перед Європою лицарями вільності, а у себе в Угорщині, добувши для неї державне право, зав'язали в неключиму неволю всі інші народності. Ми не підемо слідами Поляків, які писали на своїм прапорі «за нашу і вашу вільність!», а сю вільність скрізь, де тільки забирали перевагу, звертали проти слабіших: проти Українців в Галиччині, проти Жидів у королівстві. Ми не будемо лицемірно називати своїми духовними вождями великих одшедших борців за національну рівноправність і свободу і zarazом — обмежувати сю рівноправність і свободу нашим не-українським співгромадянам в хибно зрозумілих інтересах українства. Сього не буде!..

Ми ті, що несли прапор визволення найтяжчі часи неволі, зістанемося під ним і виступимо рішучо проти всякого ухиляння від тих принципів, котрі написані були на стягу українства. Будемо рішучо борюватися всякі шовіністичні течії, коли б вони стали прокидатися серед нашого громадянства або з провокаційними завданнями прищиплювалися йому якої-небудь сторони. Ми виступимо рішучо проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, в котрого політичну розважність ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тім напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами.

Ми хочемо, розуміється, вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище: підуть з свого боку назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Національний такт, розуміння свого власного інтересу повинен підказати їм, що в сей великий момент, коли український народ заходить будувати разом з своєю волею волю України як території, вони повинні бути з ним, а не стояти оподалік в нейтральній ролі сторонніх свідків, котрі чекають, чим скінчиться отся робота, щоб відповідно до того пристати чи до централістів, чи до автономістів. Ті, що стануть при Українцях рішучо, одверто і сміло в сей рішучий момент, сотворять на будуче міцний духовний, сердечний зв'язок між українським народом і собою. Ті, що будуть триматися оддалік або ворожо, не можуть, розуміється, претендувати на особливо теплі почуття і з української сторони. Але правова сторо-

на мусить бути витримана незалежно від симпатій і антипатій.

Право національних меншостей буде забезпечене!

Білоруси, там де вони живуть в меншості на українській території,—наші найближчі брати, товариші нашої вікової недолі і боротьби за національне життя; Великороси — походженням чи вихованням; Поляки, котрі захочуть заховувати свою польську культуру; Жиди — найчисленніша з не-українських народностей України, яка з сього становища має право на нашу особливу увагу; Чехи, Молдовани, Мусульмани й інші народності повинні дістати, і я певен, дістануть, пропорціональне представництво в наших автономних органах.

Мова їх буде прийнята в зносинах з урядами і органами самоуправи в тих округах, де сі народності становлять певний національний мінімум. Українська шкільна рада, певно, подбає про те, щоб у сих місцевостях, і взагалі, де буде відповідне число учеників тої чи іншої народності, вони мали змогу вчитися на своїй рідній мові. Всі сі національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні і релігійні товариства і установи і діставати для них підмоги з автономного скарбу України і т. ін.

Все се в загальних рисах намітить комітет для вироблення автономного статуту України, організований Центральною Українською Радою з участю представників всіх головніших народностей України в недалекім часі. Українському ж громадянству, до того часу особливо, належить пильно вистерігатися всього, що розминається з принципом права не-українських народностей України, всього, що може затривожити їх щодо дальшого становища на Україні, щодо повноправності і рівноправності, культурних і національних прав і їх пошанування з української сторони.

Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі, коли б то не було. Тепер же, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння і солідарності для осягнення великої мети, вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочином і виступати проти них з усею рішучістю.

Чи Україна тільки для Українців?

З різних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних місцях такі слова, що Україна тільки для Українців, а «кацапам» звідси треба забиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки Українці,

а іншим людям, робить тут нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з не-українців, які по-своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб сею дорогою відповісти з усею рішучістю — *Ні!*

Ні я, ні мої товариші — організовані Українці — не згоджувалися з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки — завсіди проти них виступали і виступатимуть, бо вони не згідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для Українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був — Великорос, Жид, Поляк, Чех. А хто хоче тільки жититися з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків — той нам не потрібен, без різниці, чи він не-українець чи Українець.

Виклики про «Україну для українців» відзивалися не від нинішнього дня. Але вони походили від окремих людей або від дрібних гуртків, які зіставалися поза межами організованого поступового українства. А організоване українське громадянство безоглядно заявлялося против них.

Десять літ тому назад наш визначніший письменник В. Винниченко ідко висміяв сих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кайдів і велили їм забиратися до Московщини. В сій іронії був глибокий зміст. Поки Росія була в'язницею народів, Україна зробилася тісною камерою сеї в'язниці й її арестанти, збиті силоміць до купи, позбавлені свободи й ініціативи, не маючи виходу з свого неможливого становища, зривали серце на своїх товаришах, шукаючи між ними ще слабших, ще більш обділених долею. На сім ґрунті вироставшовінізм, антисемітизм, «сей дурацький соціалізм», як його влучно прозивано, і всякі інші викривлення громадської думки. Але в просторій хаті широкої автономії України, котру будемо на міцних підвалинах російської революції, повинно знайтися місце всім корисним, активним робітникам, перейнятим бажаннями добра громадянству, без різниці їх національності, партійних поглядів й ідеології.

Різні вихватки, не згідні з сими нашими принципами, походять часом від людей, рознервованих пережитим українським лихоліттям, нагілками правительств і неприхильністю російського і зросійщеного громадянства. Не хочу тим оправдувати їх, але все-таки добачаю в тім деякі «слагодячі обставини» («смягчающие обстоятельства»), коли маємо тут до діла з людьми, які давніше справді терпіли за своє українство. Але се, мабуть, буває дуже-дуже рідко. Скільки можу судити, далеко частіше вихвачується з такими шовіністичними гаслами люди, які дуже тихо сиділи під час попередніх вагінок на українство і ста-

ли виявляти незвичайну прудкість тільки коли запахло в повітрі печеним.

Вони дійсно виявляють велику готовість спихати «кацапів» і займати їх місця з «присвоєним содержанием, отоплением, освещением» й всіма іншими онерами. Але ся готовість їх не викликає ніякого спочуття в кругах організованого українства!

Ми навпаки хочемо задержати на місцях всіх старих корисних, ідейних робітників, щирих прихильників свободи і демократизму, готових принорувитись до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми виводимо свідомих Українців на провідні місця, то тільки для того, власне, щоб дати новий напрям, нову орієнтацію діяльності тих установ і організацій в умовах визволеного українського життя. Без усякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, відриваючи від нашої організаційної роботи, і вони приймають се доручення не як добрий кусок, а як малоприємний обов'язок перед даною хвилею.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї якнайменше сил, і тому завсідги готові зівстати кожне місце в руках людини нам созвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю й його людності, признання прав і потреб української більшості при забезпеченні прав меншостей. Чим більше буде таких певних і суголосних, солідарних з нами людей з не-українців, тим легше буде робота Українців, і тому вони можуть їх тільки вітати тут на Україні.

По Українським національним з'їзді, 6—8 квітня

Від закінчення з'їзду проминуло кілька днів. Можна зібрати враження й поділитися гадками з приводу його.

Скільки я міг вияснити собі з тих голосів, які довелося переслухати за ці дні, загальне враження від з'їзду зісталося втішне. З'їзд був людний, представляв собою велику сіть організацій, що обхоплювала собою переважну частину нашої території. Він вивів на видовище масу нових людей з різних українських верств: представників селянства, солдатів, робітників і, незважаючи на все, намітив дуже однодушно основні лінії української політичної тактики, не кажучи про політичну платформу. Не без того, щоби деякі промовці не впадали часами в мітинговий тон, виливаючи те, що наболіло на серці перед свідомим громадянством, котре вперше побачили перед собою в такій масі. За всім тим з'їзд взагалі мав характер дуже діловитий, зробив за ці три дні дуже багато й посунув справу організації значно наперед.

Сі втішні помічення стають ще втішнішими, коли до того розважити ще обставини, за яких з'їзд скликався. Вони зовсім не сприяли організованості українського громадянства. Адже два з половиною роки Українці зіставалися без преси. Вона почала відновлятися тільки перед самим з'їздом і через страшенну дезорганізацію друкарської та видавничої справи не встигла добре налагодитися й досі. Ніякої органі-

зації громадської мислі перевести не було змоги. Новозаснована Центральна Рада також до самого з'їзду не встигла вийти з стадії власної організації і, зайнята біжучими політичними справами, не могла уділити багато часу й уваги підготовчій праці для з'їзду. Вона постаралася тільки за недостатчею української преси розіслати якомога більше повідомлень на місця громадським і земським установам і всяким організаціям, про які мала відомості.

Двері з'їзду були відкриті широко, і до них потекла справді густа лава нового елемента, серед котрого згубилася стара гвардія давніших українських організацій. Переважну більшість з'їзду становив «новий чоловік», який організувався в останніх роках, і ще більше — в останніх тижнях, без преси, без організованої агітації, більш стихійно, під давніми рефлексіями української літератури й публіцистики. І коли тим не менше вся ця маса нового елемента пішла так однодушно й одностайно, свідомо й діловито, тут виявилася, за недостатчею підготовки, вся сила великого організаційного інстинкту і хисту нашого народу, його вікової політичної мудрості, котру недурно звеличав на з'їзді представник Тимчасового Правительства. Вона охоронила його існування серед найтяжчих обставин його попередньої історії. Вона ж поведе його до нового розвитку, розцвіту і щастя.

Організовані українські групи, що утворили Центральну Раду, в тимчасовім складі мали ще те вдоволення, що переконалися, наскільки та політична платформа, яку вони виставили для даного моменту, відповіла вимогам і поглядам ширшого українського громадянства. Воно через своїх делегатів на з'їзді ухвалило їх роботу і зіставило без змін основні підстави національної тактики, визначені ними.

З'їзд, отже, зробив своє. Намітив головні лінії дальшої роботи. До неї тепер треба перейти. Загальні риси такої роботи на місцях зазначив я на з'їзді і коротко повторю їх тут. Завданням найближчих днів являється організація українських комітетів по волостях і містах, де їх ще нема, комітетів повітових так само, і об'єднання їх в густу організовану сіть по-губернськи, об'єднану губернськими українськими комітетами. Після переведення сеї роботи повітові й губернські комітети повинні бути вибрані делегатами з місцевих комітетів, від організацій просвітних, економічних і партійних, які працюють в сім окрузі — по організаційній схемі Центральної Ради, оповіщеній нею (в її «Вістях»).

Паралельно з сим об'єднанням і утворенням українських національних організацій повинен розвиватися про-

цес творення з їх ініціативи комітетів територіальних, зложених з представників не тільки українського громадянства, а й національних меншостей. Такі територіальні комітети чи організації могли б розвивати організаційну роботу в контакті з іншими місцевими групами і установами (тими, розуміється, які б схотіли йти солідарно з Українцями) в усяких потрібних випадках: при організації виборів, при всяких політичних виступах, при полагожденні національних чи класових загострень. Після організації на нових підставах органів міської й земської самоуправи такі мішані, територіальні комітети можуть місцями фактично здаватися зайвими, коли й ті органи міські та земські будуть також об'єднанням різних класових і національних елементів в відповідній пропорції. Але далеко не скрізь вони будуть такі, а навіть і там, де нові міські й повітові ради будуть близько підходити своїм складом до тих міжнаціональних комітетів, ці комітети, мабуть, і там не стануть непотрібні зовсім. Як запасні ініціативні групи, або як регулятори діяльності тих місцевих і земських рад, вони будуть варті того, щоб їх заховати і далі.

Ще одне пояснення. Я кажу про «повітові» і «губернські» організації тільки приблизно. Наші повіти й губернії — се дуже випадкові комбінації, які часто не відповідають дійсним зв'язкам людності: розривають місця, зв'язані між собою географічними, економічними, комунікаційними (дорожніми) зв'язками, а в'яжуть до купи місцевості, які тягнуть зовсім до різних центрів. Тому українським і всяким міським організаціям не потрібно сліпо їх триматися, а треба йти за натуральними, реальними зв'язками. Коли частина повіту тягне не до свого повітового міста, а до якогось містечка, можна її відділити. Коли губернія розпадається на зовсім окремі райони — так само. Полудневі українські повіти Курщини, капризом правительства відділені від Чернігівщини й Харківщини, мабуть, прилучаться до тутешніх організацій, так само українські повіти Вороніжчини тощо. Чим природніше зв'яжуться ці райони, тим буде корисніше. Вони відкриють перед нами дійсний, реальний територіальний поділ України.

Ся організація на місцях дасть підставу до організації краювої, котру признав потрібною, і то негайно, наш з'їзд в інтересах координації всієї тої творчої роботи, котрої вимагає від громадянства укріплення нового ладу і перебудова згідно з його принципами форм і відносин місцевого устрою. Вона стоїть теж на черзі, вимагає великої уваги, але її переведення неможливе без організації місцевої.

березень—квітень 1917 р.

ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ І ЧОГО ВОНИ ХОЧУТЬ

В Інформаційнім Бюро Центральної Української Ради, де даються всякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи ці запитання, я бачу, як іще багато є людей, які неясно собі розуміють, що таке Українці, чого вони хочуть, до чого йдуть, і хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за ці останні роки усвідомилася дуже, і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання, зв'язані з ук-

раїнством. Що означає ся назва, хто такі Українці, кого вони вважають своїм товаришем у своїм ділі, і чого вони хочуть для свого народу й краю?

Звідки пішла назва Українців?

Назва: Україна, Українці давня, тільки поширилася вона так велико останніми часами. За давніх часів, коли була Київська держава і правили нею київські князі,— за святої Ольги і Володимира, що хрестив Руську землю,— звалась отся держава Руською, і так звались наші краї і наші люди, бо тут і була сила сеї держави — в наших українських сторонах: коло Києва, Чернігова і Переяслава. Тут була Русь справжня. Освіта і право, і всякі порядки київські розходилися по всіх землях, які підлягали Києву — в теперішніх великоруських сторонах, де Москва, Твер, Нижній, і в білоруських краях, де Витебськ, Могилів, Мінськ. Сі краї теж звались Руссю, тому що належали до Києва, а проте сама справжня Русь вважалася та, що коло Києва.

Та коли стали татари наші краї пустошити, стали з Києва й інших сусідніх міст люди заможні, багаті, а головне, книжні, духовні переїздити в дальші, затишніші сторони — на Волинь, до Галиччини і до країв московських. Стара Київська держава за той час розділилася, Київ підупав, і київських князів уже ніхто не слухав. Київський митрополит і вище духовенство осілися замість Києва в Москві. Тоді в галицьких і волинських сторонах поставлено свого осібного митрополита на тутешні краї, щоб не звертатися до московського. Але той митрополит, що з Києва перейшов до Москви, вважався першим і старшим, і його митрополія звалась «Великою Росією», а ті землі, що тягли до галицького митрополита, звались Малою Росією. Так стався початок отсього поділу Русі Малої й Великої, в 1300-х роках, тому 600 літ, значить.

Між народ сей поділ не переходив, у нас в київських і галицьких сторонах люди далі звали себе Руссю, Русинами. Тим часом за довге життя все більше виступало різниць між нашими українськими і північними, великоруськими та білоруськими сторонами, і книжні люди пильнували відрізняти їх. Коли за Богдана Хмельницького, в 1654 р., об'єдналися землі українські й білоруські з московськими, вважалось потрібним назвати осібними йменнями сі краї, і з того часу пішло се означення «Великої, Малої і Білої Русі», і звідти йдуть назви Великоросів, Малоросів і Білоросів, для тих народів, що колись належали до одної Руської, Київської нашої держави, але своєю мовою і всім життям розійшлися дуже.

Та сі назви були все-таки більш книжні й тепер. Між народом вони не приймалися. Зате приймалася у наших людей дедалі все більше назва «Україна». Так за давніх часів, за Київської держави звалися пограниччя. Наприклад, Україною звалася земля Переяславська, що тоді була пограниччям із степом і вела тяжку боротьбу із степовими ордами. Потім, за польських часів, Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я, тому що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого між нашим народом. Запанувало тут козацтво і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності, і хотіло кращої долі своєму народові. Коли ся Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею цілої української землі, від Карпатів до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ.

Так і в старих піснях, які заховалися до наших часів, «Україною» зветься та країна, де живуть наші люди. А ще більше таке значення ствердило нове українське письменство, що почало розвиватися після Котляревського, бо і для мови своєї прийняло воно скоро назву «української». Великий же кобзарь наш Тарас Шевченко — найбільший поет України — таки й знати не хотів назви «Малорос», чи «малоросійський», що тим часом все-таки вживалася в писаннях, писаних мовою руською (великоросійською). І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки, — люди, котрі говорять українською мовою, держаться свого життя, своєї історії.

Скоро й відчулася різниця між назвою *Малоросів* і *Українців*. Малоросами називали всяких людей українського роду, з України, і тих, що їм байдуже було і до України, і до українського життя. А Українцями називано людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя, і про нього хотіли дбати. Не говорилося сього голосно, але почувалося, і правительство се помітидо, і стала цензура і начальство дивитися підозріло на назву України, вичерпувати її з книжок, з газет.

Почалося се давно, було перестало якийсь час, за свідніших років, 1904—1914. Але з війною, як старе царське правительство задумало викоринити і знищити українство до решти, стала цензура знову не дозволяти українського імені. Та українське громадянство з тим більшим завзяттям держалося сього свого народного ймення. За останній час воно поширилося по всіх українських землях як

ім'я національне, і витиснуло стару назву «Русинів», що держалася ще в Галиччині, і «Малоросів», що між деякими трималася на Україні Російській. І теперішнє свідоме українське громадянство не хоче знати іншого імені, як тільки *Україна, Українці*.

Не відрікається воно через те старого імені *Руси*, що зв'язує його з старими київськими часами, з старим письменством і культурою, що сотворили предки теперішніх Українців. Але для означення себе як нації сучасної України держиться тільки сеї назви: «Україна».

Тим більше, що вживання старого руського імені крім Українців також Великоросами і Білорусами давало старому правительству і великоруському громадянству притоку до різних причіпок. Мовляли, коли й ви руські (чи Малороси), і ми руські, то повинна бути у вас одна мова, і осібної мови української не треба — не давати їй волі! Се все досить набридло за старого режиму нашому громадянству і воно постановило зробити тому край.

Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші «народності руські». В ній ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю.

Хто Українці?

Так я вже сказав, що іменем Українців від часів Шевченка означалися люди, які хотіли волі для України і для всього українського народу, рівності, освіти і добробуту для всіх людей, особливо ж для робочого українського селянства, що тоді було в лютій неволі поміщицькій і казюбній.

Тоді про се не можна було писати свобідно, писане те, що можна було з того, і то більше в віршах та оповіданнях, а не в статтях по газетах та політичних брошурах: газет та брошур українських таки й зовсім не можна було друкувати в Росії до недавніх часів, до 1906 року. Тому свідомих всеї справи Українців не було багато. Гуртувалися вони

в невеликих гуртках та по змозі ширили свої думки живим словом між людьми. І тільки тепер, як прийшла справжня свобода для всіх і для України, стало можна сказати всю правду про те, чого треба Україні і українському народові. Стало можна закликати всіх, хто почуває себе Українцем, хто хоче бути Українцем і з Українцями працювати спільно і одностайно. Покликати їх до того, щоб організувалися по місцях, від села і волості почавши, до повіту, до губернії, щоб вступали до партій, котра кому ближча, або до організацій і союзів селянських, робітничих, солдатських, аби освідомляти людей і всім дружніми силами доходити кращого життя для свого народу і для всіх народностей, які живуть на Україні і разом з Українцями хочуть працювати для добра України і робочої, трудящої людності, яка на ній живе.

Хто ж ті Українці, що мають відзиватися на сей заклик? Хто може бути Українцем, і кого Українці приймуть у свої ряди як свого товариша?

Передусім, розуміється, всі ті, хто зроду Українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер їти спільно з своїм народом, з усіми свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю.

Але не тільки хто природжений Українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з Українцями, і почуває себе їх одностайцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання — се не важно. Його воля і свідомість рішає діло. Коли він почуває себе найближчим до Українців і ділом се показує, він Українцем — товариш і земляк. Нагадаю евангельську притчу про милосердного Самарянина, що поміг в біді Євреєві, Жидові, по нашому¹, хоч був іншої віри і іншого народу, і став для нього ближчим, ніж жидівський священик і левит, що свого одновірця і земляка проминули без помочі. Так і ті, що пристали до Українців в трудні часи, і тепер пристають до них і щиро готові працювати з ними і боротися за добро краю, можуть бути ближчі Українцям, ніж ті природжені земляки, що байдуже або й вороже ставляться до українських домагань в такий рішучий час.

Кожний народ, і український також, складався з різних людей і пород, що приставали до нього, приймали його мову, віру і звичаї. Подивитися на вигляд Українців —

¹ Слово Жид в українській мові не має образливого значення, тому його уживаємо.

зараз можна помітити, що се люди не одної породи: одні чорняві, інші біляві, одні мають голову круглу, інші по довгасту; одні тілом худі і костисті, інші товсті, тілисті. Видно, що се потомки людей з різних народів і племен, що помішалися і злилися в один народ, об'єднані одною мовою, а головне — одною свідомістю народною чи національною. Переглядаючи фамілії українські, побачимо тут і потомків родин великоруських, і польських, і німецьких, і сербських, і жидівських, що пристали до Українців в різних часах і вважають себе Українцями. Се, власне, й рішає завсіди і тепер про приналежність до того чи іншого народу, незалежно від того, якого хто роду, якої хто віри, а часом навіть, і якої хто мови.

Головна маса Українців — православні, і будуть ними. Але галицькі Українці уніати, себто католики українського обряду. А бувають римо-католики української народності і лютерани. Бували і з Жидів українські патріоти, котрі не відрікалися своєї жидівської віри. Правда, що небагато було таких. Проте, коли вони будуть тепер, будуть до Українців приставати, і ділом самим показувати, що вони широ йдуть з українським народом, Українці не відопхнуть їх від себе, а приймуть як у всім рівних товаришів. Між католиками, які здавна живуть на Україні, багато й родом походять від нашого ж народу, і через те тільки, що стали католиками; рахувалися за Поляків. Можливо, з них теж знайдеться багато таких, що широ пристануть до Українців, не зрікаючися віри своєї. Може, і з тих, що досі вважали себе «Руськими», хоч вони з роду Українці, або потомки захожих Великоросів, чи з іншого народу, тепер захочуть пристати до Українців. Заслужені українські діячі Антонович, Рильський, Свенціцкий, Юркевич і інші виїшли з польських домів, а стали вірними синами нашого народу. Пок. Русов був чистий Великорос родом, а життя своє віддав українському народові.

Але зістанеться, певно, далеко більше таких людей, котрі схочуть зіставатися і далі при своїй народності не-українській, тільки згідно з Українцями раді працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі. З ними Українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараться упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих Українців, але і для всіх тих інших народностей, які історична доля розселила на Україні, і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами, разом з Українцями.

*Який повинний бути той новий лад,
котрого хочуть Українці?*

Я вже попередю сказав, що здавна добивалися Українці. Насамперед вони хотіли волі для України і українського народу. Кілька століть український народ добивався свободи. 270 літ тому він своїм великим повстанням виборов собі свободу від польського панування, але необачно зв'язався з Московським царством, шукаючи його помочі проти Поляків, і московське правительство помалу поневолило його. Помогло панам повернути в кріпаків вільний народ, вільне селянство українське, а само позбавило всякої політичної свободи старшину, козацтво, міщан і духовенство України. Одібрало від них всяке право і можливість порядкувати своїм життям через своїх виборних людей. Забрало на царя та на казну всі вільні землі, всі прибутки і доходи. Наставляло чиновників з Великоросів або з таких Українців, які одріклися свого народу, а тих, які хотіли держатися його, гнало і ніякого ходу не давало. Заборонило саму мову українську, вигнало її з усіх шкіл, з церкви і з урядів, не дозволяло нею писати і друкувати книжок і газет. Не дозволяло навіть свобідно описувати минувшину України — саме се слово намагалось не дати уживати, щоб Українці не знали, хто вони і як прийшли до такої неволі.

Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в усій Російській державі.

Разом з іншими народами Росії скинули вони царя і піднялися проти гнобителів українського народу, здобули свободу народам Росії. А тепер сю свободу треба утвердити і запевнити на дальші часи, щоб не було вороття старому ладові, старому режимові, як його називають.

Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свобідно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючися на те нічийого дозволу. Книжки і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі як давніше було: кожний може держатися такої віри, якої хоче, і свобідно переходити з одної віри на другу.

Окрім свободи Українці як завсіди добивалися, так і тепер хочуть *рівності* для всіх людей. За Польщі та Москви так зложилося, що котрі заможніші Українці, то сполучилися й змосковщилися, а до них понаходило багато приходнів з Польщі і Москви, і сі Поляки та Москалі забрали

в свої руки всі землі, все багатство, всю владу, а українські люди, котрі держалися своєї віри, своєї мови, свого народу, ті опинилися в кріпаках та в роботі і бідності. Проти сього боролися предки наші, зброєю і словом, повстання робили, складали товариства, кров свою проливали, страждали по в'язницях і засланнях, добиваючися, щоб була рівність. Хотіли, щоб було однакове право для всіх: щоб пани не коверзували народом, не томили його роботою на себе, з його праці не тягнули зисків тільки для себе.

От тепер має бути рівність! Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, просвіщенні і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри — всім одно право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути приступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання.

Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, *тільки з вибору народного!* Се називається устроєм демократичним, щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!

Вибори мають бути такі, щоб всі мали право вибирати, щоб кожен мав тільки один голос і голос голосові був рівний. Щоб вибирали відразу кого треба, а не так, щоб вибирати спочатку виборщиків, а ті вже тільки вибиратимуть кого треба. Треба, щоб голосування було тайне, письмене, щоб не можна було знати, хто за кого голосував, і потім за те мститися і надокучати. Се зветься чотирьохчленне виборче право: *загальне, рівне* (всеобще), *пряме* (безпосереднє) і *тайне*. Воно найкраще запевняє право свobodно-го вибирання.

Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіми справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажім, на три роки, важніші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив.

Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі

вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ — такий устрій зветься демократичною республікою, і Українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою. Та ще на тім не край. Українці хочуть, щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіми людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться правительству чи думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країв, дуже неоднакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно zarazом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними, кого Білого моря або Тихого океану. Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і правитель-ство її завідувало тільки такими справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ: як от ведення війни чи миру, уложення трактатів з іншими державами, за-відування військом усеї республіки, уставлення однакових грошей, міри та ваги і інші такі справи. А все інше — щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сойми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряжали ними і всіми прибутками свого краю, всіми землями і багатствами його, уділяючи скільки треба на потреби республіки.

При старім царським правительстві з України, як найбагатшого краю, тягнули скільки влізло на царський двір, на міністрів і чиновників, на всяких дармоїдів, що купчилися коло правительства, на армію, котрою царський уряд держав народи Росії в страху і неволі. А Україна не мала від своїх прибутків ніякої користі, народ зіставався темним, голодним, наймитом на своїй рідній землі. Не міг вчитися на своїй рідній мові, пропадав без освіти й науки, а всі доходи йшли різним чужинцям. Тепер Українці того більше не хочуть.

Українці добиваються того, щоб Україною всею правила виборна рада України чи сойм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край, не питаючися ні в кого ухвали та потвердження, крім свого народу — питалися волі виборців України, а не правитель-ства республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього

союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати *широку автономію в федеративній Російській республіці*, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними¹. Сього хочуть Українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людності України, а найпаче робочому народові її!

Якого добробуту хочуть Українці своєму народові?

Отсе все, що я сказав — свобода, рівність, народовластя, автономія України в федеративній Російській республіці — потрібні на те, щоб дати змогу всьому народові правити своїм краєм, становити такі порядки, щоб були вони корисні не для панів тільки, не для мудрих і просвіщених, а для всіх трудящих людей. Ясне діло, що як буде такий лад, якого хочуть Українці, то тоді перевага буде не у панів, поміщиків, а у всього народу трудящого, і вибрані ним люди так справами покермують, такі закони поставлять, щоб вони були на користь сим трудящим людям. Не так як за царського правління, що дбало тільки про панів, чиновників та капіталістів.

Тому передусім треба об'єднатися всім прихильникам свободи і добробуту трудящого народу, щоб захистити новий свободний лад від його ворогів, що хотіли б повернути старі порядки. Треба всім прихильникам свободи і рівності з'єднати свої сили, щоб добитися тих політичних установ, про котрі тут сказано: автономії України в федеративній демократичній республіці. Для того треба Українцям організуватися скрізь, від села і волості почавши, по плану, виробленому Українською Центральною Радою. Треба єднатися з іншими народностями України, які хочуть той ж автономії України і федеративної Російської республіки. Треба готуватися до Установчих Російських Зборів, що мають той устрій ухвалити, щоб послати на ті збори таких депутатів, котрі б усі стояли на тім, на чім ми стоїмо — на тій самій політичній платформі, як се називають.

Коли ми здобудемо автономію України: щоб наш край мав у себе дома в Києві свою законодавчу Думу (сойм), своє виборне правительство (міністрів), вибиране всею людностю України, тоді трудящий народ український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні. Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати

¹ Про се докладніше в брошурі: «Якої ми хочемо автономії й федерації».

більшість депутатів в українськiм соймі таких, яких хочуть мати: з тямущих селян і робітників і з тих людей просвіщенних (інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість: щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не содержував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові.

Найбільше трудящого народу на Україні працює коло землі, і тому справедливе розрішення сеї *земельної справи* (аграрного питання) — се перша підстава народного добробуту. Тепер велика частина землі на Україні належить не трудящому народові, а панам, великим землевласникам, казні, монастирям тощо, які роздають землю в оренду селянам, або марнують її, не можучи використати відповідно, а селяни бідують без землі. Того не повинно бути. Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, що на ній працює. Землі казньонні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом українського кравового скарбу (казни) і роздавати в користування людям трудящим, які будуть на тій землі працювати. Український сойм обміркує, як сю справу перевести: скільки землі зіставити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки, за яким викупом, і як наділяти потім людей землею з того земельного фонду.

Се справа складна, котру треба добре обміркувати, щоб не скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту. Тепер до неї пориватися не можна. Охорони, Боже, халатися тепер захоплювати землю, ділити її силоміць, або нищити чиясь хазяйство. І так край збіднів через війну, жалко кожної міри збіжжя, що могла б марно пропасти. А всякі вороги свободи скористувалися б з заколоту, щоб повалити свободу і вернути старі порядки, панування царя, поміщиків і чиновників — так як сталося десять літ тому. Тоді теж почалася свобода — та упущено її. Треба насамперед укріпити свободу, здобути волю Україні, її автономію, а тоді трудящий народ буде хазяїном на Україні і упорядкує земельну справу на Українській землі так, аби було для нього найкраще і щоб до неї ніхто сторонній не мішався.

Але крім землі треба взагалі *охоронити працю трудящих* і повний заробіток з неї. Справедливо було б, щоб фабрики й заводи, так само як і руди і шахти, ліси і води і всі багатства земні належали до самих трудящих, або до

краю, до автономної України. Поки ж знайдеться для того відповідний спосіб, щоб задовольняв робітників і не шкодив розвиткові промислу — поки фабрики, заводи і великі промисли зістаються в володінні приватнім, треба дбати про те, щоб сили робітника шанувалися, його праця нагороджувалася справедливо. Для сього повинний бути заведений 8-годинний робочий день, а для неповнолітніх — того нижчий. Недільний спочинок повинен шануватися твердо. Мають бути заведені пенсії на старість і каліцтво. Треба уставити розмір заробітку, нижче котрого робітник не має діставати.

Треба взагалі дбати негайно, щоб бідний люд не кривдився на користь багатих і маючих ніяким способом. Мають бути скасовані податки так звані посередні (косвенні), себто всякі побори, що побираються від товарів, які споживає народ і оплачує їх, переплачуючи дорогшою ціною. Має бути заведений *один тільки податок* — від приходу, так званий прогресивно-доходовий, себто, щоб хто більше має доходу, більше б і платив, тим більше, чим більше має.

Треба спільними силами — робочою силою, освітою і наукою розвивати продуктивну силу країни, її багатства, щоб того багатства ставало на всіх і здійснилось те побажання, висловлене здавна прихильниками робочого чоловіка: аби кожний діставав від громадянства по своїй потребі і уділяв громадянству свою працю, свій хист і знання по своїй спроможності. Аби люди не в'янули від непосильної праці, не занедбували своєї освіти, розвивали свої сили духовні і фізичні, свій хист і снагу, і праця для них була втіхою і вдоволенням, а не карою божою, не прокляттям тяжким. Щоб іти до сеї світлої мети, для сього треба нам передусім завести такий свобідний і демократичний лад в визволеній автономній Україні, як сказано було вище. До сього повинні тепер іти спільно й однодушно всі — селяни, робітники й пани, які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського. Не повинні тепер споритися про те, в чім вони різняться в справі земельній чи іншій, тільки мати перед очима ту спільну політичну справу, яка їх об'єднує — спільну мету нашу. А мета наша: забезпечити ту свободу, що революція здобула, здобути право своєму народові у всім, полишаючи *права й меншим народностям України*, і утворити широку автономію України в федеративній Російській республіці за ухвалою Всеросійського Установчого Збору.

До сього йдуть разом усі Українці, і з ними повинний іти всяк, хто хоче добра Українській землі.

1917 р.

ЯКОЇ МИ ХОЧЕМО АВТОНОМІЇ Й ФЕДЕРАЦІЇ

Чого хочуть Українці

Українці в політичній справі хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної Російської республіки. Що значать ці слова і який устрій означається ними? Се треба знать ясно, щоб бути свідомим того, до чого ми всі тепер ідемо, і відповісти докладно всякому, хто запитає, чого Українці хочуть і до чого простують. В сій книжечці я хочу се об'яснити коротко і ясно, самими простими і зрозумілими словами.

І так, буду перебирати по ряду: що таке автономія, які бувають автономії і якої хочуть собі автономії Українці, в яких відносинах автономна Україна має стояти до Російської республіки і яка повинна бути та республіка під мислі Українцям.

Що таке автономія

Автономія — грецьке слово, по нашому б сказати, сама законність (авто — номія, номос — закон), се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю. Так звалися ті городи і краї, які признавали над собою опіку чи зверхність якої-небудь держави, але зіставалися при всій повності своїх прав у себе дома: самі собі становили закони; вибирали собі правителів; заводили які хотіли установи і податки і коштами своїми зовсім у всім вільно розпоряджалися; мали своє військо, свою монету, свій скарб.

Автономія, котра наближається до такої повної самостійності якоїсь області, називається широкою політичною автономією. Се автономія в справжнім значенні сього слова, і коли говориться просто про автономію без усяких додатків та пояснень до сього слова, то розуміють, власне, таку широку політичну автономію, що більше-менше наближається до державної самостійності. Та се слово уживається часто не тільки в таким значенні, але говорять про автономію обмежену, про автономію культурну, а не політичну, навіть про автономію певних верств і громад. Тому щоб не було сумніву, про яку саме автономію говориться, і додаються такі слова, як *широка політична автономія*. Вони підчеркують і пояснюють, що тут іде мова про найширші права країни самій порядкувати свої справи і рішати про себе, хоть і не маючи державної незалежності і входячи в склад іншої держави.

Коли ми схочемо розібратися в тих назвах, які означають більше або менше право і можливість якої-небудь країни, себто її громадян-

ства, її людності, порядкувати свої справи і правитись по своїм правам і постановам, то, йдучи знизу до гори, з меншого до більшого, се будуть такі форми громадського пожиття:

- повний централізм;
- децентралізація адміністраційна (бюрократична);
- самоуправа (самоврядування), вужче або ширше;
- автономія вужча (обмежена) або широка;
- державність неповна (несуверенна);
- держава самостійна, незалежна.

На практиці ці різні форми сполучаються, зв'язуються різними, мало помітними часом переходами. Але я вважав за краще тут усю отсю драбинку розложити для легшого усвідомлення в різницях більшої або меншої участі громадянства в порядкуванні своїх справ.

При повнім централізмі, докладно видержанім, всім порядкує центральне правительство через своїх урядників, які мають тісний круг діяльності, щільно обмежений розпорядженнями правительства і в усім, що виходить поза ці розпорядження, мусять звертатися до центрального правительства. Децентралізація теж може бути чисто уряднича (бюрократична), коли центральне правительство розширяє права своїх урядників, намісників чи губернаторів, поручає їм порядкувати справами, не питаючися розпоряджень центрального уряду або загальних порядків держави. Так буває, коли якась область має свої великі відміни від інших країв держави, далеко від центра — так було, напр., на Кавказі, де намісники мали широкий круг повновласті в управі, але управа мала характер чисто урядничий (бюрократичний), і громадському самопорядкуванню лишено було дуже мало місця. А буває й так, що децентралізація адміністративна сполучається з більш-менш розвиненим самоврядуванням, і тоді така децентралізація — широко розвинена — становить перекид до крайової автономії.

Самоуправа чи самоврядування — коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, совітників), організованих в радах й виконавчих комітетах з певними виборними виконавцями, комісарами і судьями порядкує свої економічні, культурні, адміністративні чи судові справи, — може бути вужчою і ширшою, більше і менше демократичною. Як, наприклад, недемократичного (цензового) самопорядкування, вузького щодо своєї діяльності і в ній ще дуже обмеженого контролем і впливами адміністрації, може служити старе земство і городська самоуправа в Росії. Мало що належало до них, і всі ухвали їх у тих справах підлягали контролю адміністрації, що могла касувати всякі ухвали — земські чи городські, відсувати і не затверджувати вибраних виконавців, їх ухвали і т. ін. Приклад широкої самоуправи (щоправда, теж недемократичної) дає уст-

рій Англії, де немає адміністрації коронної, урядничої, а всім порядкують місцеві ради і вибрані ними судді, комісари й інші виконавчі органи місцевої людності.

Широке самоврядування, організоване на певну область, забезпечене від втручання центрального правительства чи його місцевих урядників, наближається до автономії. Наприклад, те, що називається краєвою автономією в Австрії («автономія коронних країв»), се, властиво, широке провінціальне самоврядування, наше земство, тільки розширене на цілу провінцію — часом більшу (як Галиччина), часом невеличку (як Буковина) і забезпечене від втручання центральних міністерств і місцевої адміністрації. Галицький сейм і ради повітові завідують також тільки деякими сторонами економічного, суспільного і культурного життя (школи, головно нижчі, санітарне діло, добродійні установи, дороги, економічна культура краю). Сеймове право законодавче обертається в тих же тісних межах. його устави і постанови йдуть на затвердження цісаря, так само і краєвий бюджет (смета), що покривається з додатків до державних податків, які може заводити у себе в краю сейм. Тільки останніми часами, коли Поляки стали домагатися якоїсь нагороди за те, що Галиччина не включається в склад незалежної Польщі, як вони собі того бажали, австрійське правительство (в жовтні 1916 р.) пообіцяло дати Галиччині ширшу автономію — «яку тільки можна сполучити з приналежністю її до Австрійської держави», — поширити її до розмірів майже повної державної самостійності, до того, себто, що розуміється під автономією в властивім значенні слова.

Таким автономним життям живуть, наприклад, деякі колонії Англії, як Канада, Австралія, Нова Зеландія, Полуднева Африка. Вони наближаються до повної державності, мають своє військо і флот, гроші і марки, своє законодавство і суд. Король через свого губернатора (котрого іменує за порозумінням з колонією) виконує тільки деякі права, на практиці зведені до дуже малих розмірів.

Таким чином, автономія має в сучасній практиці різні відтінки, різні варіанти — від розширеної самоуправи — до повної сливе державності. Теоретичною різницею між простою самоуправою і автономією вважається те, що самоуправа, мовляв, порядкує місцеві справи з поручення центральної власті, а автономія має право своє власне, конституційне, чи то на основі договору з центральною властю, чи то з надання, але такого, якого вже не можна взяти назад односторонньою волею центральної власті. Напр., автономія Хорватії в Угорській державі забезпече-

на конституцією, яка не може бути змінена інакше, як за згодою угорського парламенту і хорватського сойму.

З другого кінця, повнота самопорядкування, зведена до якнайменших розмірів залежність від корони (центральної власті), непохитне забезпечення від усяких втручань і обмежень самопорядкування автономної країни надають сій автономній країні уже характер сливе держави. Нелегко буває установити різницю між широкою автономією і державним характером у такої країни, яка має всю повноту самостійного самопорядкування. Не раз буває, що там, де одні знавці бачать тільки провінцію з широкою автономією, інші добачають з неменшим правом державу несупереченну, залежну. Напр., такі спори велися про Україну — чи вона перед скасуванням гетьманства була несупереченною державою, чи автономною провінцією Російської держави, і так само про Фінляндію. Тільки в державах федеративних нема такої непевності: там кожний автономний член федерації являється державою, тільки не вповні самостійною, несупереченною.

Автономія національно-територіальна

Так от пояснено, які відміни автономії бувають щодо її обсягу, і що значить се, що ми хочемо автономії *широкої*. Тепер перейдемо до вияснення, що значить отсе гасло автономії *національно-територіальної*.

Се пояснення додається тому, що автономія може бути не національно-територіальна, а краєва, обласна, себто територіальна тільки, без зв'язку з національністю, або тільки національна, без зв'язку з територією. Щоб пояснити сі різниці, я вертаюся знову до Австро-Угорщини, де були й вироблені домагання національно-територіальної і чисто національної не-територіальної автономії.

Діло в тім, що в Австро-Угорщині права автономної самоуправи надано було (в 1860-х рр.) «коронним краям», або провінціям в такому складі, в яким вони були в той час, або, як висловляються австрійські політики, так як вони «історично зложилися». Напр., Галичина творить один «коронний край», так як її зліплено зовсім випадково і механічно з різних куснів колишньої Польщі: старе українське Галицьке князівство з українською людністю сполучено разом з корінними польськими землями (землею Краківською) і зроблено з них один край, що має спільний сойм, спільну краєву управу, вибрану ним, спільний краєвий скарб і т. д. Наслідок того був такий, що Поляки з східної (української) Галичини разом з Поляками західної (польської) Галичини, завдяки ще й не-демократичній (цензовій) організації автономного представительства, мали більшість у соймі, проводили такі постанови, які були корисні тільки для польської народності, витрачували краєві гроші на польські цілі, обсаджували всякі місця в самоуправі Поляками і т. ін. Через те галицькі українці поставили здавна домагання поділу Галичини по національності на дві автономні тери-

торії — українську і польську, себто, щоб замінити автономію краю автономією національно-територіальною. Такі домагання ставилися і в деяких інших краях, де були зліплені до купи території з різною людністю і їх можна без великого труду розділити.

Але бувають такі краї, де людність перемішана так, що й не можна її розділити по місцевостях. Бувають народності розпорощені так, що ніде вони не мають країни такої, щоб там була їх більшість. В такім от становищі особливо Жиди¹. Тому найбільше з їх сторони підноситься думка, що національно-територіальна автономія все-таки не задовольняє національних домагань, а краще б триматися національної автономії не-територіально (або екстериторіально). Себто, щоб права самопорядкування мали люди, горожани з різних країв держави, які признаються до якоїсь національності і вписуються на лісту (список) сеї національності: щоб їм вільно було мати свій сойм, свій скарб, куда б ішла певна частина податків, які вони платять, і з тих грошей вони могли б обслуговувати свої культурні потреби — содержувати школи, театри, музеї, шпиталі і т. ін.

Та все се — по-перше, доволі складна річ, бо поруч того прийдеться організувати самопорядкування територіальне (такої проби ще не зроблено, як воно буде), по-друге, — таке національне самопорядкування може полагоджувати тільки деякі справи (власне, культурні, тому й автономія така зветься культурною). Тому до такої організації прийдеться звертатися для заспокоєння потреб національностей розпорощених; там же, де якась національність має свою ясно означену територію з виразною своєю більшістю, там національні потреби сеї народності заспокоюються національно-територіальною автономією, а потреби національних меншостей забезпечуються певними постановами, які зіставляють їм представництво в автономних установах і різні права на задоволення їх культурно-національних домагань².

Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання — об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості не-українські, як скажیم, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і частини Акерманського Бесарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. *Так утвориться територія, де українська людність становить більшість* (в городах тепер українців менше, але городи мусять іти за більшістю окрестної території). *Ся українська територія має бути організована на основах ши-*

¹ Слово Жид в українській мові вживається без образи!

² Про се тут ширше немає місця писати, подивіться в брошури «Вільна Україна».

рокого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду («дрібної земської одиниці»), аж до верху — до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, распоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в певних справах, спільних для всеї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всеї Російської республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної і демократичної.

Яка користь з такої автономії?

Се, мабуть, ясно вже і з усього сказаного, і тому більше для доповнення скажу кілька слів про головніші користі від такого автономного ладу України.

З погляду національного, дуже важно, що як усі українські землі будуть зібрані в одну територію, само собою українці будуть хазяевами у себе: вони матимуть змогу свобідно задовольняти свої національні потреби в громадськім самоупрядванні, в своїм соймі й своїх установах. Забезпечивши права меншим народностям своєї землі, не маючи заміру панувати над ними чи обмежувати їх у чімсь, навпаки — уділяючи і їм поміч з автономного скарбу, вони матимуть змогу по справедливості обертати головну масу засобів краю свого задоволенню потреб свого народу. Тим спосєбом українські робочі маси, що протягом стількох століть використовувалися, обдиралися на завдання чужих їм держав, на зріст і панування панських і буржуазних верств, чужих їм по національності і культурі, на розвиток отсеї чужої культури, аж тепер дістануть змогу культурного і економічного розвитку, подвигнення з свого занепаду матеріальними і духовними засобами своєї землі. Можна, нарешті, буде вжити сих багатих засобів на розвиток усеї повноти українського національного культурного і політичного життя і дати приступ до нього найширшим народним масам, робочому народові, коштом котрого досі виростили тільки чужокультурні верстви і їх економічні й політичні впливи.

З економічного погляду дуже важно, щоб природні багатства української землі й людська сила її не марнувалися і не притягалися штучно набік з великою шкодою для краю й даремною розтратою для всього людства, різними

сторонніми економічними рахунками, а вживалися мудро в інтересах економічного розвитку краю і добробуту народного. Україна становить окрему економічну область з своєю виразною фізіономією й укладом, багато обдаровану всякими умовами для великого економічного розвитку і поступу: Вона має своє море і гори, великі ріки, світові транзитні шляхи, велику масу родючого ґрунту, умови для доброго хову худоби, запаси лісу і водної сили, уголь і залізо — сі дві основи сучасного промислу, — інші метали і мінерали, кліматичні місця і лічнічі курорти, а до того головне — людність робочу, енергійну, кріпку, що зростає швидко, одним словом, — всякі підстави для того, щоб стати країною багатою, економічно незалежною, а не такою відсталою і занедбаною, як тепер. Але для сього треба, щоб кермування економічними справами належало до самого краю, до його автономних органів, щоб різними тарифними штуками не відтягалось продуктів від найбільш корисних для них шляхів, щоб митовою (таможенною) політикою не калічено розвитку промислу і торгівлі, щоб економічну енергію і сировинний продукт не притягано штучно до різних позакраєвих фабрично-промислових районів і т. ін. Нездолжно треба автономії на те, щоб запевнити українському хліборобові якнайбільший прибуток, українському пролетарієві якнайвищий зарібок, дати надвищій людності роботу на місці, в розвиненому промислі замість того, щоб він мандрував у світ за очі, і його робоча сила пропадала для краю. В орудуванні української автономії повинен зістатися земельний фонд — з тих земель, які будуть викуплені від землевласників. В її завідуванні мають бути прибутки промислові, і взагалі всі лишки доходів, щоб повертати їх на розвиток продуктивних сил України.

З погляду культурного ясно, що тільки при орудуванні краєм і його засобами українською автономією дійдуть своєї правди пребагаті і цінні зав'язки культури, науки і мистецтва багатого обдарованого нашого народу. Тільки під її рукою вони з прищіпки до «загальнодержавної» культури вийдуть на центральне місце в житті своєї країни. Розвинувшись в культуру багату, сильну, оригінальну, розгорнувши народні свої зв'язки в тіснім єднанні з течіями європейськими стануть тою краєвою культурою, яка своїм багатим і різnorodним мистецтвом, літературою, краєзнавством огорне свобідним і невимушеним зв'язком народності України, об'єднані любов'ю і прив'язанням до своєї спільної отчизни, до свого краю.

Все се так очевидно, що про се нічого багато говорити, а так важно, що істинно — треба *всю душу і силу свою вло-*

жити, щоб здобути широку національно-територіальну автономію для України! Подумати, яка се буде економія часу і енергії, скільки відпаде даремних заходів, коли Україна об'єднається в одну національну територію! Відпаде вся боротьба за національні українські права, яка гальмує економічний і політичний розвиток, наприклад, в мішаних «коронних краях» Австрії й її парламенті. Не треба буде висилювати весь хист і енергію на заходи коло поладження своїх національних і краєвих справ у всеросійській думі, робити там хитрі партійні комбінації, щоб провести свою справу, «обробляти» російське ліберальне громадянство чи інші російські партії, щоб прихилити їх до своїх національних і краєвих домагань. Досить ми мали — не тільки з покійним режимом, але і з сим поступовим російським громадянством! Нехай живе здорове собі, а нам, щоб свої справи рішати у себе вдома в своїм соймі, а в загальнім представництві Російської федеративної республіки тільки те небагате, що тикається її всеї.

А тепер, власне, про сю федеративну республіку треба порозумітися.

Федеративний устрій

Ми не вдовольняємося широкою автономією України, а ще хочемо, аби держава, до котрої вона входитиме, була федеративною: щоб се була федеративна, демократична Російська республіка. Чому се важно для нас?

Річ проста. Коли Україна матиме навіть широку політичну автономію своєї національної території, але Російська держава, з котрою вона буде зв'язана, зістанеться державою централізованою, то хоч би навіть автономія України була забезпечена формально, конституційною хартією, становище її не буде певне, і відносини її до Росії не будуть добрі. Наша стара Гетьманська Україна мала автономію широку, була правдивою державою, хоч несувєренною; а як зв'язалася з централістичною Московською державою — навіть за обостороннім договором, який не міг бути порушений односторонньою волею Москви, так її автономія стала на похилу площу. Доти та автономія була, доти Московщина всі зміни в конституції її переводила не інакше, як за згодою (хоч і вимушеною) самої України — доки настав час, коли московське правительство (за Петра I) почуло себе сильним та й поважилося зломити свій «трактат Б. Хмельницького» (так само правительство Петра I його називало). Та й зломило. Так і Фінляндія — доти мала свою конституцію, признану їй російським правительством, доки воно її не скасувало. *Тому становище України*

буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стоятиме одинцем, а всі часті Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком.

Федерація, інакше союзна держава (федеративний — союзний по латині), власне, означає об'єднання в одній державі кількох держав же. Організація йде або знизу, коли кілька окремих держав або незалежних громад організуються в одну державу і віддають дещо з своїх суверенних (верховних) прав загальнодержавній організації і її органам, а решту сеї суверенності зіставляють собі й своїм місцевим органам, не перестаючи й далі бути державами, неповносуб'єктами тільки. Або йде з гори, коли держава одностайна (унітарна) ділиться своїм суверенітетом з своїми провінціями і перетворюється в федерацію. Так було, приміром, з Мексікою, Венесуелою, Бразилією. В такому переході від одностайної держави з провінціями і колоніями (Ірландією, Канадою, Австралією, Н. Зеландією, Пол. Африкою) до федеративної форми, видимо, стоїть тепер Великобританія. Буває так і так, в результаті те саме: група держав, над котрими є спільні федеративні органи, що розпоряджаються певними суверенними правами і представляють всю союзну державу на зверх перед сусідами. Між правниками-спеціалістами ідуть спори, хто тут властивий посідач державного верховенства — чи держави-члени, об'єднані в союзі, що частину своїх прав передають союзній організації, чи держава союзна, яка частину свого суверенітету лишає своїм членам для повноти їх місцевого самопорядкування. Інші дотепно пояснюють, що властивий володар верховного права в такій державі — се народ (а в такій різноманітній державі, як Російська, — се народи і області, об'єднані в федерації). Він частину свого суверенітету передає державі союзній, частину захоує державам-членам.

В отсім пункті, що складові часті союзної держави не являються простими автономними провінціями, а таки й далі державами — вага федеративної організації. Се значається часом і в самій назві федерацій: найбільш звісна з них назва північно-американської союзної держави «Сполучені Держави Америки» (Соединенные Штаты — штати — се значить держави).

Відносини між союзною державою і тими частинами-державами, що об'єднуються в ній, укладаються дуже різно-рідно. Але скрізь переводиться постанова, що зв'язок сих держав непорушний — поодинокі держави-часті, увійшов-

ши в союз, не мають права виходити з нього — вони зрікаються сього права. На зверх, щодо інших держав, союзна держава виступає як одно тіло — право заграничної політики належить тільки до союзної держави, а не держав частей. Так само провід військовими силами і флотом держави. Поза тим конституція, звичайно, вичисляє ті справи, які належать до союзних, федеративних органів, а все не вичислене належить до місцевих органів самонорядкування держав-частей.

На практиці помічається таке цікаве явище: автономні провінції старанно обстоюють свої автономні права від усяких втручань центральної власті і пильнують її поширювати. Але доти тільки, доки загальна державна організація виявляє явну чи укриту охоту до того, щоб накидати їм свою волю. Коли ж вона щиро зрікається сих змагань і признає своїм складовим частям, бувшим провінціям, всі права розпоряджати собою, тоді, утвердивши свою державність і автономність, часті починають навпаки йти до того, щоб установити між собою якомога тіснішу однотайність, невимушену спільність. Так що можна сказати: до федерації часті держави виявляють охоту до руху від центру, після федерації — ідуть до центру. Се треба мати на увазі супроти різних балачок противників федеративного ладу, ніби-то федеративний лад веде до розвалу і розділу держави. Германія тридцять з лишком літ тому стала федеративною державою, і за сей час її державна однотайність не ослабла, а скріпилася і виявила в останніх літах таку силу організації, внутрішньої зв'язності і одності, як ні одна держава унітарна (однотайна).

Цікаво через те приглянутись устроєві сеї найближчої сусідки-федерації. Вона називає себе «вічним союзом для оборони території і підтримання німецького народу». На чолі його стоїть імператор, котрим має бути король Прусії, але роль його по конституції має бути більш декоративна, і тільки фактична вага Прусії як найбільшого з членів союзу і особисті прикмети такого імператора, як нинішній, дають йому таку пануючу роль. Зверхня, суверенна власть належить не йому, а сьому «союзом німецьких володарів та вільних міст», що творять федерацію — чотири королівства, шість великих герцогств, п'ять герцогств, сім князівств, три міські республіки і ще одна «імперська область» — Ельзас-Лотарингія. Органами союзного правління являються: «союзна рада» і «імперське зібрання» (рейхстаг). Союзна рада складається з делегатів від правительств поодиноких держав союзу, пропорціонально їх величині — малі держави посилають по одному, більші — по кілька. «Імперське зібрання» (парламент) — з послів, вибраних всею людністю Німеччини простим, безпосереднім і тайним голосуванням. До сих органів належить в широких розмірах законодавство; вони уставляють бюджет союзу, податки на його потреби, розмір рекрутського набору для війська. Союз має великі впливи на економічне життя — до його каси йдуть доходи від мита, пошт і телеграфів, від імперських (союзних) залізниць (союз має право будувати залізницю по цілій імперії); союзне законодавство уставляє норми банкової справи, монети, міру і вагу. Взагалі законодавство союзне захоплює дуже широкі круги — далеко ширші, ніж по інших федераціях. Натомість суд, адміністрація і громадське самопорядкування належить до держав-членів союзу. При тім є певна різниця між державами малими і більшими: більші правительства самі розпоряджають своїм військом, своєю поштою, залізницями, всею своєю адміністрацією, менші фактично правляються імператором і його міністрами. Держави організовані переваж-

по дуже недемократично, і перевага в усім житті Прусії, з її мілітаризмом і аристократизмом, викривлює федеративний устрій союзу. Федеративна Російська республіка мусить уложити своє життя інакше.

Федеративна Російська республіка

Ми хочемо, щоб держава, в склад котрої входить ав-
тономна Україна, була федеративною демократичною рес-
публікою.

Хочемо, щоб вона була республікою: щоб в ній не було
ні царя, ні якої іншої невідповідальної голови, що мала б
право правити до кінця віку й передавати своє місце, свій
престіл по наслідству своїм потомкам; хочемо, щоб вся
власть була в руках людей вибраних народом на час, і пе-
ред народом за свою діяльність відповідальних. Сим рес-
публіка різниться від держав монархічних, бо в них мо-
нарх, хоч би обмежений конституцією, хоч би такий, що
«тільки королює, а не править», все-таки являється особою
невідповідальною, і свої впливи завсіди може уживати на
те, щоб ослабляти і гальмувати волю народу. Для Росії, в
котрій ще стільки зісталось всякої всячини від старого са-
мовластного режиму, що тільки жде, аби за щось учіпитись
і помаленьку вертати хоч дещо з старого порядку, монар-
хія не годиться. І тому величезна більшість людей, які ці-
нять новий лад і його свободу, стоять і повинні стояти *тіль-
ки за республіку!*

Республіка ся має бути демократична. Як устрій ав-
тономної України, так і устрій всеї держави має бути опер-
тий на рівності всіх горожан. Якийсь ценз не повинен мати
місця. Як органи місцевого порядкування і автономного
представництва, так і законодавні органи республіки по-
винні виходити з народного вибору загальним, рівним, без-
посереднім і тайним голосуванням. Не має бути під якоюсь
укритою формою дано якимсь верствам більше впливу і
участі в виборах, ніж іншим. Виборче право мусить бути
однакове чоловікам і жінкам і починатися з молодого віку,
не далі 20 літ. Щоб не тільки більшість виборців мала го-
лос в представництві, повинний бути даний голос і мен-
шостям через пропорціональне представництво, щоб депу-
татські мандати розділялися по числу голосів, поданих з
цілої області. Щоб не віддати законодавчої та виконавчої
владі виключно у владу найбільш сильних партійних ор-
ганізацій, а запевнити народові безпосередній вплив на за-
конодавство, повинний бути признаний йому законодавчий
почин — право вносити в парламент чи сойм проекти зако-
нів, які мусять бути там розглянені, ухвали парламенту чи
сойму в найважливіших справах повинні йти на затверджен-

ня народу (се зветься референдум). Отсе — устрій правдиво демократичний, до котрого маємо йти.

Але республіка повинна бути крім того і федералістична, а не централістична. У Франції, скажім, республіка існує вже більше сотні літ, але вона централістична. Вся власть на місцях — в руках бюрократії, чиновників, котрих визначають міністри, а міністрів призначає більшість парламенту. З кожною переміною в парламентарній більшості йде переміна адміністрації. Життя гальмується її впливами. В найдрібніших справах треба чекати дозволу й ласки центрального правительства. Місцеве самопорядкування слабо розвинене і стиснене адміністрацією. Така республіка нас не вдовольить. Ми всі втомлені і знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним поряdkували без втручання центральної власті. Хочемо широкої місцевої самоуправи, об'єднаної автономною організацією України, і того ж самого бажаємо й іншим народам і областям. А для заporуки того автономного устрою хочемо, щоб автономні краї були не простими провінціями, а членами Російської федерації, учасниками її державності. До того разом з нами, Українцями, здавна йшли інші народності Росії, що й порозумівалися з нами в тих справах — Білоруси, Литовці, Латиші, Ести, Грузини й ін., і з ними належить нам і тепер йти до тої спільної мети.

Маємо для неї взірці в федеративних республіках Швейцарській, Північно-Американській, Бразильській й інших. Правда, в них багато не відповідає демократичному ладові. Російську треба збудувати на чисто демократичних підставах, але організувати її не централістично, а федералістично, щоб вона зв'язала союзним зв'язком автономні національні території і області як рівноправні учасниці державного права, щоб зникла нарешті та остогидла різниця між нацією державною і недержавними, щоб усі були державними на своїй землі.

Автономна Україна в федеративній Російській Республіці

Представлю собі на закінчення в головних рисах, як мав би виглядати той устрій, котрого ми хочемо.

Україна організується на основах широкої місцевої самоуправи. Місцеве самоврядування дрібної земської одиниці, обране загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням чоловіків і жінок, буде порядкувати всі місцеві економічні, просвітні і культурні справи згідно з законодавством загальнодержавним і українським автономним, і вибирати своїх людей для місцевого завідування (адміністрації). Місцеві народності будуть мати своїх представників в сих місцевих радах.

і установах. Загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням будуть вибиратися людиністю України депутати до українського союму; депутатські місця будуть розділені відповідно підрахункові голо- сів цілої України, щоб усі партії, течії і національні групи мали своїх представників. Союм сей порядкуватиме справами всієї України в її етнографічних межах і видаватиме закони в усяких справах, окрім тих небагатьох, що будуть полишені для парламенту загальнодержавного і міністрів республіки.

Такі загальнодержавні справи, мабуть, будуть: справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових (таможен- них), нагляд за поштами, телеграфами й залізницями держави (деякі залізниці, мабуть, і далі будуватиме республіка, і вони будуть в спіль- ній завідуванні її міністрів і міністрів краєвих), надавання певної од- ностайності карному (уголовному) і цивільному (гражданському) пра- ву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвм законодавстві.

Все, не обняте загальним законодавством республіки, належатиме до законодавства краєвого. Союм вибиратиме свій виконавчий комітет чи раду краєвих міністрів для порядкування справ області і заступ- ства інтересів краю в раді міністрів республіки та стеження за тим, щоб діяльність їх чи парламенту республіки не входила в сферу прав українського союму і його міністерств. Осібні міністри в українськiм кабінеті будуть пильнувати прав національних меншостей Української землі. Військо українське поки не буде замінене міліцією, хоч підляга- тиме розпорядженням центральної воєної власті республіки, буде від- бувати свою службу в межах України, утримуватися її коштом і не виводитиметься з української території інакше, як при оголошенні вій- ни. Право зносин з пограничними державами в справі охорони своїх торговельних і всяких інших інтересів мусить бути за Україною, і при укладанні трактатів республіки міністр український, як і міністри ін- ших членів федерації, мусить мати голос. Війна і мир також не можуть бути рішені без їх участі.

Так в головних рисах представляється сей будучий устрій. А яс- ніше покаже його нам проект автономного статуту України, що буде уложений комітетом, зложеним з делегатів українських і від інших народностей — меншостей України. Він буде поданий на затверджен- ня конгресові України, організованому так, щоб він висловлював волю людності всієї території України. А санкцію (останню ухвалу) йому дадуть Всеросійські Установчі Збори.

Так уявляється се все.

Київ, квітень 1917 р.

4. ПІСЛЯ ІV УНІВЕРСАЛУ НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ.

Гадки і мрії

Кондорсе написав свою славу книжку, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні улiпшення людського життя, під час революційного теро- ру, ховаючи своє життя від смерті, на котру був засуджений. Пишучи ці стрічки, я відчуваю щось подібне до того, що мусив відчувати сей палкий ентузіаст. Не тому, що під дверима моєї кімнати стоїть вар- товий, стережучи моєї голови, а під вікнами другий, а тому що той великий розрух і внутрішня усобиця, яку переживаємо, становить не менше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силку- ється злетіти мій дух, ніж та обстановка, в якій списував свої мрії ста- рий французький ідеаліст.

Я задумував сю книжку в ясних хвилях інтервалів, які траплялись під час торішнього українського визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як се стало з кінцем року. Я почав її писати, витримуючи той більш ясний тон, в яким уявлялись мені наші перспективи перед сим захмаренням. Та рукопись пропала, і я написав її наново. Написав, очевидно, інакше, ніж як вона писалась тоді — в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було. Ся різкість може й вразити декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток, *carta pando agam porulatem* — щоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і выводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і выводами, котрі я подаю тут, не водили інші мотиви, крім багання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю поклало до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявся.

На зверхній формі сеї книжки відбилась та обстановка, в якій вона писалась — з перервами, в обставинах і настроях не можна ніяк сказати, щоб нормальних. В такій обстанові я не мав змоги укладати свої гадки в формі планового діалектичного трактату, нильнувати докладно витриманої послідовності, в викладі їх, а відкладати до часів спокійних не хотів теж. Читач має перед собою скоріше ряд статей на теми нашої будущності, ніж суцільний трактат.

Але хоч теми сі піддавались моментом, свої гадки я звертав у нім не на справи біжучого дня, а поверх них звертався до будущності. Через те в них нема відповідей на тривоги нинішньої хвилі, або коли хочете есть — тільки з становища дальших перспектив, з котрих треба завсіди орієнтуватись, щоб не заблудитись в хаосі суперечностей і аномалій нинішнього дня.

Таке орієнтування на дальші перспективи неминуче потрібно для кожного, хто хоче мислити, а не жити безпосередніми враженнями й емоціями біжучої хвилі, дається особливо добре наладженою історичною школою. Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним — тільки він мусить бути поведений відповідно широко. Тому нехай не здивується читач при першій погляді, коли в сій політичній книжці знайде статтю на таку нібито педагогічну тему; як навчання історії. Прочитавши її в зв'язку з попереднім, він, я думаю, зрозуміє, чому я вмістив її тут.

При кінці додані статті, писані за останні місяці. Я відокремив ті, які вносять деякі деталі в розуміння нашого державного процесу, нашого політичного й соціального будівництва. Осбно подано кілька інформаційних статей до різних, більших менших реформ, в обговоренні котрих мені доводилось брати участь.

Лютий-март 1918 р.

На переломі

25 січня, під час бомбардування Києва, більшовики запальними снарядами розстріляли дім, де я жив — наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, подарені батьком. Кільканадцять запальних снарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька минут обернули в одно огнище весь дім¹. Згоріли

¹ Більшовицький «главнокомандуючій революційній армії» Муравйов, як писалось (К. Мысль ч. 17), потім хвалився в Одесі сим, як особливим подвигом: «Революційная месьть заставила нас быть бес-

мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...

Згоріла між іншим і недописана книжка «На порозі нової України», котру я писав як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там — се може було б можливо, коли б останні тижні не вирвали б такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашім житті, в нашім мисленні.

Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередивсь сей великий, просто необчислимий в своїх наслідках перелом в історії України, вчинений більшовицьким находом. І для мене сей перелом конкретизується ще гостріше в сім зруйнованні моєї хати, мого кабінету, з ними всього мого майна, мого духовного добутку, всього дорогого, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні найтяжчі і найзначніші роки мого життя. Мені прийдеться починати все знову — не продовжувати або відновлювати, а таки починати повторювати вже ні рука, ні думка не повернеться по тім страшнім потрясінні, котре переживлось в сій руїні. І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, в сій руїні, в могилах своїх дітей, забитих рукою більшовиків, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару, і вона за кілька день умерла від сих страшних заворушень і потрясінь. Що Україна як і я стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись в сих згарищах. І перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди не тільки тому, що змінились реальні умови життя, але й тому, що око бачить їх і мозок приймає їх інакше.

В одній з статей, писаних під час нашого ісходу на Волинь, я писав, що в тій новій руїні України розстрілювали не тільки людей, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції. Коли мені приходиться тепер оцінювати відносини і перспективи, і я пригадую, як оцінював я їх ще кілька місяців тому, — я ясно відчуваю різницю в тім, як під-

пощадними. Я велел артиллеріи бить по самым высоким и богатым дворцам, по церквям, попам, монахам... Я зажег снарядами огромный дом Грушевскаго, и он в течение трех суток горел как яркой костер. Сотни офицеров и юнкеров были безошадно убиты» і т. д.

ходить тепер моя думка, моє почуття до них тепер і як підходила тоді. Коли приходиться тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми тримались так недавно, я кажу, що вони згоріли в моїм кабінеті разом з моїми рукописами й матеріалами.

Я, розуміється, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, нібито я говорю про впливи тих почувань — скажимо прямо, помсти, гніву, роздражнення, котрі викликала в нас ця руїна. Емоціональна сторона не повинна мішатись до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важний і відповідальний момент.

Всі наші втрати, які б вони не були болючі й ненагородимі, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів наших трудових мас, утвердження нашого національного існування — і приймемо сей рахунок до уваги в нашій дальшій діяльності. Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції й війни за українську самостійність — не уносячись роздраженням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками. В тім лихім і тяжкім, що нам довелося пережити, єсть безперечно і ся добра сторона, що воно прискорило процес визволення від старих пережитків і упереджень, від спадщини старих при зви чаєнь і поглядів, яка в обставинах більш нормальних ще довго б тяжіла на нас і гальмувала нову творчу роботу.

Се взагалі та позитивна сторона всяких великих суспільних катастроф, котру здавна висували в оправдання переворотів і війн їх прихильники. Безперечно, в тім єсть правда. На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти плоче, але краще можна вибудувати по новому плану, ніж поправляючи старе. Сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній.

Україна й український народ переживають хвилі, які випадають народові раз і на всю його історію, або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайдани і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але обставини дали змогу розгорнути також на всю ширину і соціальну програму, про котру мріяли цілими століттями українські трудові маси. Таке нагромодження великих вартостей, чи можливостей, накладає особливо великі обов'язки на сучасне українське громадянство. Може се воно вважати своїм щастям — що йому присудилося творити се

велике історичне діло. Може плакатися, що сей присуд долі позбавив його права, чи можливості звичайного обивательського життя і положив на нього такий тяжкий хрест, такий важкий обов'язок. Але увільнення від нього нема — під страхом вічної ганьби й осуду пізніших поколінь. І для того, щоб се відповідальне діло зробити, наше громадянство мусить відложити все й піддати підпорядкувати себе йому і тільки йому. Всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі плани, уложені в інших обставинах, всі зобов'язання дані в інших умовах, все се мусить бути відложено. Або краще сказати — до ґрунту переоцінене, розібране, на скільки воно відповідає сьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все, що заважає його здійсненню, не годиться з ним, не помагає йому, — мусить бути без милосердя відкинене, відложено, сховане до інших часів, коли воно буде можливе.

Я чую велику відповідальність сих слів. Я розумію, який твердий зміст в них лежить, як багато вони вимагають. Але я пишу їх в повній свідомості і кличу до всіх, для кого вони являються неприємними:

Ви, люди боязкої душі і невідважної мислі! Ви всі, хто цінить над усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїться відступити від раз прийнятої догми і стягнути закид невитримання своєї програми в інших обставинах і умовах уложених принципів. Ви, що хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшенній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий обоз сього походу. Ви краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатись твердим вимогам сього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени — і не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати й творити нове життя тими методами, котрими воно може творитись в даний момент. Не заважайте їм, поки не зможете самі приступити до роботи!

Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я ще нижче буду говорити про се — я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти сим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе сі моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство

боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індуферентизм, принцип «моя хата з краю»... Але так само не відповідає моментові і всяке перетяження спадщиною старого, пережитого. З сими тягарями за плечима ми не далеко зайдемо по дорозі майбутнього. Покишім мертвим ховати небіжчиків. Майбутнє належить живим, і за тим, що грозило в сім огні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі — оскільки воно зв'язане з минулим, а не з майбутнім. Мусимо дивитись вперед, а не назад!

Кінець московської орієнтації

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті», се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває, — справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжів за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства те, що було страчене в примусовості, сього зв'язку було до певної міри зрівноважене ідеями «спільного революційного фронту» українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під властю сих гасл, і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціалістичних кругів, і вони в відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, нездібними чого-небудь навчитись від революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли, в чіх-небудь очах зв'язувати Українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благоприємливої» нації й дала почуття права кермуватись в своїх відносинах до неї єдине добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчизни, чи що.

Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що не даремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжи, коли вона принесла чи закріпила духовне визволення

нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духовне холопство, колуїство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого колопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і небориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло — в одних частях менше, в інших більше — супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих не ідеальних: користи й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царського «жалування» для козацького війська були першим початком. За сим, по з'єднанню України з Московією, пішли вислужування перед московським правительством для своєї приватної користі — для маєткових надань, для жалування. Ще далі — забігання коло урядів в козацькім війську, яким фактично стало розпоряджатись московське правительство, а потім — з заведенням московського урядування, вся та неуголима «охота до урядів, а особливо до жалування», яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою земляків-поганців, описаних Шевченком у його «Сні», і покоління українського громадянства стала виховувати в переконанні, що зміст і завдання життя се «служба», «царська служба», щастя чоловіка — се вислужитись, найгірше нещастя — необачним учинком, нелояльністю, «хохломанством» чи «українофільством» загородити собі дорогу до сього, зіпсувати свою службу кар'єру.

В тім же напрямі впливав інший невисокої моральної вартості мотив — страх. Від перших своїх стріч з українською людністю московське правительство тероризувало її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, калічення, кару смерті в різних нелюдських формах, — візантійські, середньовічні німецькі не приймались українським життям. Кара смерті практикувалась рідко, звичайно заступалась в'язницею або вигнанням, і такі кари московські, як «нещадне биття» батогами або палицями за найрізніші, зовсім несерйозні провини, калічення, заси-

ланню в Сибір з відібранням маєтку «на государя» для української людності були чимсь жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала Українців незвичайно. А такі факти московської кари «за зраду» почали вживатись незвичайно широко і робили на українську людність враження незвичайно гнітюче.

Спомини «Історії Русів» про ці московські кари й езекуції на Україні в першій половині XVIII в. віддають сі почуття страху й огиди перед сим московським «таїнством», якими було перейняте українське громадянство. З покоління в покоління виховуючись в панічнім страху перед сим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем всяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ся система кар. І от поставлене перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням українське громадянство й виробляє у себе сей ганебний тин «самовідреченого» служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави. Виступають українські ідеологи монархізму, від різних Шельменків до геніального Гоголя, одного з найбільш яскравих показчиків — при всій геніальній інтуїції — сеї громадсько-політичної деморалізації українського громадянства, «роздвоєння» його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) — з виховання в поняттях тодішньої служальської української старшини. Він і вмирає жертвою сього психологічного надлому. Але менш тонкі духовні організми живуть, процвітають, плодяться і множаться, заповняють українську землю і володіють нею. Інші розпинаються за єдинство руського народу і Російської держави, доводять, що всякі традиції української політичної окремішності давно пережились, і трудно відроджувати їх — се робота реакційна, не демократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї являється гріхом проти культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що Тургенев і Пушкін для Українця являються такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова Українцям ближча ніж «видумана» українська» і т. д.

Всіми сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український народ від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кожному кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і мабуть аж нинішнє «велике потрясіння», сей кровавий напад більшовиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах.

Наша західна орієнтація

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містивсь написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища (друга копія повинна бути в петербурській редакції сих збірників, коли не згоріла й там). В сім огляді, спиняючись на різних відмінах, які глибоко відрізняють український народ від великоруського, я між іншим вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тим часом як великоруський, хоч і європезований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії. Я постараюсь відновити в пам'яті те, що писав в тій статті про історичний процес, який держав Українця в тіснім зв'язку з Заходом, його життям і культурою.

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елемента в добі формування Київської держави, потім в часах її розцвіту, в добі Ярослава і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами й державками, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивались зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські — з Балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці зносини з німецькими землями набирали все більше значення.

Коли ж з упадком Києва, при кінці XII в. центр тяжкості переходить у нас на Галицько-волинську державу, се означає повну перевагу західних впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східних, котрі переважали в період формування Київської держави. Тим часом як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, — Західна Україна, в котрій з XIII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західноєвропейського життя. Галицько-волинська держава XIII—XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія, скажім, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувався на Захід.

В її головніших містах з'являються великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками з Заходом, провідниками західних впливів. Се почалося ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом сих земель під владу Польщі. З кінцем XIV в. Львів, наприклад, се чисто німецьке місто (говорячи про саме привілейоване місто, а не про його передмістя), і таким був він весь XV в. і навіть частину XVI, а тим часом він в сім часі — культурний центр України, «митрополя механіків (ремісників)». Сі «механіки» і у Львові, і по інших містах України організовані в цехи на західноєвропейський взірець, і подорож до західноєвропейських міст вимагається обов'язково для стажу майстра того чи іншого ремесла. Поруч того розвиваються безпосередні зносини торговельні і всякі інші культурні зв'язки.

Таким чином зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою — Німеччиною в першу голову, а дальші — з Італією також, Україна перейшла, з деяким тільки опізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі з кінцем XVI в. Тим чином як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східних, вірніше — середньо- і північно-азійських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невідільно. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше — та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не зіставалась і тепер пасивною. Вона брала участь в переробленні нових західних здобутків і

впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси. В сім на погляд західноєвропейської людини власне лежить оригінальність і чар українського мистецтва XVII—XVIII в., народного мистецтва, яке виросло з нього, і взагалі української культури, що західні елементи й впливи в ній вона стрічає в новім одягу, в новій комбінації, яка дає зовсім нову закраску, нову красу сим елементам західної культури. Але в кожному разі, коли українську культуру й мистецтво епохи перед-київської можна назвати східними — бо переважають в них східні елементи, а культуру й мистецтво київської візантійськими, — не в тім розумінні, що се було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала свою переважну закраску, — то культуру й мистецтво XVII—XVIII вв., до самого кінця гетьманщини, треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо і посередньо — через польську верству.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським правительством в XVIII в.) були головними посередниками й джерелами сих західних, німецьких впливів. Поруч них стичність розвивалась ся широко, в різних інших пунктах і моментах. Починаючи від заграничних, головно — німецьких університетів, куди так вчащали українські студії до кінця гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорти спирту, коноплі, лою і т. ін. і звідки вивозилось все, почавши від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і життя старої України з сього погляду не простудійовані добре, але чи в пам'ятках українського мистецтва й побуту XVIII в., чи в записках і листуванні тодішніх людей, ми на кожному кроку стрічаємось з тісними зв'язками з Заходом. Тільки з кінцем XVIII в., з упадком гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про упадок автономного строю і установ українських і повну нівелицію їх, в 1780-х рр.) вони слабнуть і упадають під натиском примусового російщення українського життя, і українське життя й культура вступають в період російський, великоруський.

Російська торговельна і митова політика приложила всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю й віддати український торг в руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до

півночі, до великоруських центрів — Петербурга й Москви. Російська політика національна приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними краями й похнути її до Великої Росії, ослабити або й до щенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинути там вищій школі нових типів на місце старої пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладених в Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В сій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі «і лисячим хвостом і вовчим зубом», пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете — і дійсно результат був осягнений. Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграблення.

Орієнтація чорноморська

Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієтували і орієтують на полудня, на Чорне море — «еже море словеть русское», як каже київський літописець XII в. — українське, говорячи теперішньою термінологією. З того часу, як полудневі, східнослов'янські племена, з котрих вийшов український народ, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно пхає взагалі всі народи у всі часи на полудня, до сонця, в легші умови існування, — вони тим самим мусили ввійти в сферу чорноморських зв'язків і впливів, того, що я означаю отим виразом — «чорноморська орієнтація».

З сього боку Чорне море здавна грало дуже велику роль. Чорноморські степи служили від непам'ятних часів битим шляхом, з Подунав'я, з Середньої Європи, з балканських країв до Туркестану, Середньої Азії і звідти до Індії, через Афганістан, і до Китаю. В переказанім у Геродота оповіданні Арістея дуже правдоподібно добачають передачу в поетичній формі звістку про караванну путь з чорноморських портів до Середньої Азії. Археологічний матеріал не полишає сумнівів щодо старих тісних зв'язків між Подунав'ям і Кавказом, Чорномор'я з Туркестаном і північною Персією (напр., в поширенні так званої перед-мікен-

ської культури, або типів бронзових виробів). Сим пояснюється перехід в наші степи і типів явно середньо-азійських, з одного боку,— глибокої Середньої Азії, яка вже стояла в сфері впливів Китаю, політичних і культурних, а з другого — різних предметів з побереж Індійського океану.

Пізніше історично звісні мандрівки з глибини Середньої Азії таких орд, як Гунів або Аварів, не полишають сумніву, що культурні, торговельні зносини з Чорномор'я могли сягати на границі Монголії й Китаю, а з другого боку через Іран, котрого впливи і відгомони ми стрічаємо у нас на кожному кроці, могли йти до Афганістану й Індії.

На полудні Чорне море тісно зв'язувало наше побережжя з малоазійським, а через нього з сферами старих культур — месопотамської, єгипетської, егейської. Чорне море таке невелике, що незважаючи на брак на нім островів, плавати ним з північного берега на полудневий було дуже легко — за поміччю берегових вітрів, під простим парусом, улучаючи час так, щоб проплисти до середини моря під вітром, що дме з берега, а там попасти під вітер, що дме до супротивного берега. Нема сумніву, що сей секрет був побережним мешканцям звісний від непам'ятних часів, і комунікація північного берега з полудневим була дуже жвава. Отсим пояснюються й такі на перший погляд може й дивні факти, як тісні зв'язки грецьких колоній Криму і нашого чорноморського побережжя з Понтом, державою Мітрідатів, пізніше — з Трапезунтською імперією. Чорне море не ділило, а зв'язувало побережні краї.

Азовсько-каспійські степи відкривали нашому Чорномор'ю дорогу через «Залізні ворота», теперешній Дербент і Дагестан, до Персії, Перської затоки й Індійського океану. Сюдою ходили київські князі по здобич, сюди тікає від них половецький хан Отрок, оспіваний звісною нашою піснею, тут товклись за володіння Хозари з Арабами. Дорога була «бита» з кожного погляду.

На заході таким же битим шляхом була теперішня Бессарабія й Молдова. Хто володів Чорномор'ям, стихійно, непереможно мусів пхатись кінець кінцем сюди, на Дунай, не тільки тому, що в східній часті сих степів кінець кінцем все мусив явитись з часом новий приходень зі Сходу і потискати його на Захід, а й тому також, що степ чим далі на захід, тим вогкіший, родючіший, багатший, і тому, хто міг з Подніпров'я сягнути за Дністер і Дунай, мусив пробувати зробитися. Але сягаючи туди, ослабляв свої сили в краях на схід від Дністра і мусив боротися з збіль-

шеним натиском східних сусідів, поки вони нарешті не виперали його звідти.

Українські племена пробились до Дунаю і довго тут тримались над морем, опираючись о море і дунайські гирла після того, як вже в степах поширились турецькі орди, а в Подунав'ї розвинулась волоська (румунська) колонізація й покрила слов'янську (болгарську й українську). Ще при кінці XVI в. папському нунцієві Комуловичеві оповідали про велику й сильну людність «руську» в околицях нижнього Дунаю, і пізніше політичні пертурбації в сусідніх молдавських і українських землях — що жили рівно ж неспокійним і авантурничим життям — то гнали українську людність з України «в Волохи», то волоську з Бесарабії й Молдав на Україну. Сила тут звільями бувало її. При таких тісних взаєминах колонізаційних зах. Україна і Молдова були тісно зв'язані між собою й економічно й культурно. Молдова служила посередником в торгу зі Сходом, українські торговельні міста посередничали в торгу Молдови з західними ринками й засібляли її західними товарами й своїми. В культурній сфері — в церковнім житті, в мистецтві, в літературі обопільні зв'язки їх були також дуже великі. В сфері політики Молдова служила спеціальною ареною для різних українських політичних діячів і авантюристів, вони брали дуже діяльну участь в тутешніх уособицях і часом захоплювали в свої руки владу.

Взагалі, коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою. На перешкоді стояло суперництво з іншими державами — Візантією, Турками, а головню ті удари кочових орд, що від часу до часу спадали з страшною силою на Чорномор'я. Вони розбивали всі політичні конструкції, всі економічні плани на Чорномор'ї. Нарешті в XVIII в. ослабла остання з тутешніх орд — Кримська. Україна могла б тепер розгорнути свою колонізаційну, культурну енергію. Дещо дуже цінне й позитивне в сім напрямі й стало виявляти Запорозжя, в руках котрого опинилось Чорномор'я — дарма що січове братство менше всього, як би здавалось, було створене для економічної й культурної роботи. Але скоро виявилось, що політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй всі шляхи і силоміць, як я вже сказав, завернула в глибокий кут українське життя.

Нові перспективи

Коли українське життя розвиває нав'язану їй московською політикою, московським насильством північну орі-

ентацію, вона може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом. Се не тільки диктують її старі традиції, старі навички, а й те духовне споріднення, яке без сумніву єсть між українським народним, етнічним елементом і життям західноєвропейським. Український народ належить до західноєвропейського, чи коротше сказати — просто таки європейського кола, не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру.

Єсть з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського. Сю відмінність підчеркували свого часу московські слов'янофіли, протиставляючи західноєвропейським принципам права, умови, конституції великоруську патріархальність, відносини довір'я «на совість», а неохоту до якої-небудь форми. Вони бачили в тім певну моральну висшість великоруського народу над бездушною, формалістичною «гниллю» західної культури. Інші прихильники великоруської стихії виставляли взагалі її байдужість до справ практичного будівництва життя, а підвищений інтерес до проблем моральних «народа богоносця».

В сім є трохи правди, — тільки сі прикмети краще було б не приберати в гарні назви й не ідеалізувати, бо до «богоношення» дуже рідко підіймаються вони, сі прикмети: брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини; брак смаку до вигідного, доброго, урегульованого життя для себе і непошанування чужих інтересів і потреб в такім житті та чужих здобутків на сім полі; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руїництва соціального і культурного; легковажання культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти сих вартостей; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної затрати моральних критеріїв — все се мало гарного має в собі і перед сими хибами соціального характеру на другий план відступають різні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру — оскільки й вони теж не заслонюються, не затроуються теж грубістю й індиферентизмом.

Сі прикмети глибоко противні всякому європейському організованому індивідові — з сього становища напр. їх гаряче й різко осудив такий знавець великоруського життя, як Горький. Вони ж являються повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гід-

ності своєї, пошануванням гідності чужої, любові до певних, уставлених зверхніх форм, «законних речей», етикету й добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, краси життя, прив'язанням до культурних і громадських вартостей життя і т. ін. Се все прикмети, які роблять Українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії — де в чім до германської, з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму, в іншій до романської — напр. отсим потягом до форми, елегантії, бажанням внести в усе красоту, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя.

Сею созвучністю пояснюються тісні зв'язки й потяги Українців до західної культури, легке й глибоке її присвоєння — не через зверхній примус і натиск, а власне завдяки сьому внутрішньому спорідненню.

Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі штучними, насильними заходами московськими, Україна зможе тепер вернутись з новою, навіть — по реакції — з дещо перебільшеною силою до сього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу — до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше перейнять і запозичень, і тепер обставини так складаються, що найбільш легко буде тут зв'язатись з західним світом, користати з його запасів знання культури, громадського інстинкту й дисципліни.

На перешкоді стоїть тільки також російським життям переданий гріх — незвичайно слабо розвинене знання мови. Ся перешкода мусить бути усунена якнайскоріше, негайно — не тільки наукою живої німецької й англійської мови по школах, але й через так звану «виміну дітей» — широко практикований на Заході спосіб посилення навзаєм дітей з одної країни в другу; я вважаю незвичайно корисним таке посилення дітей, звідти й звідси, на піврік, на два, на три, не тільки для навчання мови, але й для присвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя. Для людей дорослих мусять бути заведені також курси мов — німецької й інших, і для служачих певних вищих категорій мусить навіть бути признане обов'язковим присвоєння котроїсь мови до визначеного терміну.

Тою дорогою вйде наша суспільність в безпосередню стичність з західною культурою — особливо багатою науковою й технічною німецькою літературою, котрою вона досі користувалась з різних випадкових, запізнених і часом зовсім лихих перекладів, або ще гірше — російських переробок. Тою дорогою наші спеціалісти ввійдуть в саму

лабораторію сеї техніки: дружні відносини з Німеччиною обіцяють нам, що двері її фабрик, лабораторій, дослідних станцій, спеціальних шкіл будуть відкриті перед нашою молодіжжю й усякого роду спеціалістами. Буде се відновленням, в нових формах, того майстерського стажу, який наші «механіки» переходили тому триста і чотириста літ в своїх мандрівках до Німеччини.

Але я далекий від гадки бачити завдання нашої молодіжи, наших людей взагалі в тім тільки, щоб іти слідами німецького життя, присвоювати його здобутки, бути його учениками нині і вовіки.

Ні, завдання наші, чи потреби наші, краще сказати, далеко ширші й складніші. Я вище одмітив, що і в минулім німецька культурна стихія не покривала нашої культури — деякі форми її були ближчі до культури романської, яка свого часу також дала свої вкладки в наше життя. Далі — дуже сильною і діяльною в нашім житті була і зісталась стихія східна, дуже складна в своїх елементах.

Про се я говоритиму далі, тут підчеркну, що так як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамці тої чи іншої західної революції, так і далі не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західно-європейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі — так би сказати *випростуватись*, як випростовується людина, якій прийшлося довго сидіти в якійсь стуленій позиції — розпростувати своє тіло, щоб потім уложитись в найбільш вигідній позі.

Українське життя, здавлене дотеперішньою неволею, направлюване різними примусовими впливами і репресивними заходами, в нинішній хвилі само ще не відчуває вповні своїх потреб і потягів. Воно повинно насамперед «знайти себе». Вияснити свої засоби, завдання й потреби тим часом не спішити замикатись в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше, широко-отвертою рукою, все що може бути корисним для нього. Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, по французькому прислів'ю — «я беру своє добро скрізь, де я його знахожу», брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними державами, і поза ними.

Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне з місцевих і власних задатків і засобів, ніж уложити-

ся в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духовної, а навіть і матеріальної культури та технічного виучення наші люди повинні брати з усіх усюд те, що може здатись корисним,— в Швейцарії, Бельгії, Швеції, Франції, Англії, і особливо — в Америці.

Ся країна для нашої будущини, безсумнівно, матиме величезне значення,— і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний ніж який-небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий в замислі й виконанню, сей народ може дуже багато чому навчити наші кадри робітників і діячів. Німеччина і Сполучені Держави Америки — се дві великі школи для них, Німеччина більш теоретична, Америка більш практична. Німецький підручник буде, без сумніву, українським підручником передусім, і всі, хто шукатимуть більш загального усвідомлення і поглиблення в своїй спеціальності, звертатимуться туди. Але як практична робітня, практична школа переважатиме, мабуть, Америка, і та українська колонізація, яка зібралась досі в Америці, дуже значна і під теперішню хвилю перейнята гарячим бажанням чимсь послужити нашому відродженню, вона в сій сфері, як посередниця з американським світом — відповідно направлена і усвідомлена, зможе справді вчинити чималі послуги Новій Україні.

Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які подібно як і Україна вирости у впливах чи зв'язках східної культури — краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й різnorodних культурних і політичних взаємин. Та східна спадщина, котра так глибоко залягла в нашій житті — перероблена, перетравлена реактивами західного нашого духу, але зовсім не витравлена, являється настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо причини її цуратись, ослаблювати чи хоч би ігнорувати в планах нашого будучого життя.

Ми являємось одним з найбільш орієнталізованих (дозволю собі так назвати) західних народів — подібно як Бюгари, Серби, Іспанці,— і ми повинні не забивати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія.

Вона не тільки збагатила нашу етнографію, нашу творчість, наше мистецтво, не тільки, без сумніву, вплила різні

цінні прикмети в нашу вдачу, в нашу психіку, — вона улегшує нам зв'язки з нашими сусідами, ближчими і дальшими, які перейшли через подібні орієнтальні впливи, творить ґрунт для спільного порозуміння, для певної моральної близькості в тій області, на котру звертають нас географічні умови нашого краю. Коли *народність* наша, дух нашого народу тягне нас на захід, *край* завертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудня, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувались нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою — навпаки — боротись з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя.

Я боюсь, що в моїх словах хто-небудь схоче побачити те, чого в них зовсім нема — імперіалістичних забаганок до захоплення чужих ринків, до експлуатації культурно відсталих країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії. Я не хочу сього. Я не бажаю свому народові *панування*, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену *гегемонію*. Я не хочу українського імперіалізму. Не вважаю як перед тим, так і тепер самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зістаюсь і далі федералістом.

Тільки — маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію *світову*, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневоли, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне сотрудництво, кооперацію народів Чорного моря.

Се співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море об'єднує й зв'язує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповняти. В одних дуже гарні умови для продукції збіжа, інші можуть дати вовну, бавовну (хлопок), вино, овочі. Одні багаті деревом і углем, інші його потребують. Одні містять в собі невичерпані поклади залізної руди — як Україна. Інші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тісно зв'язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть сотворити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро, народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на сій базі велась власними заходами. Щоб продукти сих країв не вивозились з чорноморських портів всякими іншими сторонніми кораблями — французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через сі краї йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сірійського побережжя, Аравії й Єгипту, — щоб сі шляхи були відновлені й налажені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через сі краї будуть іти великі транзитні дороги на схід, то при них наші люди, чи інші місцеві не були тільки носіями або мазчиками, а щоб сей транзит був в руках сих країв, через котрі він веде.

Я не хочу, щоб наш народ, чи турецький, чи якийсь інший займався на своїй землі тільки моральним удосконаленням, укладанням гарних пісець, чи компануванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх вповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізму.

В сім напрямі нашому громадянству, й нашому народові, коли до його високих стихійних прикмет додати quantum satis, скільки треба усвідомлення, освіти й організації, можна зробити незвичайно багато. Історія поставила перед ним дуже вдячну задачу, і не треба її відсувати від себе.

Культура краси і культура життя

Може когось неприємно здивує се, що я так легковажно відізвався про те, що ми привикли вважати своїм найкращим національним скарбом — пісню й музику. Я ціную їх — тільки не можу здавити в собі гіркого почуття, думаючи про наше багатство в сій сфері й нашу бідність в інших сферах, яка себе дає так сильно відчувати в теперішнім моменті. «Занадто багато квіток, занадто багато», міг би й я сказати.

Коли я, вернувшись до Києва з нашого ісходу, слухав на Шевченківськiм спектаклі чудові співи наших хорів, я плакав — але плакав не з радості! Ми не тільки гарно співаємо — ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з

тим, що ми вміємо й можемо в інших справах. У нас за- надто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі! Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно зоспіваний хор, і як — виявилось — трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей! Скільки у нас цілком порядних або й добрих поетів, белетристів, публіцистів — і як трудно знайти порядного комісара. Скільки нарешті чудесних, принципіальних людей, які страшенно осуджували стару правительственну систему, але охоче брали платню з державних грошей, збираних з народного п'янства, з виколочуваних «поронцями» податків, і тепер заявляють повну готовність брати платню від українського правительства, полишаючи йому збирати на них гроші всякими способами, хоч би й розстрілом, але по-пілатівськи умивають ручки від всякої солідарності з ним в тяжкий момент і охотненько тісняться набік, поки переїздить по груді й болоту теперішній тяжкий обоз української державності.

Ми досі свою увагу звертали сливе виключно на культуру краси, слова, форми — і коли доля поставила нас перед завданнями будови державного, соціального й економічного ладу, в таких невимовно тяжких обставинах, після трьохлітньої небувало руїної війни, серед усобиці й анархії, — в повній наготі виявилась недостача у нас сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних. Се велика хиба, і сю недостачу мусимо залагодити якомога найскоріше, щоб не піти слідами сусіда, «народа-богоносця», що після довгих віків державного життя, великодержавної величі, величається довгим рядом світових імен в поезії, белетристиці, музиці, Достоевським, Тургенєвим, Толстим, Чайковським і т. д. — і в той же час виявляє в своїм житті повний брак громадського почуття і розуміння, повний параліч організації, страшенну п'ятому і некультурність в масах і повну нездатність до позитивної, творчої, реальної роботи в інтелігенції.

Краса добра, але на окрасу, а не на саму субстанцію життя, і горе тим, хто буде гіпертрофірувати її коштом сеї субстанції. Поспівати добре — щоб підняти енергію й настрій для реального життя. Ритм сотворила праця, і свою найвищу мету він має в організації й управильненню роботи ж. Народ, який вміє так гарно наладити хор, безперечно має великий хист до гуртової діяльності, до колективної праці. Але не можна занедбувати довше реалізації сього хисту, прийшов час власне приналягти на нього, менше дбаючи про спів і музику і всяку іншу красу.

Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її. Добра конституція вартіша від геніальної поеми, і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч Шевченкового «Кобзаря».

Покоління, котрих жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного — спеціалісти-адміністратори, фінансисти, економісти, знавці військового й морського діла, техніки різних категорій — технологи, механіки, електротехніки, гірняки, гідротехніки, агрономи. Треба відкинути погляд, що ці спеціальності практичні менш цінні, менш благородні, ніж заняття гуманітарні. Треба в сей бік якраз обернути всі здібності, всі таланти, нинішніх і найближчих поколінь.

Я думаю, що з огляду на занепад на Україні вищих шкіл всякого роду, а особливо технічних, треба асигнувати зараз же повною рукою кілька мільйонів, щоб щороку тисяча, не менше, відповідно підготовлених студентів вищих спеціальних шкіл, таких, що прослухали кілька років, або й повний курс, мали змогу виїхати на рік на два до вищих спеціальних шкіл Німеччини, Швейцарії, Америки (потім, по війні й до інших країв) аби докінчити там свою технічну підготовку, попрацювати в кабінетах, в лабораторіях і на фабриках і стати в рівень з сучасним станом науки і техніки.

Зараз же тепер міністерство освіти повинно про се оповістити і відкрити запись кандидатів на ці стипендії, зробити з них пильний вибір і урядити для них практичні курси мов — німецької, англійської, французької, щоб улегшити їм користування з занять. Стипендії повинні бути визначені настільки великі, щоб вони дали повну змогу стипендіатам зайнятись виключно своїм ділом, не шукаючи сторонніх занять. Але зате їх заняття повинні бути поставлені під пильну контролю, щоб народний гріш не марнувався: наприклад, щомісяця стипендисти повинні подати спеціальним делегатам справоздання з своїх занять, інакше виплата стипендії припиняється.

Професори, доценти, лаборанти і всякого роду наукові сили — знов таки в першу голову з наук технічних, фізичних, математичних, лікарських, здатні до навчання в вищих школах, повинні дістати відпустки й заповоги для наукових подорожей за границю, щоб освіжити свої знання й присвоїти собі здобутки науки за останні роки, коли був розірваний зв'язок і обмін виданнями, часописами і т. ін.

Сіть спеціальних шкіл після сього мусить бути сильно розширена: в кожній землі повинна бути принаймні одна вища спеціальна школа. Школи теоретичного характеру,

які потроху вчать всього і нічого спеціально, повинні дати місце школам, які готують спеціалістів з різних спеціальностей; їх має бути якнайбільше, і на їх організацію повинна звернутись увага, тим часом, як школи з перевагою наук гуманітарних і взагалі теоретичних, які мають на меті загальну політичну чи гуманітарну освіту, повинні мати значення побічне при спеціальнім, а не служити альфою й омегою освіти.

Взагалі було б бажано, щоб типом інтелігента став у нас спеціаліст, який одначе крім свого спеціального стажу, пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціальної, або ніби спеціальну, але таку поверхову, яка сама по собі не має ніякого практичного значення. В сім напрямі повинна бути переведена реформа школи — бо теперішня з сього погляду не витримує критики. Елементи загальної освіти і спеціальної підготовки переходять в ній від краю до краю, мішаючись і не даючи змоги дійти спеціального підготування, яке через се лишається в значній мірі власному промишленню й енергії поза організованою школою. Вчать маси наук, маси дисциплін — але дають з них тільки загальні вступи, пролегомена, і забирають масу літ, не даючи часу на спеціальну підготовку. Думаю, що середня школа мусить бути не довша шести літ (після добре організованої чотирилітньої нижчої школи), щоб почавши в шість літ науку, в 16 літ можна було перейти до вищої освіти — спеціальної і загальної. Вищу школу, загальну, як то нераз проектувалось, треба б відділити від спеціальної, організувати її нормальний круг в два роки, поділивши на кілька груп: з перевагою наук політичних або реальних, і дати змогу віддати найкращі роки спеціальній підготовці в школі й практиці.

Наш край жде армії спеціалістів, котрі підняли б переліг, заплуцаний попередніми століттями, і підняли його з того економічного занедбання, в яким зіставила його нам Росія. Наші ріки, почавши від Дніпра, ждуть своєї регуляції і використання їх великої енергії («білого угля»), щоб ослабити односторонню експлуатацію угля чорного і лісу. Дніпро і Дністер не діждуться обводних каналів, чи шлюзування, котрі можуть зробити Катеринослав, Кременчук і Київ морськими портами. Наші північні болотисті простори ждуть водяних робіт, які б перетворили сі болота в цінні пастівні, чекають утилізації торфу, будови водних доріг, які сю занедбалу країну можуть зробити територією незвичайно цінною з погляду комунікації й розвитку фабричного діла. Піщані кучугури ждуть систематичного залісення,

балки й урвиська — робіт по укріпленню й засіву спеціальними рослинами, які б припинили розмив і трату родючих верств землі.

Залізнична сіть повинна незмірно згуститись і поширись, а поруч неї розвинути сітка доріг шосейних, що повинні зв'язати між собою села, замість тих непролазних ґрунтових доріг, які паралізують всякий розвиток селянського господарства.

Хліборобська продукція повинна попрощатись з односторонньою культурою збіжа, стати більш різносторонньою й інтенсивною. Культура технічних рослин — прядильних, олійних, красильних, лікарських, культура насіння — повинна розвиватись коштом культури збіжа.

В чорноморських степах повинна бути розвинена культура бавовни (хлопка) — її проби дали тут дуже гарні результати. На полудневім побережжю в далеко більших розмірах мусить повестись культура полудневих овочів.

Садівництво, городництво, виноградництво взагалі повинно вестись в розмірах далеко ширших.

Скотарство, птахівництво, рибальство, навіть пчільництво — все се повинно бути поведено в розмірах широких, більш раціональних, обрахованих на далекий експорт.

Експлуатація багатств підземних мусить бути також поведена більш інтенсивно, розумно й планово.

Республіка наша, ставши єдиним властителем всіх підземних багатств краю, повинна повести насамперед широко ґірничу розвідку і експертизу щодо них, а потім і широку та всесторонню їх експлуатацію.

Вона ж, через економічну раду, через інші урядові й півурядові апарати, повинна також дати і більший розмах, і більшу широту і різносторонність фабричному й заводському промислові. Економічна політика Росії звела його у нас в порівнянні з економічними засобами краю до убожества просто неймовірного. Виріб деяких залізних заводів, найбільш грубих і примітивних, цукрова й горілчана промисловість — се все, що ми мали.

Явна річ, що металургічна фабрикація в нормальних обставинах повинна у нас дійти і спеціалізації і розмірів безконечно більших — вона повинна прийти на ту позицію, на якій стоїть металургічна ренська промисловість Німеччини. Але поруч неї повинні відповідно розвинути й інші галузі промислу, які тепер або не існують зовсім, або існують в таких малих розмірах, що не задовольняють навіть нашого внутрішнього, краевого попиту, тим часом як повинні б давати свої вироби на експорт. В такім стані напр. шкляна фабрикація, а фабрикація порцеляни (фарфору)

і фаянсу — зовсім не існує, хоч ми маємо всякі прегарні роди глини. Хімічної фабрикації також сливе нема, хоч матеріалу вона має багатства несказанні. Текстильного промислу нема зовсім, хоч маємо свою вовну, коноплю й інше прядиво, можемо мати свою бавовну, а й чужу маємо значно ближче, ніж має московський чи лодзінський район, що задовольняли наші потреби в мануфактурі. Теж саме треба сказати про всяку роду галантерею.

Все се мусить бути налажене можливо скоро, планово, енергійно. Воно потрібне для повноти нашого економічного життя, на те, щоб воно не визискувалось, не використовувалось чужинцями — щоб заробіток і рента з природних багатств нашого краю йшла нашому народові. Воно потрібне також і для того, щоб збільшити поємність (йомкість) нашої країни: щоб індустріалізацією її відтягнути від землі той намір рук, котрі прагнуть знайти собі працю коло неї, а котрих вона при теперішнім стані хліборобської культури не може коло себе знайти. Щоб приріст нашої людності не кидав рідної землі й не розпорошувався, шукаючи країв ще з більш екстенсивною хліборобською культурою — де знайшлись би свободні землі для такої ж примітивної культури.

Щоб право на землю, проголошене нашим законодавством могло бути здійснене справді, щоб кожний, кого тягне до праці, власної праці на землі, міг своє бажання справдити.

Щоб наладити все се, щоб утворити економічну підставу нашої держави, потрібні, кажу, легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, озброєних останніми здобутками науки і практики, і тому в сей бік повинні бути направлені живі сили нашої інтелігенції і тих поколінь, які тепер виходять із шкіл. А коли буде утворена ся економічна база, можна буде дати більше уваги й культурі краси — щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька.

Велика Україна

Продовжу ще на хвилю свої гадки на зачеплену тут тему.

Розуміється, я не хотів попереднім принижати значення культури духу, науки, мистецтва. Все се потрібне, се дуже цінний, неминучо потрібний елемент життя.

Без «високої», так би сказати, чи «чистої» науки ні освіти, ні школа, ні популярна література, ні навіть публіцистика не можуть держатись на відповідній висоті — се той

фундамент, той рівень, по котрому рівняється все. Україна повинна мати академію наук і через неї забезпечити можливість зайнятись чистою наукою людям, які виявляють до того потрібний хист і енергію, сотворити національну, чи пак народну бібліотеку, гідну великої держави, національні архіви й музеї — я не кажу про бібліотеки й музеї місцеві, котрі повинні густою сіттю покрити всю територію, стати невідминним атрибутом не тільки кожної землі й її центра, а й кожного міста. Ті три університети, які ми маємо, і які повинні бути зреформовані так, щоб з них були вилучені елементи спеціальної практичної освіти й перенесені до спеціальних шкіл, а їх полишено як вищі школи теоретичного знання, і для сього завдання їх буде, мабуть, досить і трьох — за те вони повинні бути поставлені на висоту високоевропейську.

Повинні бути гарно поставлені й академія мистецтв, і консерваторії, й школи практичного мистецтва, котре повинно бути трактоване як мистецтво, нарівні з «високим» чи «чистим», бо власне наш народ має той високий хист вливати артистичний зміст, елемент високої краси в сфери й атрибути практичного життя, яким визначались старі Еліти.

Але — все се повинне знайти свою міру і «пропорцію» в житті, щоб не бути культивованим надмірно — себто, щоб на все, що потрібне для подвигнення й видвигнення на відповідну культурну й економічну висоту життя практичного, увага була звернена ще більша, ніж на культуру духовну, власне в тих найближчих роках, чи властиво десятиліттях, коли буде переходити формація Нової України!..

Повинний бути піднятий загальний матеріальний рівень життя, не тільки духовна його культура. Люди мусять і набрати охоту жити по-людськи, і мати до того змогу, не тільки в сфері ду́ху, але і в сфері життя звичайного, буденного — певні вимоги комфорту, порядку, достатності, забезпеченості свого життя. Се надзвичайно важний і цінний елемент культури, який повинен ввійти в плоть і кров, стать неодділимим і ненарушимим елементом життя.

Але, з другого боку, мусять бути ясным і те, що він не повинен і захопити людину всю, не повинен гіпертрофіруватись, розвиватись надмірно коштом духовних і соціальних вимог і потреб. Громадянство, народ наш не повинен занадто оматеріалізуватись, обміщанитись, дійти до занедбаня духовних і соціальних завдань і обов'язків.

Для того, щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по правді, не варто було стільки труду й заходу. Для того тільки, щоб підня-

ти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України — і ще муситься робити, довго і довго, для закріплення і забезпечення її політичних і соціальних здобутків. Найкращі сини нашого народу, цвіт і надія його, покладали голови — і покладатимуть їх іще, для того щоб дати щось дійсно цінне своєму народові — і в нім людству взагалі.

Ті підстави соціального ладу, які досі положило законодавство Центральної Ради, диктувались не страхом перед більшовизмом, не бажанням додержати йому кроку, не дати себе перегнати, як толкували різні приклонники старого буржуазного ладу — вони клались на те, щоб справді дати підстави *Нової України*. Ті демократичні гасла, які проголошувались нами, не були демагогічними приманами, які тепер мають бути зняті разом з черговими прапорами. Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів в нашвидку щоправда зложенім і не дуже досконалім національнім законі, — звичайно як в такім новім, ще не бувалім ділі, — вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кругів! Вони повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на яким будуватиметься нове життя — і тільки на нім повинно будуватись.

І от почуття тих великих, я скажу — моральних вартостей, — не чисто інтелектуальних, тим менше виключно матеріальних, а моральних, чи морально-соціальних, які має здійснити Україна в своїм житті, щоб внести їх в життя людства, повинне бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над розумом, чуттям і уявою громадянства, нашої молодіжи, наростаючих поколінь — щоб стати незаймаючою власністю нашого народу — я вживаю тут се слово в значенні суми всіх громадян України — щоб воно стало його релігією, його найвищим добром, для котрого він живе й існує. Се повинна зробити преса, література, школа, мистецтво. Тільки тоді буде наше завдання осягнене, коли буде здійснене се!

Я пригадую собі статтю в «Народній Волі», де молодий автор віддає в щирій безпосередності се почуття, влучно потягаючи паралелю між такою свідомістю будучої української демократії й громадянським почуттям — культом громади-держави у античного громадянина. Така паралеля повинна бути здійснена в українськім житті. Так як старинний Римлянин або Елін виростав, жив і вмирав у тім переконанні, що держава-громада існує для його щастя, і він повинен служити їй і сим завданням її віддати всі

сили, все життя, — тому що нема взагалі на світі іншої вищої й благороднішої мети, як се служіння своїй громаді-державі, і в такому переконанні виховувала його вся обстановка — релігія, школа, література, театр, мистецтво, всі ті пам'ятки, які він бачив навколо себе, — так повинно бути й на Україні!

Обставини так зложились, що великі завдання і досягання стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свободну й незалежну Україну, а й *Україну Велику*. Велику не територією, чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про котрі я сказав. Сеї величі я їй бажаю і прагну, іншої — імперіалістичної, чи мілітаристичної не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про котрий я говорив. Але для сього розвитку, для сеї величі потрібний і певний моральний ригоризм, який вважали й старі демократії доконче потрібним для успіху, розвитку й твердості демократичного ладу — певний республіканський героїзм, чи ригоризм, як я висловивсь. Великі епохи демократичних досягань висували його, школили й гартували в нім громадянство. Так було з пурітанством, витвореним англійським революційним рухом XVII в. Так було з характеристичною, тільки менш трівкою течією культу громадянського аскетизму на античний взірець, під час великої французької республіки. Такі моменти переживала демократія американська. Мусять переживати в більш чи менш яскравих і глибоких формах взагалі всякі серйозні громадські, ідеологічні рухи.

Сеї моральний, чи громадянський ригоризм не повинен, розуміється, виявлятися деконче в формах понурих, ворожих радості й красі, як виявляв себе, скажім, англійський пурітанізм. Життя має своє право. Щодня люди родяться, вмирають, закохуються, женяться, розводяться, люблять і ненавидять, і природного потоку людських почувань, зв'язаних з сими стихіями людського життя, не можна спинити ніякими формулами. Нехай живе радість, ясний погляд на життя! Але джерела сеї радості або краще може сказати — закраска, кольоратура сих джерел буває дуже змінна в залежності від домінуючих настроїв громадянства.

То воно, громадянство, часами починає цінити більше сексуальну сторону життя, то підносить чистоту звичаїв. То залюбки ломить всякі прийняті форми й принципи старої моралі, то творить особливий культ її. То вдаряється в

матеріалістичний евдемонізм і сїбаритизм, цїнить грубі, найбільш матеріалістичні утіхи життя — сїту й вибагливу їжу й пиття, пишається багатими уборами, дорогими клейнотами, то набирає смаку до «спартанської простоти» і благородної скромності.

Ще старий Тукідід підчеркнув у своїй книзі перелом, який стався в грецькій житті при переході до нового демократичного ладу, коли Атенці й Лякедомоняне стратили давніший смак до роскоші й виставності, до дорогих тканин, штучних зачісок, золотих прикрас і полюбили простоту зверхнього життя, а перенести все завзяття й амбіцію в сферу інтелектуальну і соціальну — творчості літературної, артистичної, й найбільше — політичної, будування щиро демократичного ладу (розумію, очевидно, демократію атенську).

І у нас повинно стати тепер «негарним тоном», прикметою невихованості людини все, що різко розминається з демократизмом й ідеєю соціальної справедливості: нахил до розкішного життя, імпонування зверхнім багатством, пишання виставністю, дорогими уборами, дорогоцінними прикрасами, киданням грошима. Гуляще життя, прив'язання до грубих, матеріалістичних, сексуальних утіх повинно вважатись незгідним з поняттями громадянських чеснот — перевагою в житті людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої насолоди.

Особливо повинні бути гостро засуджені громадською опінією, громадськими поняттями старі відносини до добра громадського і державного, коли вважалось свого роду спортом, похвальною сміливістю «надуть казну», урвать у неї якнайбільше, «накрить» сліпу, непорадну і претенсіозну бюрократію.

Підношу се особливо, бо все, що я бачу навколо себе, поки що не настроює мене дуже оптимістично. Скоріше пригадує те, що робилось в Галичині, коли вона з рук німецької бюрократії перейшла до рук польського громадянства, і почалась оргія розхапування і творення дорого оплачуваних посад і сінекур, заміщування їх по протекції різними родичами і свояками, саджання на державний і громадський кошт всяких неужитків, різних панків, нездатних прогостуватись якоюсь продуктивною працею. Таке відношення до служби державної й громадської, до коштів державних і громадських повинно бути громадою осуджене і ошельмоване самим рішучим способом. Не брати від держави або громади якнайбільше, а давати їй якомога щедріше — се повинно бути предметом амбіції, завданням і утіхою життя!

Тільки тоді, як держава, громада стане не пустою вівскою, порожньою декоративною фразою, повторюваною лише «для годиться», а дійсним центром мислі і волі, предметам культу, релігії, яким вона була для старинного Еліна або Римлянина; коли послужити сотворенню Великої України в тім значенні, як я ужив се слово, стане найвищим і найбільшим щастям для кожного свідомого українського громадянина по ширості і по совісті,— тоді тільки збудується ся Велика Україна, і український народ зможе сказати перед світом, що він послужив загальному ділу людства.

Підстави Великої України. Село

Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України. Протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього поклало воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений в безодню п'їтьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості — тільки ж все ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму!

І от нагло обійшлося без сього титана! Себто — не зовсім обійшлося, його присутність в нашім революційнім поході значить багато, навіть страшенно багато, але все-таки він був тільки учасником походу, не він робив його. Старий режим повалено без нього, військо зробило се і воно ж стало спружиною нашого революційного руху. І тоді стали мінятись відносини до селянства в певних кругах нашого громадянства. На нього стали дивитись не як на силу творчу і позитивну, а скоріше негативну і небезпечну, як на того «грядущого хама», котрим страшили російське громадянство всякі пророки над-культури. Пішли дотепкування з мужицьких розумувань про територію і автономію, про соціалізацію фортеп'янів, ставки на сильного мужичка і такі інші речі.

І якось — се почулось виразно — урвалась связь з народом власне у блюстителів старих добрих традицій старого випробуваного українського народолобства і радикаліз-

му, що так довго, добре й, безсумнівно, щиро говорили про права й потреби народу.

Явище фальшиве й шкідне, з якого українське громадянство мусить зійти. Скажу більше — я глибоко переконаний, що в українськiм життi мають будучність, матимуть вплив, встоються тільки ті елементи, які стоятимуть в тіснiм і щирiм контактi з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться. І як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної й економічної структури нашого краю взагалі селянство зістанеться фундаментом, на котрiм треба будувати все. Тільки те буде міцне, що збудується на нiм, і горе тим течіям, партіям, планам і намірам, котрі будуть іти проти нього, — вони осудять себе на животіння або зникання, коли не розіб'ються о сей камінь в один гарний день відразу і до решти.

- Се треба мати на увазі, не захоплюючись тими зразками, які дають західні революції й західні народи, де будувала буржуазія, а революційні елементи опирались на пролетаріат. Наша історія йшла відмінними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те що зветься буржуазією, — се переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездiбні до творчої праці, — в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю. Пролетаріат український ще незвичайно слабкий. Пролетаріат місцевий, свiдомо зв'язаний з краєм, сильніший від українського, але також в порівнянні з загальною міркою нашого життя він теж не бо зна який і відступає перед чисельною і економічною силою селянства на другий план. Тому революція наша пішла іншими дорогами, ніж на Заході, з іншого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми, і сею наміченою стежкою повинно йти й далше наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства.

Навіть, коли розвинеться той промисловий план, який я вище начеркнув, і з села почне відпливати весь лишок, котрому фабрика, чи інша праця зможе дати кращі умови існування, все-таки й чисельно, й економічно, й політично — селянство зістанеться, очевидно, підставою політичною державного й економічного життя України. Через те чим сильніша економічно, культурно, морально, національно, політично буде ся підстава — тим певніша й сильніша буде наша будова, наша Україна.

Селянське господарство мусить високо підняти над прожиточним мінімумом, повинно рiвнятись фактично по

принципу трудовому, і ся трудова норма з розвитком інтенсивної культури, машин і всяких технічних улїпшень повинна підійматись все вище. Але з другого боку, з розвитком інтенсивних культур ся трудова норма вимагатиме все менше земельного обшару, поємність (їомкість) території буде зростати, на українській землі знаходитиметься місце навіть для тих хліборобів Українців, що помандрували з рідної землі, приводу ж до селянської еміграції, мабуть, не буде. Через те селянська верства хоч не буде зростати реально, — з розвоєм індустріалізації й культури, з ростом фабричного пролетаріату й інтелігентських зайнят (в широкім значенні — інтелігентської й півінтелігентської праці), абсолютно вона таки зростатиме далі, й соціальна та політична роль її буде першою дуже довго, а може — й завсіди. Тому культурний і політичний рівень селянства матиме величезне значення для нашої країни.

З тим, як підійматиметься трудовий рівень селянства, зростатимуть його вимоги до життя, його *standart of life*. Се вповні нормально й бажано. Селянське господарство повинно буде дати, як я сказав, не тільки мінімум прожитку селянської сім'ї, але й змогу задовольняти певні вимоги в достатку й комфорті, культурні й духовні потреби, котрі повинні зростати, — і на зріст їх мусить попрацювати вся державна машина, органи самоврядування, а спеціально всі ті установи, до котрих належатиме шкільна й дошкільна освіта.

Освіта в народній школі повинна в першу чергу стати обов'язковою. Але згодом і в середній школі, зреформованій відповідно, так як сказано вище, — щоб науку в ній кінчили приблизно в 15—16 літ, наука теж повинна зробитись обов'язковою. Ся середня школа повинна тепер же піти на село. Її повинна буде мати кожна волость, кожна група сіл з людністю в 10 тисяч. Треба буде зараз приложити всі старання, щоб через сю середню школу проходило якомога ширше селянство — «отецькі сини», ті, що потім зістануться господарями, держатимуть в руках управу своєї громади, волості, самоврядування землі.

Було б бажано також, щоб вони проходили й спеціальну агрономічну школу, щоб се в їх кругу не тільки стало добрим тоном, але й обов'язком для всіх держателів більших сільських господарств. Але й загальну середню освіту, я думаю, теж прийдеться зробити до повної міри обов'язком.

Публіцистика, школа, література, агітація живим словом, взагалі всі засоби повинні піти в тім напрямі, щоб підняти в селянстві самопочуття, навчити його дивитись на

себе не як на послідніх людей — якими їх зробив старий режим, а як на хазяїв землі. А заразом перейнялись і свідомістю того, що така роль накладає й великі моральні обов'язки. Що селянин, покликаний республікою до участі в усіх органах самоврядування, в законодатній роботі, в державній діяльності в широкім значенні слова, не може бути темною, непросвіщеною, несвідомою людиною, ставити себе в смішне положення, давати кому-небудь привід до кепкувань з його невміння розібратись в справах, знайтись в обставинах.

Що виховати відповідно дітей, не для того, щоб вони потім кидали батьківське господарство й тікали з села, а для того, щоб вони давали раду собі в селі й за селом, се перший обов'язок сільського господаря, який шанує себе й своє становище, — обов'язок перед дітьми, котрим се буде важніше, як більший або менший інвентар, і обов'язок перед своєю громадою, обов'язок перед краєм.

Що перед сими будущими поколіннями селянства лежить велика місія репрезентувати Українську Народну Республіку. Велику Україну перед світом — єдину поки що державу трудящого люду, що має послужити взірцем, школою для інших демократій світу, які будуть посилати колись своїх дітей до неї — вчитись жити, працювати і правити державою з становища трудящого люду.

Місто

Та хоч би як високо оцінювали ми значення селянства в нашім будущім житті й будівництві, не повинні ми обертатись спиною й до міста — в широкім значенні слова, розуміючи міста і містечка. Хоч вони і не українські по людності і являються навіть тепер часто огнищами всяких против-українських настроїв, агітацій, виступів, що підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздраження в українськім громадянстві, тим не менше, а навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя ці гетерогенні, чужородні тіла та зв'язати їх з нашим життям, як вигладити й нейтралізувати їх відчуженість і гетерогенність, чужородність в нашім житті.

Ми дістали тяжку спадщину нашої історії в сій справі від економічної й національної політики тих держав, в склад яких ми мали нещастя входити. Стара Польща дала нам єврейське місто і містечко як результат своєї лихої соціальної й національної політики, що задавила наше українське місто, українську міську людність, а не здатна була натомість посадити людність польську. Місто, постав-

лене в неможливі господарські й адміністраційні умови, кінець кінцем захопила напливова єврейська людність, найбільш витривала на всякі недогоди, найбільш зручна в приладжуванні себе до всяких соціальних і економічних абсурдів, і так витворивсь цей дуалізм українського села й єврейського міста (містечка і міста), з котрим Україна (особливо правобічна) перейшла під російський режим. Сей додав до польської буржуазії буржуазію московську, і утворив великі гнізда робітників-Великоросів з прихожих і місцевих денационалізованих людей по фабричних і промислових центрах. І так утворилась та картина, яка нагадує мені найбільше Чехію в епоху її відродження, де міста й аристократія була німецька, як у нас єврейська, московська й польська¹.

З сих трьох елементів особливої уваги варт елемент єврейський. Насамперед, він найбільш чисельний, найбільш тривкий і найтісніш зв'язаний з нашим краєм.

Серед московської буржуазії на Україні єсть багато елементів не тривких — з денационалізованих Українців («тоже Малоросів») і таких Великоросів, котрі вже родились на Україні, міцно зв'язались з її життям і тепер в значній часті тільки тому, що нагла зміна в обставинах застала їх не приготованими, в замішанні опинились в рядах «союзу русских» і тому подібних організаціях. Правдоподібно, доволі скоро переважна частина сього елемента розійдеться: почасти вийде назад з України до Великоросії, почасти знов розплинеться в українським елементі й зв'яжеться з ним. Треба терпеливо вичекати сього процесу, не вносячи непотрібного роздраження, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'якко в переведенні тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови як мови державної й т. ін. Я розумію, що в даний час є багато психологічних моментів, які обгострюють ці відносини: стан війни України з Московщиною, яка ставить багатьох з тутешніх «Русских» в становище підданих ворожій державі, їх протидержавні виступи під час більшовицького повстання і т. ін. Але віддавши з тих справ

¹ Я досі вживав у своїх писаннях слів: Жид, жидівський, стоячи на тім, що ці слова у нас не мали й не мають образливого значення. Але після того, як недавно представник єврейської робочої партії в Ц. Раді заявив, що ці слова, неважаючи на всі коментарії, таки ріжуть їх по нервах, я бачу себе змушеним відступити від свого попереднього правила. Поправляю вирази в коректурі сеї книжки. Але все-таки єврейське громадянство повинно прийняти до уваги й се, що в нашій письменстві ці слова вживались без образи; й так їх приймати.

судові, коли щось до нього належить, треба поза тим гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісного. Тут як в політиці треба взагалі уміти чекати і не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою.

Розуміється, великоруській стороні — поскільки вона не бере на себе завдань зривати українську державність, я теж міг би дати добру пораду — в інтересах усталення добрих і згідних відносин не обгострювати їх декларативними протестами, не брати на себе ролі авангарду єдиної й невідомої Росії на Україні і якнайскоріше приймати й приладжуватись до того, що логічно й неминуче витікає з принципу державності України.

Але коли в відносинах до великоруського елемента на Україні мусимо рахуватись особливо з обставинами даного переходового моменту і ними орієнтуватись, то в відносинах до елемента єврейського треба рахувати на віки. На Україні опинилась приблизно четверта частина всього єврейського народу на світі, і ся обставина, очевидно, заставить свідоме єврейське громадянство приложити всі старання до того, щоб єврейська людність на Україні не винародовлювалась (не денационалізувалась), розвинула свою національну культуру й життя, а з другого боку — щоб вона виробила добрі й приязні відносини з елементом українським. Бо тільки в таким разі єврейська людність матиме обставини догідні й сприятливі для свого національного життя.

Український народ через свою Центральну Раду дав уже досить яскравий і конкретний вираз своєму бажанню дати всім народностям змогу свobodного національного розвитку й культивування своєї культури, так що з сього боку справа ясна. Ніяких бажань винародовляти єврейську людність у українській демократії нема, і тому з свого боку єврейська людність повинна чути себе заінтересованою в тім, щоб власть на Україні зісталась в руках української демократії. Ся ж ставить до єврейської людності як і до кожної іншої народності тільки одне бажання: щоб вона чула себе на Україні не чужинцями, не колоністами, котрих інтереси лежать поза Україною, а її громадянами, що приймають на себе не тільки права, а й обов'язки вповні й зарівно з громадянами української народності: бути сторожами прав і вільностей України й оборонцями її державності, а не якимись нейтралістами.

Ясна річ, що тільки під сею умовою можлива повна рівноправність єврейської чи якої-небудь неукраїнської на-

родності України з українською і її право на повне культурно-національне самоозначення.

Маю всяку певність, що на сім ґрунті у українського елемента з єврейським може устатитись тверде порозуміння, міцна солідарність і навіть обопільна приязнь. В інтересах зближення села й міста, можливого вигладження їх антагонізмів і суперечностей та об'єднання в спільних політичних завданнях бажано се бачити якнайскоріше. Тому обидві сторони повинні прикладати всякі старання до усунування всього, що сіє антагонізм між сими двома стихіями.

Тақ отже з української сторони повинно робитися все для нейтралізування й викорінення антисемітизму, що раптом прокинувся останніми часами, підогрітий вульгарним націоналізмом, з одного боку, з другого — загострений участю Євреїв в більшовицьких ексцесах. Треба мати на увазі, що се були елементи якраз не організовані в національних єврейських організаціях, так що участь Євреїв в протиукраїнських повстаннях нічого не має спільного з єврейським національним рухом, і він ні скільки за них не відповідає. З другого боку, антисемітизм — сей «соціалізм дурнів», як його справедливо прозвали німецькі соціалісти, затемнюючи свідомість дійсних класових відносин і соціальних інтересів, служить інтересам реакції, і з становища української демократії рішучо шкідливий. За часів Хмельницького антисемітизм пускали для замилення очей селянським і козацьким масам польські пани. Тепер він може послужити інтересам інших буржуазних і реакційних кругів. Але інтересам українських трудящих мас не послужить він ні в чім.

З свого боку, свідомі й політично відповідальні єврейські елементи повинні вважати своїм ділом не утрудняти, а улегшувати діло національного порозуміння. Єврейське громадянство повинно якомога скоріше визволитись від старих централістичних навичок, від ідеології всеросійської єдності, від ролі наймитів обрусенія, якими Євреї були досі. Ми розуміємо, що їм не так легко визволитись від сих навичок, від звички до російської мови, яко мови культурної, від російської культури, яко провідниці світових ідей. Єврейські діти вчились в російських школах, і їх батьки, щоб забезпечити їм можливість довчитись в російській же школі, горлають по батьківських комітетах проти українізації школи. Єврейським канцеляристам всяких категорій не хочеться перевчатися на українське і вони агітують проти української урядової мови і т. д. Все се психологічно зрозуміло — але ся нездібність глянути поверх практичних недогід моменту, сорозмірно дрібних, орієнту-

ватись завданнями й перспективами будуччини і для них поносити певні жертви і недогоди в теперішності шкодить їм і нам. Ся короткозорість ставить Евреїв в ряди тих, хто заважають перебудуванню України відповідно її новому політичному становищу — в ряди противників української стихії, і натурально — викликає проти них невдоволення, підозріння й обвинувачення.

В інтересах утавлення добрих і щирих відносин свідомі провідники єврейські повинні впливати на своє громадянство, щоб воно старалось вживатись в нові умови, привчалось до української мови, знайомилось з українським письменством, мистецтвом, історією, традицією. Там знайдеться багато симпатичного й для них, коли підійдуть до нього без упередження, нав'язаного старими балачками бутербродних общеросів про надуманість чи мізерність українського національного добутку, і на сім ґрунті обопільного розуміння й знання розвіється недовір'я й неохота, котра дає ґрунт під посів усяких недобрих плевелів.

Трудніше наладити відносини українсько-польські. Тут на перепоні стоять, з одного боку, всякі історичні рахунки й претензії, від котрих ніяк не може увільнитись польське громадянство, з другого — та незагоєна рана, яку задала польському елементові на Україні соціальна реформа.

Річ зрозуміла. Скасування земельної власності вдарило по тій економічній базі, на котрій спиралась сила й значення польського елемента на Україні. Поруч великих землевласників зачепило воно також інтереси тисяч сільськогосподарського персоналу, так званих офіціалістів, що жились з того великого землевласництва — елементів, що вважають себе демократичними і тягнуть за собою польську буржуазію міську. Всі ці елементи не можуть помиритись з захитанням своїх економічних впливів, котре оцінюють з становища своєї національної сили і впливу на Україні, або й ще ширше — з становища сили польського елемента взагалі, в котрім польське землеволодіння України та зв'язані з ним засоби й ресурси становили теж дуже поважну позицію. Все се, очевидно, настроює широкі круги польського громадянства на Україні дуже не прихильно до нашої «народної» державності, і в сих настроях польської буржуазії тонуть невеликі суголосні нам елементи соціалістичні й народницькі. Їм треба б піти назустріч, підтримати їх, протягнути руку трудовому польському елементові, де він єсть — Полякам-селянам, польському робітництву й продуктивній демократичній інтелігенції.

Все се не так легко — бо напр. на ґрунті культурнім і освітнім тут між ними й нами встане національно-персо-

нальна автономія, яка віддасть польську школу й культурні інституції в руки елементів буржуазно-клерикальних, настроєних націоналістично. Се та оборотна національно-персональної автономії, котру взагалі треба мати на увазі в нашім будучім будівництві: автономія може сотворити заброніровані фортеці, де засядуть елементи реакційні, не-соціалістичні, настроєні шовіністично, або вузько-націоналістично й творитимуть в нашім організмі тіла чужородні з становища загальнодемократичного і соціалістичного курсу нашого життя. Тому всі, кому дорогий сей курс нашого життя, повинні загодя задуматися над тими способами, якими сей вплив ідей демократичних і соціалістичних може бути розтягнений і на сі національні острови — не обмежуючи і не рушаючи їх національних інтересів.

Державність

Я продовжу ще тільки що порушену тему. Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кожнім новім щаблю нашого життя.

Буржуазні республіки, як я тільки що сказав, і як се й так усім звісно, ставлять собі чисто зверхні, формальні завдання, зіставляючи внутрішню політику грі інтересів, по принципу *laissez faire, laissez passer*, що кінець кінцем неминучо приводить до панування економічно сильніших верств, — або й свідомо таки віддають впливи державної машини на службу сим економічно сильнішим елементам. Нашій же народній республіці ставимо завдання якраз відмінні. Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рантьєрів капіталістів. Бажаємо перебудови всієї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо рівномірного розподілення її продуктів між громадянством.

Але ставлячи так грандіозні завдання нашій державності, ми, свідоме громадянство, котре тяжкими жертвами й муками творило її, менше всього само можемо стати супроти неї на позиції *laissez faire, laissez passer* — лишити кермування державою, будування державного ладу, охоро-

ну державних інтересів новій українській бюрократії, самій чи на спілку з провідними партійними групами, фракціями правлячих партій. Ми всі, все свідоме громадянство повинні вважати се все своїм ділом, не випускати з своїх рук — і стати елементом державним!

Се може звучати неприємно, бо державність ми звичаїлись нерозривно зв'язувати, з одного боку, з бюрократизмом, з другого — з імперіалізмом. Тому соціалістичні партії звичайно ставляться на опозиційне становище супроти держави й державного управління, а у нас, під впливом російського життя й культури, глибоко перейнятих елементами противудержавними, анархистичними, завсіди вважалось добрим тоном не мати нічого спільного з державою, зводити до мінімуму її роль в громадському житті, обходитись у всім без неї, а навпаки — будувати все, рахуючись з нею як силою ворожою, руйнною, а не конструкційною.

Ся спадщина — яка між іншим так яскраво виявила себе в пресі не тільки російській, а й українській: в кампанії проти українського правительства по його повороті до Києва, в бажанні спихнути на чиїсь сторонні, не соціалістичні і навіть не українські руки державну керму в такий незвичайно небезпечний, критичний момент, — се безперечно, нездорова і небезпечна для наших державних і народних інтересів спадщина. Українське громадянство повинно отрястись з неї якнайскоріше. Українська демократія повинна приложити всі старання до того, щоб мати таку державу, яку їй треба й якої вона хоче, а не обертатись до неї спинною, ставитись до неї байдужо. Навпаки, вона повинна вважати діло держави своїм ділом і віддати її будуванню і кермуванню всю душу і силу.

Що ся держава повинна бути вільна від імперіалістичних забаганок, від потягів до панування, до експлуатування інших народів, я вже сказав. Але вона повинна бути міцним захистом і обороною свого народу і краю, і відповідно до того конструйована. І знов таки її сили сопроотивлення, сили охоронної повинна пильнувати як ока в голові так само українська демократія. Повинна зробити її силу своєю справою й держати її в своїх руках, не здаючи в руки чи власних преторіанців, чи сторонніх держав-охоронниць.

Се повинно бути ясним і не лишати місця для хибних толкувань. І от власне в сім значенні, виходячи з сих міркувань, я й кажу, що українське громадянство, українська демократія повинна перейнятись почуттями державності — патріотизму і пієтизму, для своєї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державнім фундаменті,

а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх жадань соціалізувати державу і разом удержавнювати соціальне життя в широкому значенні цього слова. Се вона мусить зробити тим більше, що так як її мислимо й її будуємо, на підставах щиро демократичних, наша держава не може спиратись на ті органи й підстави, на які спираються держави іншого типу та за їх поміччю й посередництвом виховують чи обробляють своє громадянство в патріотизмі чи в лояльності до своєї держави.

Держави інших типів комбінують свої підстави різними способами. В одних головна вага лежить на добре організованій і незвичайно впливовій, просто таки всевласній бюрократії — або на сильно впливовім, перейнятій державним світоглядом духовенстві, яке «виховує» в лояльності, в відданості державі, в патріотизмі широкі маси. Інші опираються на школу, уняту в сильну державну контролю, ведену і направлювану в провідних ідеях державності, або на армію, що має становити разом громадянську чи політичну школу людності, яка через неї переходить. На що з того може рахувати наша українська держава?

Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій й хочемо оперти нашу управу на широкі основи самоврядування, зіставляючи адміністрації міністеріальній тільки функції загальної контролі, координування й заповнювання тих прогалін, які можуть виявлятись в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократії таким чином будуть дуже обмежені.

Церква має бути відділена від держави, духовенство таким чином виходить з-під усяких формальних впливів її й перестає бути державними урядовцями тої чи іншої релігії, якими воно було, прикладом, в старій Росії.

Школа має стояти під завідуванням почасти загальних органів самоврядування, почасти національних органів, вибраних національними союзами, й вплив правительственного центру на напрям шкільного виховання зводиться до розмірів дуже малих.

Нарешті армія, щоб відмежуватись від того політиканства, яке привело її до повного розкладу, будується також на принципі аполітичнім.

Державність наша зрікається тих формальних засобів, тих — так би сказати — каналів, котрими інші державні організації проводять і закріплюють в верствах громадянства ідеї державності, послуху, обов'язковості і пієтизму для неї, роблять їх провідним мотивом діяльності громадянина. Чи значить се, що наша державність має зістатись безпомічною?

Там, де нема формальних органів для такого виховання громадянства в ідеях державності, очевидно, повинно взяти на себе се виховування саме громадянство — в інтересах самоохорони, в інтересах забезпечення того добра, котрим воно користується: громадянських вільностей і демократичного устрою. Американська демократія не розпоряджає ні одним з тих органів, про котрі я сказав тільки що, для проведення ідей своєї державності,— але вона ціла вважає своїм ділом охорону її, і проводить державну ідею у всіх тих формах, в яких виявляє взагалі свою діяльність. Очевидно, те саме повинно бути завданням і всієї демократії української. Вона повинна взяти за свою справу укріплення ідеї української демократичної державності, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов'язку перед нею, як найвищого стимула громадського життя, який повинний об'єднати всю людність, весь народ її в однім пориві, перемагаючи партійні різниці й розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави.

Американська демократія пережила тяжку, огню пробу, поки дійшла такої міцної консолідації на сім пункті. Українське громадянство переживає зараз теж тяжку школу. Чим скоріше воно навчиться в ній цінити свою демократичну державність, її інтереси вважати початком і кінцем всякого діла, тим скоріше воно вийде з сеї тяжкої шкільної проби.

Армія

Вимагання державного патріотизму в наших вухах звучить по своїй новості ще доволі не звикло. Ще більш не звичайно, навіть дико будуть звучати заклики до культури армії, до котрих я зараз переходжу. Коли державність була синонімом імперіалізму й насильства, і тому була предметом неохоти і відрази, так що державна служба в ґрунті речі вважалась речею невідповідно для демократично і ліберально настроєної людини, то армія як вияв мілітаризму, як знаряд державного примусу, як охоронна сторожа всіх гидот старого режиму і поготів будила огиду і презирство, і туди за невеликими виїмками йшли тільки люди цілком аполітичні, позбавлені громадянського почуття, всяких зв'язків з громадським життям і поступовим рухом. Але коли держава наша має стати паладіумом демократичних вільностей, заборолом соціалізму, ареною національної згоди, то навпаки на сторожу сил соціальних скарбів повинні стати якраз такі люди, котрі б цинили сей внутрішній зміст, ті вартості, які містить в собі ся держава. Бо опричницька банда, або навіть і набір бездушно вишколених ма-

некенів не може бути надійною охороною таких великих вартостей. І коли охоронним засобом нашої держави має бути армія, треба подбати — самому таки громадянству подбати, щоб її скласти якнайкраще, влити до неї елементи здорові, надійні, дати їй напрям певний і незломний, характерові держави відповідний, щоб він не суперечив йому, не був для нього загрозою, а гарантією!

Нормальною формою охорони для держави демократичної являється всенародна міліція. Се приймають за правило всі соціалістичні програми, і на сім принципі від початку стояли наші українські соціалісти. Але ще далеко перед тим страшним розвалом війська, який нам довелося пережити — один з найбільш жахливих моментів нашого недавнього, але скорого життя, було ясно, що відразу, при тій дезорганізації, яку ми маємо в середині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, — міліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабкість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія. План, вироблений нашим військовим міністерством, побудований на принципах територіального устрою, так що без трудностей кожної хвили можна перейти від армійської до міліційної системи. Таким чином постійна армія являється у нас інститутом переходовим, тимчасовим. Можна сказати, що його існування буде тим коротше, чим краще сповнить він свої завдання. Але поки він буде існувати, треба буде приложити всі старання — не тільки правительству, а знов таки й самому громадянству, щоб сей інститут, ся армія не була чужородним наростом на демократичнім тілі держави, не викривляв би її демократичної та соціальної політики, не відтягав засобів, життєвих соків краю на чужі й шкідливі завдання мілітаристичні.

Все се можна досягнути не репресивними чи заборонними способами, тільки позитивними, конструктивними заходами. Треба раз поставитись до армії не як до якоїсь свалки, куди скидаються найменш цінні, на ніщо краще не придатні елементи, а як до окраси держави й нації, її почесну варту, куди йде все, що найкраще, найбільше перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних, соціальних і національних завдань, не за напасть, не за страх, а за совість, — щоб віддати кілька найкращих літ сповненню найвищого громадського обов'язку: боронити найвищі народні досягання своєю кров'ю!

Треба, щоб кадрова старшина складалась з елементів ідейних, культурних, інтелігентних, — щоб ценз її не тільки спеціальний, а й загальний був досить високий (вища за-

гальна школа), і вона була обставлена матеріально на стільки відповідно, щоб не тікала з війська «на ситші пироги», як казали наші предки.

Щоб відносини старшини до козаків були близькі, ширі, братерські — щоб при формально твердій дисципліні і субординації армія мала дійсно демократичний характер по суті.

Щоб побут козаків в сій армії не був марнуванням часу — щоб час регулярної служби був використований як продуктивніше, аби можливо в коротший час вмістити всю потрібну для війська технічну підготовку — доведену до рівня сучасних вимог, а потім все дальше здійснити через учебні збори, організовані в різних порах року так, щоб вони якнайменше відтягали живі сили краю від продуктивної праці.

Щоб усе, що під час служби лишається від чисто технічної підготовки, було використане на завдання культури й освіти. Щоб побут козака чи старшини в війську мав характер громадянського виховання і демократичної культури.

На армію, так організовану і поставлену, не шкода буде великих засобів, великих вкладів, значної часті бюджету, тому що вона буде, як я сказав, не чимсь чужерідним, чужим і ворожим демократії й культурі, а її засобом.

Але поставити її так, повторюю, можна не паперовими законами і розпорядженнями, навіть не багатими асигнуваннями, а живою працею самого громадянства.

Як постелить воно тут собі, так і виспитьсь. І постелити треба дуже добре, тепер же зараз, бо від сього залежить вся дальша доля нашої держави, нашої нації, нашої культури, демократичних і соціальних здобутків трудящих мас.

Нація

Мої слова наближаються до кінця, бо я зовсім не маю заміру говорити про все те, що треба для будучої України. Се діло спеціалістів з різних сфер життя, я ж хотів зазначити тільки найголовніше, головні контури тої Великої України, задля котрої боролись ми ціле життя і задля котрої складали свої голови найкращі сини її в останній війні.

Я мав на меті вказати перспективи визволення, духовного і економічного, — після того як осягнене формальне визволення політичне, і закріплення всіх сих здобутків і міцній організації демократичної державності. Як для людини, для її доцільної, планової роботи треба передусім «знайти себе», вияснити свої відносини до життя й його

завдань, до тих умов, які його оточують, так і для народу, який вступає на новий шлях, перше діло «випростуватись» і розглянутись в нових умовах життя розумними, незасліпленими, не упорядженими очима, щоб знайти свою стежку. Сей процес національного випростовування, розпочатий самими зверхніми реальними умовами, твердим, аж занадто, подіями, мусить бути свідомо продовжений всіма усвідомленими елементами нашого громадянства, щоб знайти «свою долю і свій шлях широкий» в сучасних обставинах.

Україна не може йти далі старими стежками — ні тими, якими волікло її силоміць насильницьке московське правительство, ні протоптаними слідами буржуазних держав Заходу. Перше урвалось, дякувати Богові, — але ми мусимо ще сильно скріпитись, щоб захистити себе від його повороту, для котрого працюватимуть і силкуватимуться ще довго різні елементи й сили, ворожі нашій державній окремішності, й виступаючи чи то під явними гаслами зломлення нашого національного життя, чи то під більш невинними окликами одності російської революції, або всеросійської демократичної федерації.

Друге — звернення українського життя на пробиті дороги буржуазної демократії, чи імперіалістичної самостійності менш небезпечне на перший погляд — з становища національного, але в ґрунті речі являється також небезпечною великою, навіть більшою — тому ще не знаходить такої різкої відправи в тих верствах нашого громадянства, які «роблять опінію», держуть в своїх руках виховання, школу, пресу і т. ін. На сю ж стежку штовхають і штовхатимуть нас усі наші приятелі й союзники, де б ми їх не знаходили, чи по стороні почвірного союзу, чи в рядах антанту — штовхатимуть навіть не тільки з якихось власних інтересів, чи для охорони свого буржуазного ладу від привабних спокус соціалістичних реформ, — але в добрій вірі, що тільки в буржуазних формах ми зможемо закріпити свою державність.

Безсумнівно, протертими стежками ходити легше — хоч вони кінець кінцем, як каже евангеліє, ведуть до загибелі вищих моральних вартостей життя. Але спокуса велика, і тут от важно те, що я підчеркував вище: «знайти себе», і не збиватись на чужу дудку, а йти тою дорогою, яку вказали нам реальні обставини нашого життя. Ми се повторяли десятиліттями, що Україна вийде тільки на трудових масах. Ми осуджували короткозору політику наших предків XVII віку, котрі роздмухували повстання в широких масах, які мали передусім на меті свої інтереси соціальні, своє пра-

во на землю, а добившись їх кров'ю перемоги, думали пустити сю «чернь» ні з чим, а державний лад будувати на підставах шляхецьких — тої старшини, що проводила політикою. Ми ясно бачили, що се головно принесло тоді крах нашій державності, нашій національності, нашій культурі, і тепер ніяк не можемо повторювати тої ж помилки, і «улегшуючи» завдання держави, спішити викидати за борт наші соціальні проблеми і з тої дороги, котрою ми пішли з початком революції,— дороги, вповні відповідної реальним умовам, збиватись на буржуазні, взагалі — західноєвропейські шаблони. Ні, ми мусимо «пізнати себе», і пізнавши раз, держатись твердо тої лінії, яку вказує нам се пізнання, та не збиватись «на просторі путі і широкі ворота». Інакше нам загрожує небезпека по якимсь часі ще раз, вдруге проробляти революцію — соціальну, боротьбу з домашнім соціальним більшовизмом, ще тяжчу і кровавішу, і даремні будуть всі ті кроваві і матеріальні жертви, які ми понесли в нинішній усобиці.

Я не розвиваю сих гадок тут ширше, бо вони подані почасти в одній з дальших статей. Тут тільки додаю, що як в соціальній сфері нам не можна ніяк збиватись з дороги, вказаної нам нашим минулим і сучасним складом життя, так само і в сфері нашої культури ми теж не повинні квапитись на проторені шляхи західного життя, на його шаблони, в значній мірі пережиті, що самі, можливо, переживають глибокий крах і стоять перед ґрунтовним оновленням і перебудовою. Зістаньмося собою в нових формах нашого державного і соціального життя, знайдім собі в них відповідний вираз! Обезбарвлювати й обезличувати себе, стирати з нашого життя й культури їх оригінальні, тисячоліттями вироблені вартні прикмети, щоб загнати в заготовлені німецькою чи іншою культурою форми, се був би гріх проти Духа Святого, якого б не простила нам сама ж та західна культура. Самі розважні представники німецької чи іншої культури, в котру ми притьмом поперлись би передягатись, осудили б нас за таке класичне «малоросійське самоотверження».

Я старавсь показати в попереднім ту базу, на котрій спираючись ми можемо розвиватись нормально, зберігаючи нашу фізіономію, наші політичні і соціальні здобутки, нашу державну й економічну незалежність. Ся база може утворитись тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво демократичних, а передусім — соціалістичних елементів України, без різниці національності. Коли гасло «єдності революційного фронту України», проголошене в недавніх дебатах Ц. Ради, було виставлено не для хвилевого ефек-

ту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значення, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання.

Треба його тільки широко і сміливо продумати до кінця всієї демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарності демократії села і демократії міста, твердого об'єднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державності їх силами. Тоді, оцінюючи реальні обставини, рахуючи з реальними інтересами пролетаріату України й її селянського люду, вона, не лякаючись страшних слів і утертих формулок, прийме як вимогу сих умов і укріплення суверенності Української Республіки, і заведення армії для її забезпечення, і навіть зверхню українізацію життя як один з проявів признання нових форм життя і укріплення їх престижу. Все се тоді не буде бити по нервах, викликати несмак і неохоту — тому що воно витікає логічно з реальної оцінки фактів.

Але тепер ще на перешкоді стоять старі навички, упередження, і просто — певна інертність життя. З нею треба рахуватись, і хоч як би в інтересах укріплення нового устрою було бажано, щоб сей інерції було б поменше, — треба з нею рахуватись і незбільшати непотрібно рефлексивної сили сопроотивлення форсуванню того, що легко прийде само собою без такого форсування. І я, накликаючи всіх, чия мисль і почуття отверте для прийняття сього нового життя, зазиваючи прийняти його можливо глибше й повніше та піддати себе ціло його вимогам, накликаю їх також і терпеливо ставитися супроти неприготованості й інертності неприготованих.

Працюймо самі для утвердження широко демократичного і вільного ладу і будьмо певні, що він в такім разі захопить і збере всі широко демократичні елементи і в однім великім пориві перетопить всі ці демократичні елементи України, об'єднуючи в однім самопочутті нації.

Але се може бути досягнене тільки процесом внутрішнього об'єднання, а ніяк не примусом, не обмеженнями, не репресіями! Се ми дуже добре знаємо з історії старої Росії й не будьмо повторяти її помилок. Внесім якнайбільше свого огню, запалу й ширості в се діло, щоб сей огонь розтопив льоди упередження й інерції, і тоді сей процес довершиться сам собою. А всі чужородні тіла, органічно не здібні з'єднатись з демократичною субстанцією, зістануться нейтралізованими, як нерозтоплені зерна в моноліті граніту.

Історія й її соціально-виховуюче значення

I.

Всі науки, всі дисципліни як предмети навчання — окрім тих формальних, які мають на меті тренівку мислі, пам'яті і комбінантивних здібностей, поділяються щодо свого завдання на дві групи. Одна має на меті уявити людині її роль в житті й його реальні обставини, друга має наділити її засобами для використання всіх умов життя для свого добробуту. Одні дисципліни служать виключно першому завданню, другі — другому, але ще частіше одні й ті самі дисципліни служать і першому і другому завданню, і відповідно до того подаються або з становища першого, яке можна б назвати теоретичним, або з другого, яке б можна назвати технічним.

Наука і навчання в загальнім своїм розвитку, можна сказати, йшли від панування дисциплін теоретичних до збільшення ролі дисциплін технічних, які спочатку були простою, не систематизованою збіркою рецептів і тільки згодом діставали повне теоретичне обґрунтування й перетворились в наукову систему. Сі технічні дисципліни і ті реальні науки, які служили їм теоретичною підставою, в наші часи здобувають собі все більше місце, все значнішу роль. Але в шкільнім вихованні все-таки панують науки теоретичні, і то найбільше місце займають дисципліни гуманітарні, які мають дати людині пізнання себе і своїх відносин до доколичного світу, і се пізнання переводять, так би сказати, в проекції часу і просторони, в розрізах вертикальних і горизонтальних, в перспективах сучасного життя й його історії, яка зрештою вживається до помочі скрізь, для вияснення і усвідомлення сучасного становища — служить підставою його інтерпретації.

З сього погляду, у сім здійсненні античного рецепту — «пізнай себе», що й досі служить головним завданням навчання, історія в різних видах і проявах займає дуже важне місце, властиво — просто таки панує в ній, даючи змогу в процесі розвою пізнавати різні сфери людського ества. Попри се вона захує також і досі незвичайно важне виховуюче значення, яке за нею признавалось теж з тих часів, коли можна говорити взагалі про якесь виховування людини.

Вивчення діл предків становить предмет виховання ще в дуже ранніх стадіях культури, і в ній ясно виявляється завдання соціально-виховуюче. Пієтизм для сих діл служить нагородою предкам за їх заслуги й добродійства для по-

томків, підставою їх культу, й переходить разом з заохоту молодших поколінь до приподоблення славним предкам такими ж славними ділами. Традиція являється разом моральним стимулом, засобом соціального виховання. З неї вибирається в кожний момент особливо те, що ціниться в даній хвилі в соціальному вихованні — себто, що ціниться взагалі в соціальній роботі людини. Се робилось і робиться часом більш свідомо, часом менш або й зовсім несвідомо — робилось завсіди і робиться досі в силу того, що традиція являється підставою тої людської солідарності, на якій живе й розвивається саме громадське життя. Історія в її примітивній, грубій формі являється кінець кінцем цементом, яким держиться всяке людське пожиття, всякий громадський зв'язок. І з сього становища вона мусить і тепер бути, і буде завсіди могутнім засобом громадського виховання, з котрим треба рахуватись, за яким треба слідити, направляти, давати до нього поправки — рахуючись з його впливами не тільки в школі, а й поза школою, бо кінець кінцем те, чого не дасть в сій сфері школа, людина шукатиме і знаходитиме поза школою. Се ми дуже добре знаємо на власнім досвіді і мусимо рахуватись з тим, що так воно буде й далі. Школа повинна дати з сього погляду те, чого треба життю. Коли вона того не даватиме, тим гірше для неї.

II.

Навчання історії в школі з сього погляду лишає дуже багато до бажання. Воно й тепер ще стоїть у власті старих традицій класичної школи XVIII в. і дуже поволі від них визволюється. Українська школа при перегляді шкільних планів повинна рішучо розірвати з сими традиціями і організувати науку історії на нових підставах. Дещо з сього погляду я хотів би тут висловити — се результати моїх помічень над наукою історії взагалі, а спеціально моїх роздумувань над планом підручника всесвітньої історії для самоосвіти, під час моєї висідки й вигнання, коли я укладав свою «Всесвітню історію», видану недавно.

Перше, що я мушу підчеркнути, — на се вказав я і в згаданій своїй книжці, се те, що розуміння науки історії все більше переходять на становище «історії людства», тим часом як шкільне навчання все ще фактично стоїть на старій позиції «вибраних народів». Воно дістало таку спадщину від античної історіографії, за взірцями котрої йшло, від схоластичного середньовічного літописання, з котрого фактично вийшло, і властиво кажучи не увільнилось від сих — коли не поглядів, то навичок — і по нинішній день.

Що подає школа сучасній людині? Історію вибраного Богом народу Ізраїльського, в виді так званої «історії старого завіту». Історію античного світу, або властиво сказати — атенської й римської держави періоду їх розвитку і розцвіту. Історію християнської церкви. Історію своєї держави. Нарешті — історію германо-романського життя (головно державного) в середніх і нових віках. Шкільні плани пробують часами вийти за межі сих традиційних циклів, ввести щось з поза них, напр. історію Сходу — себто Єгипту, Вавілонії й Персії, історію Візантії, історію Ісламу й Каліфату, історію Слов'ян, але се часом удається в деякій мірі, частіше — не вдається зовсім, тому що при невеликім числі годин, уділених науці історії, і всяких інших обставинах шкільного навчання приходиться налягати на те, щоб бодай ті головні, шкільною традицією вибрані й усвячені цикли втиснути в голови учеників. І коли учителі бувають путящі, і шкільна наука налагодиться не зовсім лихо, то ученики вміють історію Мойсея, Давида і Соломона, знають Фемістокла й Перікла, хрестоносні походи, Лютера й Фрідріха Вел. Знають — коли говорити про школу російську — Івана Страшного, Петра і Катерину. Але мають дуже слабе поняття про Вавілон і Фінікію, Візантію і Каліфат, Слов'ян і Угрів, і зовсім ніякого поняття про Індію, Китай, Середню Азію або американські культури.

Тим часом, як я вже сказав, історична наука все більш рішучо переходить на точку погляду історії людства. Вона цінить її цілу, в усіх часах і в усіх народах. Вона знає епохи більш або менш ефектні, блискучі, продуктивні і впливові в загальній еволюції людства, але епох безплідних і неінтересних з погляду сеї еволюції не знає. Робота людської мислі і уяви, людської організації, людської техніки йшла безнастанно, і з становища їх розвитку часто народи й епохи, полишені в тіні дотеперішньою шкільною наукою, мають великий інтерес. «Блискучі» епохи», роздуті літературною чи монументальною рекламою, взагалі більш або менш випадково висаджені на передню сцену історії, при ближшій розгляді показуються менш продуктивними, більш паразитарними, тим часом як в забутих шкільною історіографією кутах часто виношувались і назрівали чинники (фактори) і течії, які потім мали величезне конструктивне значення в історії людства.

Се одно. А друге те, що навіть дійсно важні й великі, продуктивні моменти в історії людства, на яких мусить бути дійсно скуплена увага учня, чи взагалі того, хто знайомиться з історією,— сі моменти, чи епохи можуть бути відповідно оцінені й зрозумілі тільки в загальній перспек-

тиві знов таки *людського життя*, даній в можливо широких розмірах часу і просторони. Сю перспективу треба подати, розуміється, тільки як перспективу, як тло, в певній пропорції, щоб не розгубити увагу на дрібницях маловартних, до пам'ятання трудних і незносних; але в кожному разі вона невідмінно мусить бути. Інакше буде не історія, а хрестоматія уривків з історії людства — і такою власне хрестоматією дуже слабко пов'язаних між собою, або й зовсім не пов'язаних уривків, позволю собі сказати, й являється та історія, котрої вчить наша школа і з котрою виходить в життя наш інтелігент. Потім він, звичайно, не має вже змоги, а головне — охоти доповняти свої відомості, знов таки тому, що той механічний, фрагментарний спосіб, яким йому подавались історичні відомості, не викликав у нього ніякого інтересу до тої великої, єдиної, незрівняної епопеї, якою єсть похід людства до щастя і правди.

III.

В сій передачі історія не має також і того соціально-виховуючого значення, яке вона може й повинна б мати.

В тім примітивнім ужитку, в яким вона була колись, се була, як сказано, повість про славні заслуги героїв-предків, вартих того, щоб їх любити і їх слідами йти — заохота їх потомкам до подібних же вчинків. Сей елемент вповні захована антична історіографія, яка в своїх великих представниках дала високі взірці, вказала завдання, дороги і методи на всі пізніші часи. Вона безконечно розширила сферу історичного розсліду й історичної творчості, від історичного памфлета і морально-соціального повчання до прагматичного розсліду історичної причинності й повторності, чи так званих історичних законів, але сей елемент культу героїв-предків вона заховала в цілості й передала пізнішим часам.

Сей елемент в повній силі живе і в нашім історичнім навчанні і в історичній творчості, і він буде жити завсіди, які б абстрактні, чисто соціологічні завдання не висувала собі історична наука, як би не старалась підігнати історичний розсліду під математичні формули й теореми.

Гонити сей елемент в двері, він вернеться вікном. Тому що, як я вище сказав, традицією держиться людське пожиття, а традиція ся й являється, з одного боку, — культом заслуг попередніх поколінь, зв'язаних з почуттям свого обов'язку: свій долг за одержане від попередників відслужити заслугами перед своїми сучасниками й потомками,

послужити їх щастю так, як старались послужити нашому щастю покоління попередні.

З другого боку — вона являється неустанною оцінкою, «судом історії», про котрий так багато говориться, і котрий дійсно твориться неустанно, хоч і зовсім інакше, ніж то собі уявляється — а власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій — включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого. «Історичний суд» таким чином має обопільний характер, так само як має його почуття обов'язку, що дається історичною традицією. Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками.

Я кажу, що сього морального елемента з історичного навчання (й історичної творчості теж) не вдасться нічим вирвати, бо се річ глибоко людська, яка має свої корені в самих основах людського життя, і нема чого й ігнорувати його чи силуватись вирвати. Треба тільки відповідно направити і використати згідно з нашими соціально-вихованими завданнями. Коли в чиїхось руках ся сторона історії може виродитись в знаряддя людожерного шовінізму, національної виключності й ура-патріотизму, то в руках наших педагогів і нашої організації освіти воно повинно послужити перемозі й закріпленню ідей і настроїв гуманності, демократизму й соціалізму.

Історія рідного краю й рідної історії не перестане бути осередком історичного навчання, і наслідком того культ рідної традиції, рідної сторони, культ моральних вартостей, виявлених нею — діл попередніх поколінь, котрі своїми жертвами, стражданнями і подвигами, працею мислі і працею рук привели на нинішній щабель життя нинішнє громадянство, все буде центром історичної уваги, історичного виховання. Се вповні природно й неминуче, і знов таки від такого розглядання всякої історичної перспективи з тої точки погляду, на яку поставило глядача, обсерватора його місце в всесвіті, даремно було б силуватись його відірвати і пересунути на якусь абстрактну, «вселюдську» точку погляду.

Такої точки кінець кінцем таки й нема, бо всяка точка мусить бути конкретна й індивідуальна, а того що може дати рідна історія в сфері морального, соціально-виховуючого впливу, його безпосередності і власті над почуттям, не

може таки дати ніяка інша. Тому було б невдячним ділом усувати її чи штучно зменшувати її місце і роль в історичнім навчанні, тим менше — в історичнім вихованні, в широкім значенні слова. Навпаки се джерело мусить бути використане в повній мірі. З нього повинні бути зачерпнені можливо повно всі вартості, цінні з становища тих виховуючих ідей, які має висунути історичне навчання. Рідна історія повинна бути розвиненою найбільш повно й деталічно, й на її матеріалі, найбільш близько і повно звісним, повинна бути переведена та методична, формальна сторона вироблення історичного мишлення — методології історії, котра в певних, найбільш простих формах мусить знайти місце і в програмі середньої школи.

Але сей, так би сказати, суб'єктивний центр рідної історії, з котрого глядач розглядається в загальній перспективі історії, треба ввести в історичну перспективу, дати йому відповідне місце і наділити глядача також і об'єктивними мірами й критеріями, щоб він міг пізнати, яке місце належить сьому свому в загальному, аби воно в його уяві не було ані занадто великим, ані занадто малим.

IV.

От з цього становища виходячи, я мушу рішуче виступити проти тої прибільшеної уваги, яка присвячується певним частинам чи епізодам історії, з занедбанням інших і з порушенням загальної перспективи й об'єктивної міри в оцінці історичного процесу. Тільки більш-менш випадковій обставини надали таке виключне місце в історичнім навчанні історії Ізраїля, атенської громади, римської республіки, і час нинішній школі — нашій українській школі по-прощатись з сею нав'язаною їй спадщиною давно пережитої старої школи.

В історії Ізраїля були епохи високо інтересні й цінні з становища загальнолюдської, а особливо європейської історії. Така доба молодших пророків, теократії й її законодавчої творчості, проєктивованої на далекі часи ісходу, далі доби релігійних сект і християнства, що виросло на їх ґрунті. Але ці епохи й великі моменти стають зрозумілі, «доходять своєї правди» — набирають відповідної міри й ваги тільки в обстанові передньої Азії — історії сумеро-акадської й вавілонської культури, мандрівок аравійських орд, вавілонсько-египетського суперництва, егейських впливів і т. д.; вирвані з сих рамок, так як тепер вони подаються в школі, ці епізоди являються чимсь цілком чужеродним в шкільній програмі й історично-виховуючім плані.

Греція чи історія атенської демократії, розуміється, велика річ. Але все-таки виперати її до тої міри з усіх об'єктивних рамців, як се робить наша шкільна програма, се знов таки зовсім недопустиме, і з становища історичного навчання рішучо шкідливе. Атени V і IV віку відіграли велику роль в історії людської культури, людського життя. Але Вавилон Гамурабі, Александрія останніх віків перед Хр., Рим часів від Цезаря до Антонінів, Флоренція часів відродження, Париж XVIII—XIX вв. з сього становища історичного процесу — знов головно європейського життя, бо ним все міряється, — таки стоять або нарівні, або сливе нарівні, або й вище історичної ролі Атен. Вимагають тому для себе уваги не меншої, або небагате що меншої, і повинні бути вставлені в історичні рамці поруч атенської демократії.

Римська республіка, котрою де безпам'яті натаскували нас в школі, має ще менше право на увагу. Тепер на щастя, здається, безповоротно відкинено царський період і всяких мітичних Врутів і Колятинів. Але світове значення республіки починається тільки під кінець її; ще більше значення має імперія I—II в., тим часом шкільна наука й досі ще дивиться на неї з перспектив римської аристократичної фронди, для котрої від принципату римська історія стратила всякий інтерес.

Все се мусить знайти своє місце в перспективі історичного процесу, і рамки його повинні бути поширені за межі історії сучасної європейської культури, що підчеркувала тільки ті моменти, які були важні з її точки погляду — з становища впливів і вкладок в розвій політичного і культурного життя нинішньої Європи, з котрого вона оцінювала всю історію людства. Історія зійшла вже, як я сказав, з сеї позиції, й старається наблизитись до поняття історії людства. Навчання її повинне також зійти з європейського егоцентризму й відкинути таку мірку, що тільки те важне і варте відомості, що діялось в Європі і мало вплив на вироблення її життя й культури.

V.

Навчання історії взагалі має на меті дати корективи до такого егоцентризму. Подібно до того, як гуманітарні науки взагалі мають допомогти людині «пізнати себе» і знайти місце для своєї індивідуальності, для свого я, давши об'єктивні міри для сього я, для його прав і претензій супроти дооколичного світу, людей і громади, — так історія має вказати відповідне місце й дати об'єктивну міру для ролі й значення даного громадянства і тої хвили, яку воно

переживає: її завдань й інтересів, планів і гасел, в загальній перспективі часу.

Історія свого народу і свого краю вказує роль і місце даного моменту в історичнім розвитку сього краю і народу: значення й вартість тих чергових досягань, які стоять в даній хвилі, з становища історичної традиції й історичного розвою сих потреб і вимог. Історія всесвітня, вставляючи сю історичну картину свого краю чи народу в загальну перспективу світову, даючи відповідний масштаб для об'єктивної оцінки її змісту, запобігає переоцінці сих національних мотивів, інтересів, заслуг і обов'язків з становища загального історичного процесу — остерігає від переборщень в національнім егоцентризмі: від надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг і інтересів. В епохи інтенсивного національного будівництва такі корективи проти гіпертрофії національного самовеличання і виключності дуже потрібні й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцісів, хвалькуватих і самозалюблених, до затрати всякої об'єктивності.

Але поруч із чисто національним, або державним гіпертрофованим егоїзмом чи егоцентризмом ще може бути, і таки, без сумніву, зовсім реально єсть і існує, егоцентризм расовий, напр. егоцентризм «арійський», чи «білий», який протиставляє себе расі семітській, або расі жовтій, егоцентризм германський, або слов'янський, егоцентризм християнський, або католицький, і т. д. Я спинюсь на найбільш нібито ліберальнім, широкім, свободнім «від усякої узості» і тому особливо спокусливим — се одмічений мною вище егоцентризм європейський. Він існує, він сильний. Ми стрічаємось з ним не тільки в сфері теорії — в надмірній оцінці європейського життя й європейської культури (з її колоніями включно), як такої, в котрій нібито замикається все іство цінне, що єсть в людським житті взагалі, і поза нею нібито й нема нічого, що варто було цінити і з чим рахуватись.

Така короткозорість дуже шкідлива навіть в теоретичній сфері. Легковаження всього, що діялось поза європейським обрієм нічого доброго не може дати. Але теорією справа не кінчиться. Ми стрічаємось з дуже прикрими, просто таки ганебними проявами, чи приложеннями такої європейської виключності, там де інтереси різних європейських конквістадорів стрічаються з поза європейськими народами й краями. Скільки ми чули за останні десятиліття фактів всякого європейського звірства в колоніях і різних екзотичних краях, потоптання всяких інтересів, прав бо-

жих і людських, яке оправдувалось тим, що воно діється в інтересах поширення єдино спасенної європейської культури, європейської цивілізації над якоюсь іншою — так само, як колись всякі звірства оправдувались мотивами навернення «невірних» на єдино спасенну віру католицьку й поширення її.

VI.

От з сим засліпленням, сею расовою чи всякою іншою обмеженістю має боротись навчання всесвітньої історії, поставлене на основі «історії людства».

Воно насамперед повинно розсунути її перспективи геть назад до часів перших початків. Мусить передусім спинити увагу учня й глибоко вирізбити в його уяві сей момент, коли, говорячи образowo,— чоловікоподібна мавпа десь в ближче незнання околицях гарячого підсоння, під впливом якихось катастрофічних змін життя піднялась на задні лапи й, піднісши голову над тілом, стала роззиратися з сеї нової позиції в дооколишнім світі. Повинні бути сильними, яскравими рисами представлені ті різні умови життя, періодичних голодувань наслідком неврожаїв їжі, стихійних нещасть і т. ін., в яких ся чоловікоподібна мавпа мусила перейти з одної якоїсь їжі на режим всеїдний та пуститись на штучні способи добування поживи й самоохорони, та в сій тяжкій праці, напруженні своїх духовних ресурсів стала людиною, дійшовши здібності виразистої артикульованої мови, певних технічних відомостей — тут епохальне значення має уживання огню і різних творчих здобутків в знаряддях охорони, ловецтва і т. ін.

Повинна бути, далі, начеркнена картина велетенського походу, яке людство перейшло до тих культурних здобутків, які ми тепер вважаємо прикметами дикунського життя. Яким хитрим винаходом являється, скажім, глиняний горнець для варіння страви — якою довгою дорогою підходила людина до сього приладу! Яким довгим ланцюгом винаходів розвивалась, напр., нинішня сокира, плуг, піч! Якою незвичайно плідною, повною влучних спостережень, геніальних винаходів, високого культурного змісту являється взагалі вся та епоха людського життя, яка випередила історичну європейську культуру! Скільки ми завдячуємо їй з того, що не будить нашої уваги тільки через те, що стало занадто буденною, елементарною річчю, хоч для свого часу було незвичайно сміливим завоюванням природи, подвигом людської мислі або техніки!

Безсумнівно, ми обов'язані безконечно більшою вдячністю тим безіменним геніям людської культури, які одо-

машнили собаку й вівцю, тим жінкам, які почали пересаджувати перші корінноплідні рослини, штучно висівати рослини для зерна, зшивати звірячі шкіри, ніж яким-небудь премудрим політикам XVIII в. Ми не знаємо імен тих геніїв нашої культури, ми можемо віддати честь і пошану тільки колективній праці поколінь і тисячоліть — але ми мусимо відчутти се, що перед тою межею, від котрої ми зачинаємо історію «культурних народів» Європи й передньої Азії, лежить довга-предовга культурна історія, котру треба знати й шанувати, бо на плечах її виїхали на арену історії всі ті блискучі Габурабі, Соломони й Перікли.

Далі, входячи в сферу культурних народів Середземного побережжя — Єгиптян, Фінікіян, Егейців, Греків, Етрусків т. д. і просліджуючи їх історію в зв'язку з тими огнищами культури, які лежали безпосередньо за ним — месопотамськими, скажимо, не треба ніяк забувати тих дальших культурних центрів, які жили й розвивались поза ними, без зв'язку, чи в слабшій або проблематичній зв'язку з ними, як Індія, Китай, американські культури. Індія й Китай, коли міряти їх міркою не впливів на розвій європейської культури, а трактувати самотійно, міркою їх значення для тих мас людності, які жили сею культурою — мас далеко більших ніж ті, які користувались культурою середземною, — заслуговують не меншої уваги ніж ся культура. І так само, коли будемо міряти їх міркою абсолютної висоти, чи релятивної — певної висоти для даної хронології, теж мусимо признати, що вони варті великої уваги. Розуміється, китайська думка від доби Конфуція не зробила до наших часів таких успіхів, як європейська думка від часів Сольона — чи Теогніда; але в тім часі вона стояла на рівні або й вище їх, мала, очевидно, за собою довгу культурну путь, і як вповні оригінальний культурний тип ся культура китайська варті повної уваги й обзнайомлення. Так само й культура індійська, культура мексиканських маясів, або перуанських інків — всі вони в більшій або меншій мірі варті уваги і в усякім разі вповні поза обрієм навчання історії ніяк не можуть бути полишені.

Візьмим сферу релігійного життя, яке відіграло таку величезну роль в розвою культури. Історичну перспективу абсолютно не можна погодити з теперішнім трактуванням сього питання, де релігія Ізраїля грає роль тільки попередниці християнства, з історії християнства беруться тільки ті церковні організації, котрі мали значення в історії Європи, іслам являється в виді якогось історичного епізоду, і вповні зістається за обрієм навчання таке незвичайно глибоке й інтенсивне релігійне життя, як індійське, сливе

незаціпленою зістається перська релігійна думка, не кажучи про релігію й етику Китаю. Се все явища цілком недопустимі, об'єктивно беручи, і можуть бути витолкувані знов такі тільки не мудрою сладщиною старої конфесійної, схоластичної школи.

Очевидно, тут школа зовсім не може підходити з міркою єдиної правдивої релігії, супроти котрої всі інші — тільки сумні збочення релігійної думки. Всі вони для історика великі культурні й соціальні фактори, значення котрих оцінюється їх впливом — його розмірами й характером, творчим чи руйніним, в історичнім процесі. Буддизм і іслам мали величезне значення з сього погляду і варті поруч християнства всякої уваги. Адже й по нинішній день сливе чверть мільярда людності живе ідеями ісламу, ідеями буддизму — сливе півмільярда; майже стільки як християн. З сими фактами треба рахуватись, так само як і з великим цивілізаційним значенням сих релігій в минувшині, в величезних просторах земної кулі, куди не проходив зовсім вплив християнства.

VII.

Особливо, я вважаю, повинне вирватись з тих вузьких рамок і вийти на ширший простір універсалізму навчання історії в українській школі. Я вище спинивсь на тих географічних і історичних умовах, які вводили Україну в широкі зносини й зв'язки не тільки з заходом або північчю, але й сходом і полуднем, які зробили се, що студіюючи нашу матеріальну культуру чи мистецтво, ми мусимо звертати свої очі не тільки в романо-германські краї або на Балкани, а й обертатись на Малу Азію, Єгипет, Персію, Туркестан, Середню Азію і навіть Китай і побережжя Індійського океану. Без сумніву, ці географічні, економічні й усякі інші впливи проявлятимуть себе в нашім житті і далші, коли се життя випростується, буде розвиватись вільно по внутрішнім своїм імпульсам, висвободжене з тих невольничих уз, що його в'язали досі.

По всяким економічним, культурним, політичним зв'язкам не тільки життя татарське, молдавське, турецьке, грузинське, а навіть і перське, індійське, туркестанське і так далі може бути нам далеко ближче, зв'язане з нами більш реальними зв'язками, а у всякім разі не менш реальними ніж життя середньовічної Іспанії чи Англії. Наша школа ніяк не повинна повторяти старих гріхів школи російської, котра так щиро вбивала своїм ученикам, що Росія, «лежучи на межі безграничних просторів Заходу і Сходу, покликана служити між ними посередницею, нести світ культури

в сі безмежні східні простори» і т. д., і тим часом лишала своїх вихованців зовсім без усяких відомостей щодо тих культурних і економічних умов, в яких живуть ці народи, щодо їх історичної, політичної й культурної минувшини. Навіть ті сімдесят чи скільки народів, що нараховувалися в самій Російській імперії, й вони полишались абстрактною цифрою, чи нудною номенклатурою, за якою не лежало ніякого реального образу. Під російським пануванням з століття в століття розграбовувались, нищились, вимирали цілі племена, народи, раси, скажім, північної Азії, і російський інтелігент не тільки той, що носив сибірське хутро, а й такий, що брав участь в укладанню наказів і законів для Сибіри, не мав найменшого поняття про життя сеї Сибіри, про її географічні, економічні й історичні обставини, про систему адміністрації чи експлуатації сих країв. Він знав її як місце заслання, місце муки своїх співгромадян, може що найбільше як джерело сирівцю для європейської Росії, як колонізаційну територію для надвишок її людності, але сливе ніколи — за виїмком кількох спеціалістів, як край, котрий мав право на своє власне життя, мав своїх одвічних хазяїв — їх життя було йому невідоме, і він ним не інтересувався ніколи.

Сих помилок, кажу, ніяк не повинна повторювати наша школа. Ми, розуміється, не збираємось підбивати собі чужі краї, розпростирати свою власть чи експлуатацію на далекі простори. Але й на нашій землі живуть більші або менші відривки й колонії різних народностей. Наші ж економічні й політичні зносини будуть вводити наше громадянство, на практиці чи в теорії, в стичність і з іншими чужоплеменними краями. І я вважаю дуже важним — не тільки з мотивів практичної користі, з погляду успіхів нашої економіки чи політики, а і з погляду морально-соціального, — щоб ці народи й краї, їх інтерес й імпульси їх життя в минувшині й сучасності представлялись принаймні в основних своїх рисах скільки-небудь ясно українській інтелігенції. Щоб перед нею були не просто «чужоплеменні» чи «меншості», навіть не абстрактні «людини», «люди-браття», а щось більш реальне й конкретне.

Століттями повторювані фрази про се брацтво людей не перешкоджало нищити без усяких оглядів сих всяких «людей», посилаючись на те, що вони «невірні», «дикі», «нижчі культурою», що вони «жовті» чи «чорні», і т. д. Розуміється, ріжуть і стріляють прегарно тепер білі білих, висококультурні Німці висококультурних Французів і навзаєм. Але стріляються вони все-таки в свідомості, що се діється діло страшне, ненормальне, вимушене страшним

стихійними мотивами, які показали себе сильнішими, ніж солідарність «народів Європи», котрих кільканадцять літ тому німецький цісар накликав до солідарної охорони європейської культури перед східно-азійською небезпекою, ніж солідарність пролетаріату, котру так довго і любовно викохували соціалісти Європи. І я думаю, що така свідомість — важний здобуток культури і школи, і хотів би принаймні того, щоб ся свідомість поширилась на те людство, яке дотеперішньою школою, так само як і політикою, трактувалось як «менше вартне».

Я не утопіст і не мрію про те, як з кінцем нинішньої війни народи Європи разом плигнуть в царство брацтва і згоди, перекують мечі на серпи й списи на орала. Я, навпаки, думаю, що перед людством лежать ще довгі роки війн і військового напруження. Але культура і школа повинні робити своє діло навіть і в сих тяжких обставинах, властиво — тим більш напружувати свої сили і засоби в боротьбі проти здичавіння і злості. Проти конфлікту інтересів, який висунула і далі ятрить все більше ся світова боротьба, школа повинна відкликатись до тої історичної солідарності людства, з котрого виросла вся нинішня культура, все нинішнє життя. І се власне передусім має робити історія, її навчання. Поміч їй даватиме добре поставлена антропогеографія, література, різні гуманітарні науки, але головно історії належить се діло — розвинути в противставленні хвилимих конфліктам людства постійну і тяглу його кооперацію.

Більше ніж коли-небудь, саме в теперішнім моменті відчувається потреба поглиблення ідеї людства, його пошани і культу. Після того, як перед страшним видовищем світовою катаклізмою боязко відступили старі релігії, нічого іншого не вмючи порадити, як тільки перенести свої надії на моменти премирні, позасвітові, школа з особливою силою повинна розгорнути величині образ історії людської солідарності, яка переборювала расові, релігійні, кастові бар'єри, географічні, економічні й культурні різниці, й застарілі конфлікти розв'язувала кінець кінцем принципами пожиття і співробітництва.

Більше ніж коли-небудь відчувається тепер велика виховуюча сила культу людського колективу, неподільного людства, його великих подвигів, страждань і жертв — великого вселюдського пантеону, в котрім єсть місце Будді Павлові й Магометові, Антонінам, Акбарові й Вашингтонові, Ляо-цзі, Сократові й Спінозі. І те, що зможе зробити в сім напрямі навчання історії, наблизить нас від тої формули homo homini lupus (людина людині як вовк), котрою

фактично живе нинішній момент, до формули homo homini
ges sacra (людина людині річ свята), котрою рухалося й
здобувалося все, що було кращого на землі.

Квітень 1918 р.

Самостійна Україна

Статті з грудня-квітня 1917—18 р.¹

Велике Різдво

Різдвяні статті прийнято писати в радісних, триумфальних, або тихомирних тонах, справляючи свято миру, надії, згоди. Писав колись і я такі, а сим разом не можу настроїтись на сі тони. Не можу писати про радість, про згоду, про мир, не можу кликати ні на хвилю до них, коли треба накликати до крайнього напруження всіх сил, пильної чуйності й уваги.

Ми стали на межі обітованої землі українського визволення, української державності, задоволення одвічних мрій трудящого українського народу. Ми заткнули на сій межі наш побідний прапор — наш третій універсал — мабуть найважніший акт, який коли-небудь з'являвся на нашій землі. Але ми ще тільки на межі! Ми не ввійшли ще до сеї обітованої землі, котру віщували нам наші пророки, до котрої вели нас наші вожді, тим менше — ми не опанували її!

Нам судилось побачити її на-віч, й наші серця огортає тривога, що ми можемо упустити се близьке щастя нашої країни, що від границь сеї сподіваної землі нас відіб'ють, нас відкинуть назад на довгу нову блуканину в пустині. І замість радісних різдвяних пісень, замість співів миру і благоволення, нам хочеться на се Різдво кликнути бойовим, сторожким кличем, словами старого псалма, до всіх вірних сиців нашого народу й нашої землі: «Не задрімаймо й не заснім, доки не забезпечимо й не закріпимо здобутого. Відложім на будуще святкування, спочинок і втіхи. Тепер, коли ворог стоїть на всіх границях наших, коли в середині краю шириться самоволля й розрух, і отруйним потоком текуть більшовицькі брехні й наклепи, не час на спочинок, не час на святкування!»

Мені пригадується Різдво, святковане українським народом по побідах 1648 р. Воно було світле і радісне, але радість ся була не тривка! За нею прийшли зборівські розчарування, берестецький погром, переяславська угода, ве-

¹ Всі ці статті друкувались в «Народній Волі», тільки «В огні і бурі» друквана в Літ. Н. Вістнику, а «Мир землі нашій» в Вістнику Ради Народніх Міністрів.

лика руїна нашої України. Нехай минуть сим разом нас такі страшні розчарування!

Краще будьмо сим разом занадто, ніж замало пильні, розважні й чуйні! Лишім радість і свята на пізніше, а нині не зійдім і на мить з тих чат, на котрих кожного з нас поставила велика нинішня хвиля, і борімся тею зброєю, яку кому вложила вона, неустанно і неослабно до повного забезпечення долі нашого краю, нашого народу, його відновленої Народної Республіки!

Великий обов'язок

Важке слово сказане! Україна стала самостійною й незалежною, відокремленою державою.

Як довго вона пробуде в сім становищі, себто — як скоро з'явиться для неї реальна можливість установити федеральний зв'язок з іншими республіками, сього в сій хвилі не може напевно сказати ніхто: може се буде дуже скоро, а може й протягнеться сей час, коли Українська Республіка буде кермуватись виключно волею самої української демократії і на ній лежатиме вся відповідальність за долю нашого народу й краю.

Се великий обов'язок і велика відповідальність. Залізні, неухильні обставини продиктували українській демократії сей рішучий крок. Але вони ж вимагають від неї не тільки великої рішучості, але й незвичайної уваги й напруження всіх духовних і фізичних сил, щоб, поставивши сей крок, на нім не схибнуть.

Для забезпечення нашої волі й долі в сей гострий момент, для переведення миру і захищення нашого краю від напасників наше правительство мусить мати повну свободу діяльності, яку може дати тільки державна незалежність нашої республіки. Сильний тільки той, хто стоїть одинцем, каже звісна, глибоко справедлива, неважаючи на свою дивовижність, фраза славного скандинавського психолога. Щоб виявити вповні всю свою ініціативу, щоб розгорнути всі свої сили, людина мусить стати відокремлено, незв'язаною ніким, і так само народ.

В люту, небезпечну хвилю, яку переживаємо ми, се вірний рахунок. Треба відкинути ілюзії, мовби то ми на когось можемо спиратись, мовби то хтось стоїть за нами — якийсь «єдиний фронт», якась солідарність народів і країв «бувшої Російської держави», коли в дійсності нічого того нема, а властиво навпаки — останки і пережитки тих колишніх зв'язків тільки гальмують, тільки дезорганізують наші зусилля.

Але стаючи відокремлено, щоб мати свободу діяльності, щоб розвинути всю свою енергію, українська демократія й повинна її розвинути,— щоб її рішучий крок, її відокремлення не було хибним кроком.

Я сподіваюсь міцно, що сього не буде. Що українська демократія, зріло й розважно рішившись на своє повне відокремлення, зміркувала й усі наслідки, всі обов'язки, які з нього витікають для неї з свого моменту.

Що українське громадянство, український народ, волю котрого чинили відповідальні українські фракції, проголошуючи самостійність Української Республіки, віддасть тепер всі сили, всю енергію, всю волю, всю працю, весь розум, всі засоби для забезпечення будучності нашого краю й його трудящого народу.

Що в нім в сей великий момент зникнуть всі партійні конкуренції, всі групові чи особисті амбіції, все, що може паралізувати, гальмувати або зменшати продуктивність, видатність наших сил і засобів.

І проголошена самостійність стане твердою підставою забезпечення нашої державності й нашого соціального будівництва, котрого жде від нас наш робочий народ.

Нехай буде так!

Українська самостійність й її історична необхідність

Четвертий Універсал Української Центральної Ради ясно зазначив лінію політики Української Народної Республіки. Не розриваючи з традиційною ідеєю федералізму, зіставляючи Українським Установчим Зборам останнє слово в сій справі, Центральна Рада для даного моменту одначе вважала потрібним підчеркнути повну й абсолютну незалежність і самостійність Української Республіки, себто її повне право розпорядження собою.

Першим мотивом сього кроку вона вказала заключення миру. З огляду на хитку і непевну політику Народних комісарів, у котрих поза шумною фразеологією не виявляється в сій справі ніякого конкретного плану, ніякої навіть вирадної тактики, Українська Народна Республіка, коли не хоче йти їх дорогою, мусить рішучо відмежуватись від них і повести діло миру зовсім самостійно, як окрема, суверенна, незалежна держава. Сей мотив оправдав себе вповні, і найближчі факти ясно впевнили історичну неминучість проголошення самостійної України. Великоруські «народні комісари», по останнім відомостям, розірвали мирові переговори і zarazом об'явили повну демобілізацію,— так що се віддає Росію на повну ласку Германії. Українська ж делегація, виступаючи представницею Української

Республіки як самостійної держави, довела до миру почесного, гідного, демократичного.

Другим мотивом проголошення самостійної Української Республіки була потреба більш рішучої політики в боротьбі з походом Великоросії на Україну під проводом народних комісарів. Поки не було сказане се останнє слово української державності, і Українська Республіка не була відмежована виразно і рішучо від інших областей Російської держави, все ще знаходились охочі розглядати боротьбу України з більшовицьким правительством Великоросії як боротьбу політичну, боротьбу партійну. В ній, мовляв, беруть участь прихильники українства, з одної сторони, прихильники більшовизму, з другої, а хто не хоче — може собі зіставитись нейтральним. Після проголошення самостійності Української Республіки ніхто вже не може ховатися в хащі нейтралітету, бо тепер є боротьба двох держав, України і Великоросії, в котрій всі громадяни Української Республіки, всі жителі її без різниці поглядів і переконання обов'язані підтримувати українське правительство. Хто від того ухиляється — нарушає свій обов'язок перед державою, а хто виступає по стороні ворогів Української Республіки, будучи жителем України, той являється зрадником і бунтівником проти свого законного правительства.

Третім мотивом, которого тут не будемо розвивати, а тільки зазначимо, являється необхідність повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України. Українській мировій делегації в Берестю і в сих справах вдалось зробити дуже багато — уставити товарообмін на вигідних підставах; свободу в торговельних трактатах, відповідну валюту для українського карбованця (462 карб. на 1000 германських марок золотом).

От ті кілька фактів і мотивів, які з повною очевидністю вияснюють, що проголошення повної самостійності Української Республіки було необхідною вимогою даного моменту, історичною необхідністю, через котру мусить пройти Україна і зробити з неї всі виводи.

Пройде сей незвичайно гострий і тяжкий момент, Україна перейде через всі потрясіння, її економічне і соціальне життя ввійде в свої береги, здобутки революції будуть закріплені, інтереси трудящих українських верств будуть забезпечені, культурні й національні умови українського життя утверджені, національні інтереси інших народностей України — також.

От тоді буде час розглянутись по сусідах, які зорганізуються навколо України, і зміркувати, з ким буде по дорозі нашій селянсько-робітничо-трудовій Народній Республіці.

З тими, з ким буде їй по дорозі, вона й уставить федера- тивну зв'язь, в інтересах кращої охорони завойованої сво- боди і соціальних здобутків, забезпечення від визиску тру- дових республік чужою імперіалістичною буржуазією.

Але доти весь той тяжкий і небезпечний шлях до пов- ного тріумфу наших демократичних і соціальних завдань Українська Народна Республіка мусить пройти самостій- но, як незалежна держава, нічим не зв'язана в порядкуван- ні своїх справ і в страшній боротьбі на життя і на смерть за найвище добро — за свободу і незалежність, котру їй приходить ся вести.

В такій страшній боротьбі треба бути свободним і не- зв'язаним! Се перша умова і велика необхідність — вимога самостійності, котрої тому мусять до останнього боронити всі, кому дорогі інтереси України й її трудового народу.

Вона прийшла як історична неминучість українського життя й її треба обстояти, щоб зберегти весь той дорогий зміст, котрий хочемо вложити в нашу Народну Республіку.

Не розриваючи з федералістичною традицією як про- відною ідеєю нашого національно-політичного життя ми мусимо твердо сказати, що тепер наше гасло — самостій- ність і незалежність.

Очищення огнем

Де не помагають ліки, оздоровлює залізо,
Не помагає залізо — оздоровлює огонь.

Старе латинське лікарське правило.

Останні тижні внесли дуже багато в роз'яснення політичної ситуа- ції, хоч перериви в телеграфічних і поштових зносинах, в діяльності преси і т. ін. дуже обмежують той матеріал, яким ми розпоряжаємо безпосередньо. І в тім, наприклад, і боротьба великоросійських біль- шовиків з Українською Республікою за сей час розкрила дуже значно свій власний підклад, свої підстави, свій дійсний зміст. Піднята ніби- то в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасл, а властиво — демагогічних кличів, над більш розважною, бо обрахо- ваною на реальні наслідки роботою Української Центральної Ради та її правительства, вона все більше стає ясною в своїх реальних моти- вах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціалістич- ними, ні з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в самій грубій і неприкрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання сього походу — «бити хохлів», що по 250-літнім поневоленні наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу. Інтелігентніші проводирі більшовиків не виявля- ють так широко дійсних національних мотивів; але з їх тактики виступає так само ясно се завдання: повернути назад в московську службу збунтованих українських підданих, а для того знищити культурні центри України, інтелігентні сили українські. Українців ловлять, арештують, розстрілюють тільки за те, що вони Українці.

Се продовження, під брехливими демагогічними більшовицькими гаслами, того самого завдання на винищення українства, яке собі була поставила царська зграя жандармів і посіпаків з початком світової війни. І в слід їй летять й тепер тихі побажання успіху від московської буржуазії: промисловців, фінансистів і — дуже багатьох інших, як летіли в слід жандармським подвигам давніших літ від усіх тих, що про око людське умивали руки від участі в них, або навіть робили більш або менш ефектні жести благородного обурення, а в серці молили Бога, щоб тим жандармам, поліцаєм і всяким іншим опричником удалася їх «брудна робота» — по викоріненню українського «сепаратизму».

Московська буржуазія всяких сортів сподівається, що сим більшовицьким «товаришам» справді вдасться «вбити хохла», і більшовизм перш ніж згинуть самому, підріже і кине під ноги московському капіталізму назад Україну з її хлібцем, сахарцем, углем й іншими добрими речами. За се, вступивши в володіння по більшовиках всею їх спадщиною, вона радо пробачить більшовикам розстріляння Кремля і всяких інших московських святощів,— аби тільки було урятоване для Москви володіння «полуднем».

В сій погоні за утікачем з московської неволі — «хохлом», в запалі боротьби з ним, більшовицькі проводирі без церемонії викинули старі гасла «права самоозначення народів аж до повного відділення» й перешилися в «федералістів», — дуже оригінальних «федералістів», які своїм завданням поставили «об'єднання демократії», великоросійської й української, і очевидно — всякої іншої з бувшої Російської імперії.

Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Леніни й Троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістом, коли федералістами Леніни і Троцькі вважають себе, а під сим «федералізмом» лежить в дійсності самий поганій, терористичний централізм.

Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами — під маскою більшовизму. Півроку тому він виступив під фірмою правлячих російських соціалістів-революціонерів, Керенського і К°, котрі «про okazji» мали теж в програмі федералізм, а в дійсності всю енергію своєї внутрішньої політики всадили в боротьбу з дійсним федералізмом бувших недержавних народів Російської імперії. Вони впали, а на місце їх виступили ще більш рішучі «федералісти» більшовицькі, які для врятування російської власті не спиняються перед руйнуванням і різнею.

Іх рішучість в сім напрямі, без сумніву, оцінили відповідно і московські промислові круги, які вже два місяці тому заявляли з повною одвертістю, що признають всяку власть, яка задержить в своїх руках непокірні провінції Росії (Україну, розуміється, в першу чергу), і так само — шановні союзники, заклопотані тим, щоб було з кого взяти все вложено в Російську державу їх буржуазією.

Роль їх в поході більшовиків на Україну буде, правдоподібно, незадовго освітлена вповні. Але вже тепер стає ясно, як близько стояли вони до всього, що гальмувало мир, що підтримувало анархію, що могло слинити транспорт і будучий товарообмін — вивіз збіжжя до централістичних держав, а з другого боку — підтинала самоозначення народів і охороняло ідею «єдиної неділимой».

Українське правительство ні під якими погрозами, ніякими улещуваннями чи обіцянками не давало вирвати у себе обіцянки, котрої не могло прийняти на себе дійсно — ухилитись від миру і зв'язаного з ним товарообміну з централістичними державами. За се всі ті наймлені сили, котрими союзники розпоряджували на нашій території, були звернені на саботаж нашої оборони проти більшовиків. А коли більшо-

вики опанували Київ, їх панування, як оповіщають більшовицькі газети, було зараз признане союзниками.

Так вирисовується вже тепер в головних контурах обстановка сей катастрофи, котру мусила перейти наша Україна на порозі свого нового життя — того великого огненного знищення, в котрім, видно, мусили згоріти різні старі упередження, пережиті традиції й погляди, щоб не заважити в новім поході. Добре, чи зле се, не можна тепер того оцінити, але з реальними сими фактами прийдеться порахуватись.

Досі хоч з різними тривогами й небезпеками, наша українська справа плыла в попутнім вітрі загальної революції. Тільки тепер всі сили — і революційні і контрреволюційні, всі заінтересовані в цілості російської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю.

Українство кінець кінцем її виграє, се ми знаємо. Але утрати її будуть великі, се ми бачимо. І розстрілюються в ній не тільки люди, а й ідеї. Руйнуються не тільки міста, а й традиції. Багато згоріло вже в сім великим огні, і ще згорить. Люди вийдуть з нього нові, й новими очима глянуть на світ.

Горять, між іншим, історичні, культурні, економічні і всякі інші зв'язки народу українського з народом великоруським. Історія сих двох «братніх народів» вступає, видима річ, в ту стадію, в яку вже раніше вступила історія двох інших слов'янських братів — українського і польського.

Раніше український народ мав діло з бюрократією й правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахнутись великоруське громадянство. Тепер ми, самим очевидним способом, маємо боротьбу самих народів — великоруського й українського.

Один наступає, другий борониться.

Історія сих двох «братніх народів» вступила в стадію, про котру оповідає біблійна історія перших братів.

І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?

4 лютого, під Сарнами.

В огні й бурі

Україна пережила з великою небезпекою для свого існування страшну пробу в огні й бурі. Перейшла через глибоке провалля, яке розкривалось раптом на вступі нового її життя. Властиво, не можна навіть сказати, що перейшла. Переходить, се вірніше. І всі, кому близько її життя, хто хоче бути гідним імені її громадянина, повинні примножити всі старання, напружити всі сили на те, щоб помогти їй перейти вповні, стати твердо на новім ґрунті і забезпечити від можливого повторення таких страшних проб. Занадто багато й одної такої.

Правда, можливість такої грізної проби весь час висіла над Україною під час її визволення. Перший акт її самоозначення, великодній Всеукраїнський З'їзд уже пройшов під загрозою розгону «штиками революційної армії». Ми встигли вже забути сей маленький, але характеристичний інцидент, як забували скоро потім всі ті інші конфлікти й інциденти, які загрожували українському поході до волі й державності. Коли сі інциденти минали більше чи менше щасливо, не довівши до катастрофи, потім, оглядаючись на пройдене, ми мали навіть враження — особливо ті, що далше стояли від осередків нашого життя, — що українська справа йде гладко, розгортається дуже планово. Але в дійсності вона весь час йшла від інциденту до інциденту і багато разів стояла під загрозою катастрофи. Під час Корнілівщини і під час більшовицького повстання, не згадуючи епізодів менш яскравих і менш кривих, як конфлікт з правительством з приводу організації ген. секретаріату, з приводу інструкції, з приводу українських установ-

чих зборів і таке інше. І кожний такий інцидент ставав тим небезпечніший, що за той час, так би сказати, зростала та українська ставка, яка стояла на кону, і можлива катастрофа грозила загибеллю все більших і більших національних і соціальних досягнень, окуплених все більшими й більшими жертвами й зусиллями.

Тепер наш національно-політичний рахунок дійшов особливо високих позицій. Боротьба йде за закріплення самостійності й незалежності Української Республіки, за зібрання українських земель, за забезпечення основних соціальних реформ. Програма загрожує такими страшними втратами, що від самої мислі про них спинається серце. А тим часом не можна відмахуватись від цих мислей, не можна присипляти себе заспокоєннями, що якось то воно буде, якось зробиться само собою.

В великих болях родяться великі діла. Всі дотеперішні силкування провідних українських політиків, щоб народина нового життя пройшли якомога безболісно, без гострих розривів, без кровавих конфліктів, були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона весь час мусила сорозміряти свій марш з конвульсивними рухами й киданнями революції російської, хаотичної й страшної. Російська революція потягла нас через кров, через руїну, через огонь.

Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо перейти через сей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в сім моменті: самостійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згромадитись коло сеї мети всі, скільки нас єсть свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збитись в тісну й компактну фалангу, відложивши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогам моменту — перед ними мусить відступити все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунок. Всяке ухиляння від роботи, від відповідальності, від сповнення того обов'язку, який накладалось на нас, — являється дезертирством, негідним громадянина. Всяка самочинність, ухиляння від громадської чи національної дисципліни являється недопустимим злочином.

Помилки нам потомство пробачить. Становище занадто трудне, а досвід і приготування наше мале. Се не наша вина, коли ми чогось не зуміємо. Але відчуті вагу моменту, потребу координації й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам сеї хвилі — се наш обов'язок, і ухилення від нього не пробачить нам потомство. Се та вина, яка не може бути пробачена!

Мир землі нашій!

Маємо мир! Даремні були зусилля всіх тих сил, які напружились в останній хвилі, щоб не допустити його!

Український трудовий народ висловивсь відразу проти нинішньої війни, в котру був силоміць введений старим царським правительством. Українські представники весь час рішуче відмежовувались від сеї проклятої справи, задуманої світовою буржуазією, і з самого початку революції Українська Центральна Рада, представництво українських селян, робітників і солдатів, рішуче стала добиватись негайного миру. Але тимчасове, коаліційне правитель-ство Керенського, Мілюкова та ін. так само, як старе цар-

ське, підпало впливам імперіалістичної європейської буржуазії й усіма силами старалось затягнути війну, або підняти її навіть наново, й через те всі зусилля Центральної Ради коло припинення війни й заведення спокою зіставались даремними, аж поки розклад фронту й тилу в дійсності зробив неможливим їх утримання.

Коли власть взяли «народні комісари», вони проголосили негайну ліквідацію війни. Але як з іншими більшовицькими обіцянками, так і з сею вийшло теж саме: виявилось, що більшовики не можуть на ділі сповнити своїх обіцянок, даваних робочому народові, не можуть дати країні обіцяного миру, демократичного, негайного. І коли се стало ясным уже під час перших переговорів у Берестю, тоді делегати народних комісарів стали всякими способами затягати переговори й робити всякі труднощі українським делегатам, щоб і їм не вдалось те, що не вдалось делегатам «народних комісарів».

Заразом, коли виявилось, що правительство Української Народної Республіки так твердо постановило дати українському народові бажаний ним мир, правительство народних комісарів ужило всіх заходів, щоб знищити Українську Народну Республіку, заливши територію України бандами красногвардійців і всяких інших насильників, врядило паралельну делегацію від фіктивної своєї харківської ради, і в Українській Центральній Раді силувалось викликати внутрішні замішання, «зірвати її з середини».

Разом з тим і агенти «союзників», з свого боку, користаючи з трудного становища Української Республіки, всіма способами хотіли залякати її правительство, обіцяючи фінансову поміч і збройну допомогу від тих частей, які стоять в їх розпорядженні, коли Україна відмовиться від миру, а коли б вона не відмовилась, — грозили всякими бідами і повною загибеллю.

Але правительство Української Народної Республіки не могло під ніяким страхом відступити від такої дорогої нашому народові справи. Воно обіцяло добути йому мир, — і добуло його, неважаючи на всі труднощі. Мир гідний і почесний, мир демократичний, який вертає їй її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах.

Се доказ високого авторитету українського правительства, її парламенту — Української Центральної Ради. Се запурука скорої й повної перемоги її над усіма ворожими силами.

Більше — се початок, твердий і вірний, сеї повної перемоги!

Повероту не буде!

Київ знов в українських руках. Українські й заприятелі з Україною германські війська проходять на Задніпров'я, щоб відрізати Україну від нового напливу Росіян і закінчити очищення від московських військ і банд. Боротьба з більшовиками рішена в очах навіть найбільш недовірливо настроєних людей. З тим, очевидно, впаде дуже скоро і більшовизм, прищеплений нашим людям московською агітацією. Міцна власть українська, викована в огні сеї війни з Московщиною, увільнить дійсну трудову людність від терору розагітованих «товаришів» і дасть змогу селянству й робітництву України будувати своє життя в інтересах своєї продуктивної праці, а не урівнительного грабування економічних запасів.

Так! Се повинно бути! І тому твердо мусить бути сказано тепер же, що марні й даремні надії тих елементів, які мріють, що упадок більшовизму й анархії та установлення порядку й міцної власті принесе скасування дійсних здобутків революції, демократичних свобод і соціальних реформ, начеркнених третім і четвертим універсалом Української Ради. *Сього не може бути і сього не буде!*

В повній силі зістається те, що сказане було в Центральній Раді два місяці тому, що українська держава, той устрій і лад, которий вона заводить, нам важна і цінна — цінна так, що ми задля охорони її виявили готовність пожертвувати всім — але цінна як тверда, тривка й певна форма, котра має бути заповнена соціальним і культурним змістом, відповідно нашим намірам і бажанням, себто бажанням і інтересам трудового українського люду.

Не тільки демократичні свободи, проголошені нами — свобода слова, преси, сумління, спілок, страйків і організацій, але й ті соціально-економічні реформи, які проголошені нашими універсалами й законами: закон земельний, закон про робочий день, про контроль над продукцією й кредитом, про державну монополію торгу важнішими предметами пожиткування і таке інше — всі вони зістаються цілими і ненарушними. Не може справдитись надія противників сих реформ, що нинішня війна спалить і їх разом з анархією, з більшовизмом, з усобицею!

Ні! Наша боротьба з більшовизмом се zarazом боротьба з контрреволюцією, яка причаїлась за ним і зпоза нього чекала хвилі, коли ступаючи його слідами, або йдучи попліч із ним можна буде задавити революцію. Поборюючи нинішню анархію, поборюємо zarazом реакцію, яка ждала своєї черги, щоб виступити після неї. Громлячи і вибиваю-

чи з України бувших жандармів і поліцаїв, що повели на нас наступ під більшовицькими прапорами, відгорожуємо Україну від старорежимних елементів, які готуються до повороту на старе панування.

Ні, у нас сього повороту не має бути і не буде!

Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичній реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостью соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!

Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня

Dulce et decorum pro patria mori! Солодко і гарно вмерти за отчизну — каже латинський поет, поезії котрого були шкільною книжкою тих, котрих тепер ховаємо. Солодко і гарно! Се затимили вони — і не опустили тої рідкої нагоди, яку давала їм нинішня велична хвиля відбудовання нашої держави і охорони вільностей і прав нашого трудящого люду. Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щастя полягти головами в сій святій боротьбі!

Велике щастя згинути так, в боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не заміщаними в юрбі страхополохами, що безплатними пасажирами силкуються прослизнути в нове царство української свободи. Велике щастя окупити своєю кров'ю забезпечення сеї свободи!

От у сій хвилі, коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронту її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської власті над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістдесят з верхом літ. Видно, можливість його здерти не давалась даремно, видно, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили сі молоді герої, котрих ми нині провозаємо!

Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю такі вартості своєму народові! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримайте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, котрих ви ховаєте, доступили найвищого щастя — вмерти за отчизну! Їх слава. І вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині до віку!

Установчі Збори, чи Парламент?

Весь сей час, від більшовицького приходу на Київ, в українських політичних кругах не перестає жваво дебатоватись питання, як бути з установчими зборами українськими? Попередні місяці ми прожили під гаслом якскорішого скликання їх, щоб Центр. Рада передала в їх руки остаточне упорядкування України. В останню сесію повної Центральної Ради ухвалено скликати їх, коли на основі тимчасового підрахунку буде констатований вибір половини всіх членів установчих зборів. Скликання було призначено на день 2 лютого, та більшовицький напад на Київ не дав змоги се зробити.

Тепер, коли Україна очищується від більшовиків, стає питання, як його бути? Чи все-таки, хоч і з спізненням, скликати установчі збори? Чи з огляду на таке спізнення вже установчих зборів не скликати, а прийняти в Центральній Раді конституцію Української Республіки й виборчий закон про вибори до парламенту, та на його підставі по заспокоєнню краю перевести вибори до парламенту й скликати вже його, якомога скоріше, для нормальної, конституційної законодавчої роботи?

Ті, що стоять за установчі збори, перш за все вважають ніяковим не сповнити обіцянки, даної третім і четвертим універсалом про скликання уст. зборів. Далі мають на увазі те, що коли даремно пропали вибори до російських установчих зборів, а пропадуть ще й вибори до українських, то се дуже знеохотить людність. Після сього вона може й не схоче брати участі в виборах, коли б, не скликаючи уст. зборів, розписати нові вибори до парламенту. Багато оглядається також на приклад інших революцій, що до конституційного парламенту переходили через установчі збори, а найбільше, очевидно, стоять під впливом російської агітації за установчі збори — занадто ся ідея їм стала привична.

Прихильники парламенту доводять, що не всюди революція переходила до парламенту через установчі збори. Скликання установчих зборів має свої значення в період розвитку революції, для закріплення її здобутків. У нас сей момент проминув. Революція скінчилась, або опадає. Нема чого затягувати її умисно. А коли скликати установчі збори, то се значить протягати революційний період і відкладати початок конституційного життя, зовсім безпотрібно, бо те, що мали робити установчі збори, мусила вже робити Центральна Рада, і в значній мірі зробила вже, проголосивши Україну незалежною республікою й прий-

нявши цілий ряд основних законів, як земельний та інші. Треба якнайскоріше перейти до конституційного життя, а першому парламентові можна признати надзвичайні права: право переглянути і затвердити остаточно конституцію, яку прийме Центральна Рада.

Вони вказують далі, що касувати тих виборів до установчих зборів, які відбувались, і розписувати нові вибори до устан. зборів ніяк не можна. Се противиться самій ідеї установ. зборів, а крім того, се затягає і збори і перехід до конституційного життя, і може дійсно викликати повну неохоту до виборів. Вибори ж, які були, місцями проходили під більшовицьким утиском і не дають дійсного виразу народним бажанням. А крім того, вони робились без огляду на права українського громадянства.

Або треба зараз, якомога скоріше, скликати установчі збори, насамперед тих членів, які вже вибрані, по тимчасовому підрахунку, коли їх збереться стільки, як постановляє закон, прийнятий Ц. Радою, що дає таке право. А в тих місцях, де вибори не були проведені, наказати провести вибори, як тільки буде можна, з тим, щоб сі довибрані члени прилучились до вибраних раніше.

Або переступити через установчі збори, прийняти скоріше в Ц. Раді конституцію і виборчий закон та розписати вибори до парламенту, надавши йому ті надзвичайні права по перегляду й затвердженню конституції.

Щоб вибрати одну з сих двох можливостей, треба передусім знати приблизно результати виборів. Головна комісія по виборах збирає тепер сі відомості.

Друге, таке ж важне: треба знати наскільки глибоко сидить ідея установчих зборів в нашій громадянстві, передусім — наскільки їх бажає наше селянство.

Бо коли воно стоїть на тім, що установчі збори треба відбути, то його волю треба вволити. І се бажано в'яснити якомога скоріше.

«Святі права»

До Української Центральної Ради йдуть валкою депутації, ходоки, декларації, резолюції, запити по одному і тому ж найбільш дражливого питанню моменту — про землю.

Одні з страхом питають, чи правда, що земельний закон касується і права власності на землю відновляються. Другі лякають всіма бідами від переведення земельного закону в життя, від нарушення святого права власності, від деморалізації народу через те, що хитаються його моральні підстави.

Мені хочеться з цього приводу сказати кілька слів.

Я, розуміється, з жалем дивлюсь на руїнні форми, в які вилася в багатьох місцях аграрна реформа. Я не можу мати нічого, крім спочуття для тих, які зістались наслідком її без засобів до прожитку. Я вважаю потрібним, щоб держава наша і передусім ті органи її, які близько стоять до цього, знайшли організовані способи для улегшення цього болісного переяому, знайшли форму помочі для всіх, хто справді опинився в трудному становищі і не має змоги почати нове, трудове життя в нових обставинах. Але я вважаю своїм обов'язком відізватись також і на надуживання таких голосних слів, як «святе право», «мораль» і т. п., коли говориться про скасування прав на землю. Бо святість тут дуже сумнівна, а мораль теж під запитанням.

В кожній справі, в кожній реформі чийсь інтереси терплять, і ті, кого вона зачіпає за живе м'ясо, мають нахил уживати найбільш сильних виразів для своїх жалів на порушення своїх інтересів — аж до «святості» включно. Не так дуже давно — всього яких шістдесят літ, коли в Росії касувалось кріпацтво, і тоді поміщики говорили не тільки про економічну свою руїну — бо на що ж, мовляв, і здавалась їм земля без кріпака-робітника! Не тільки про невдячність держави, що так тяжко скривдила своїх перших слуг і опору — дворянство! Кричали і також про порушення своїх святих прав власності! Бо ж вони купували сих кріпаків за свої кровні гроші, а тепер їм платили за землю, а за кріпаків — ні. І вони грозили правительству повстанням і не знати чим.

Та що Росія! А в Сполучених Державах Америки, коли прийшло до скасування невільництва, права власності на рабів, в тих же часах — скільки тоді пущено було сильних слів проти «Сіверян» — правительства Сполучених Держав і Північних Штатів, що його підтримували в проведенні цього закону, за те, що вони насилують волю «южан», які не хотіли прийняти цього закону, тому що він руйнував усе їх хазяйство, побудоване на праці чорних рабів — невільників. Вони заявили, що відділяються від федерації, не признають більше федеральної зв'язі і таке інше. Але Північні Штати, з президентом Аврамом Лінкольном в головах, не спинились тоді перед сим ламанням волі Полудневих Штатів, звели з ними криваву боротьбу і після нечувано тяжкої усобиці змусили «южан» зброєю відступити від того, що ті уважали своїм «святим правом».

Ну, а тепер? Тепер здається вже такою ясною справою недопустимість володіння людьми, чи рабами, чи кріпаками, що про се навіть і говорити ніхто не буде! Таке воло-

діння признається неморальним, суперечним всякому розумові, і т. д. І так воно буде з часом, мабуть, і з володінням землею!

Були часи, коли найбільш передові, геніальні люди, скажім, який-небудь Арістотель, уважали володіння людьми зовсім нормальною і неминучою річчю. Пройдуть часи, і так само наші потомки будуть виправдувати тих людей, що тепер боронять володіння землею, як ми боронимо Арістотеля: «такі, мовляв, були економічні обставини, що з їх погляду володіння землею було неминуче, хоч воно, об'єктивно беручи, так само має мало в собі оправдання, як і володіння людьми». І будуть тоді, коли се одійде в минувшину, уважати власність на землю, торгування землею, явищем ненормальним і навіть неморальним, як ми вважаємо ненормальним і неморальним власність на людину — раба.

Немало було таких поглядів і в попереднім. Лев Толстой, сей прославлений на весь світ мораліст, гаряче доказував неморальність власності на землю. А наш Шевченко — хто не знає його огненних віршів — з доби розцвіту його творчості:

Ви — розбійники несяті,
Голодні ворони!
По якому правдивому
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!

Отже, для Шевченка торгування землею, «всім даною», значить право власності на неї, було таким же беззаконним ділом, як і торгування людьми. Він грозив за нього «тяжким лихом». Селянські розрухи 1904—1905 рр. були останньою пересторогою по сім пророчим остереженні поета. Пересторогою даремною!

Гірко, що реформа не була проведена скоріше, більш плацово і розважно. Жалко, що на неї навалився більшовизм. Але кінець кінцем святість і незайманість мають тут дуже мало до діла!

Мораль як і право не існують незмінно, а творяться і перетворюються неустанно, під впливом обставин життя політичного, соціального, а головне — економічного. Виникаючи з них, вони потім тверднуть, і ті верстви, що устроюються особливо вигідно під охороною того права і моралі, мають нахил перебільшувати непорушність і святість тих установ, котрі вони використовують в своїх інтересах. Але

до сих криків і елементів треба ставитись розважно і критично.

Ніяка скільки-небудь значна реформа не обходиться без криків, острого і погрозу. Мудрість наказує переводити реформи можливо безболісно. Але вона ж наказує дивитись в корінь речей і не відступати перед галасом людей, яких очі обернені назад, а не вперед.

Стара історія

Під час переговорів з царським правительством про видачу царських грамот на підтвердження українських вільностей в Москві, в березні 1654 року, українські послы: військовий суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря звернулись до царського правительства з таким проханням:

«Як нас царське величество ласкаво пожалував, ми про се низько чолом б'ємо і просимо привілеїв, писаних на хартіях (шкірі) золотими словами: Мені, судії, на містечко Імгліїв Старий, з підданими там сущими, і з усіма землями здавна до Імглієва приналежними. Мені, полковникові, на містечко Смілу, теж з підданими там сущими і з усіма землями до неї приналежними, і з підданими на тих землях сущими, з усіма приналежностями, полями, лісами, уходами й озерами,— аби було з усім як перед тим було. І щоб нам було вільно своїми підданими як схочемо радити і володіти, нам, дітям і наслідникам нашим, які б мали одержати від нас ті маєтності, і щоб до них на вічні часи ніхто не мав ніякого діла, крім нас і наслідників наших. Також аби вільно нам було на тих землях своїх, котрі ми будемо мати з ласкавого жалування його царського величества, селити людей, які будуть приходити, млини ставити і всякі користі приспособляти, які зможемо присвоїти й видумати, без якої-небудь перешкоди від кого-небудь. І про се також чолом б'ємо, аби нам вільно було держати для своїх підданих усяке питво, вино курити і оренду держати, як то єсть звичай на Україні, і весь той звичай заховувати, як у тім краю ведеться. А нам просимо, щоб було вільно як буде любо: чи бути в присуді воеводства, грода і земства київського, та сповняти таку службу його царському величеству, як земляне й шляхта київського воеводства, і судитись рівно з ними тим же правом згідно з привілеями, potwierдженими його царським величеством».

Так представники української відродженої держави під час переговорів, які рішали долю сеї держави, забігали у нового протектора України для себе особисто ласки, котрої не давав він Українській державі. Провідники козаць-

кого війська «на про всяке» просили його лишити їм вільні двері до виходу з козацького присуду в присуд шляхецький, коли се буде для них вигідніше. Керманічі великого народного руху, який на своїх плечах виніс домагання української державності, знищивши старий польський режим, спішили випросити на основах старих польських порядків право на закріпощення сих самих учасників визвольного руху.

Се маленька стрічка з тої ганебної сторінки української історії, коли проводирі, люди, обдаровані довір'ям народу, погнавшись за класовими інтересами, вмішали у свої внутрішні справи чужоземного протектора, щоб закріпити свої права на землю і працю визволеного народу. І сі соромотні події, оплакані пізнішими поколіннями свідомого українського громадянства, ся велика ненагороджена помилка, заплямована огненними словами поетів, як ганебна зрада народним інтересам — оживають передо мною і виходять знову на яв в останніх дебатах нашого парламенту, в звідомленнях з місць і в звістках преси.

Виявляється, що після того, як німецьке військо вступило на українську землю, покликане нашим урядом для оборони нашої незалежності, — серед землевласників з'явилась думка використати сей прихід германських і австрійських військ, щоб за їх підмогою скасувати земельну реформу, хоч би навіть се коштувало загибеллю Української держави. Досі ся справа не розсліджена нашими властями, або принаймні факти і результати сих розсліджень нам не відомі, — але те, що досі зібралось, не лишає сумнівів щодо сеї акції.

От, наприклад, львівське «Діло» з 18 квітня принесло звістку про меморіал польських поміщиків, членів господарських товариств з Староконстантинова і Кромінця, і групи поміщиків Проскурівського і Летичівського повіту, висланий до команди другої австрійської армії, до галицького намісника, до польського міністра в австрійським кабінеті й до президії польського кола в віденським парламенті. Вони закликають австро-угорське правительство, щоб воно перевело окупацію Українського Поділля, розв'язало селянські комітети, відновило велике землеволодіння й допомогло наладити хазяйство субсидіями та заведенням примусової праці селян.

Так роблять Поляки. Але від них не отстають і суто українські поміщики. Самі щирі Українці, патріоти, самостійники і так далі. Вони підлещуються до німецьких військових, розагітують їх, оповідаючи, що українське правительство нездатне — бо соціалістичне, Центральна Рада і

Установчі Збори так само, отже, Німцям треба вмішатися, взяти в свої руки справу, тому що селяни не можуть самі засіяти земель, Україна зістається без хліба, і таке інше.

Розуміється, ми віримо в державний розум німецького й австрійського правительства — що воно не піде за головами сих облесників і тих звідомлень, котрі під їх впливом висилають до вищої команди місцеві німецькі та австрійські коменданти. Не допускаємо гадки, щоб котре-небудь з сих правительств впало на гадку мішатись у наші внутрішні справи, порушуючи суверенні права нашої держави. Але самі такі проби наших людей, громадян Української Республіки, мусять бути нами відповідно оцінені.

Промовець Центральної Ради, обговорюючи один з їх виступів, назвав їх Юдами Іскаріотами, які за свої класові інтереси продають державне право України. Продажа, очевидно, місця не буде мати. Берлін не схоче піти слідами Москви. Керманічі української політики теж не підуть слідами тих гетьманів, котрих наш поет назвав варшавським сміттям і гряззю Москви. Але сі українські патріоти чи громадяни, які накликають не то, що германське правительство, але навіть і наше тільки на сю путь,— чи розуміють вони, що роблять вони?

Добившись проголошення і признання української державності, винесеної на плечах нашого сільського народу, того, що в свитках, і того, що був тоді в шинелях, вони накликають наш уряд обернутись спиною до них, а лицем до землевласників! Перечеркнути земельну реформу і, опираючись на німецькі штики, відновляти поміщицьке землеволодіння.

Та ж се було б буква в букву повторенням тої великої, незабутньої соромної історичної помилки, яку Україна оплатила 250-ма літами неволі!

Се було б новою провокацією наших народних мас, які колись за великої руїни в сліпім відруху проти поміщицьких забаганок старшини раз уже розвалили Українську державу, перейшовши на сторону її ворогів задля того тільки, аби знищити ненависну старшину.

Ні, на се не піде ніхто, кому справді дорога визволена Україна й її відновлена державність, і хто хоч трохи може тямити тверді лекції історії.

Другий раз робити ту саму помилку не можна. За се нема виправдання.

Схаменіться, люди!

Н. Воля, 21 квітня.

Інформаційні статті

Український герб¹

I.

Великі події йдуть своєю чергою, а поруч із ними буденне життя висуває свої питання, і вони, хоч дрібні часом, теж домагаються свого розв'язання, бо з суми таких питань кінець кінцем складається життя чи людини чи народу. Одно з таких питань ніби дрібних, але не мало-важних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв пояснити сю справу в пресі) — се питання про те, що мусить вважатися гербом України.

Питання не так просте, бо загально признаного, востійного державного гербу України не було. Були різні знаки, які більш або менш підходять під се поняття, і в тім нема нічого дивного, бо й інші народи та держави міняють свої гербові знаки (скажім, у Франції — бурбонські лілії, наполеонський орел, республіканські R. F).

На монетах і інших предметах старої Київської держави бачимо гарно стилізований геральдичний знак неясного значення, щось вроді трезубця (див. Ілюстровану історію України с. 76, 77, 81, 85, 89). Толкували, що се верх булави, може воно бути й стилізованою квіткою, а здавна також була висловлена гадка, що в зв'язку з сею фігурою стоїть пізніший київський герб, як його бачимо на печатках київського магістрату XVII—XVIII вв. — лук або арбалет, самостріл (див. Ілюстр. іст. с. 326). Я вважаю, що ці два знаки мають право на те, щоб їх уважали українським гербом.

Третій знак — се традиційний козак з мушкетом і шаблею, «з перекривленим на правий бік шпиком», як його описують козацькі історики. Він незмінно виступає як герб козацького війська від початків XVII в. (див. Ілюстр. іст. с. 258, 277, 307, 377, 468). А з половини XVII віку військо козацьке репрезентує й українську державність.

Не мають претензії вважатись гербовим знаком України лев — герб міста Львова (не Галичини), ангел з спушеними мечами — польський герб Київського воеводства, ангел з огненным мечом — пізніший казьомний російський герб м. Києва.

II.

Великі події, що проходять перед нами, витягають, з собою силу різних подробиць, про котрі в звичайних часах можна було б і не журитись, або балакати собі помаленьку, при нагоді, а тепер вони стають на чергу й вимагають негайного порішення. До таких справ належить і питання про герб України. Два місяці тому я висловляв свої гадки про те, які старі гербові знаки мали б право на увагу при виборі гербу для нашої нової Вільної України. Здавалось, що про се досить буде часу порозумітись до Українських Установчих Зборів. А от маємо вже й Українську Народну Республіку, і питання про її герб також вимагає свого негайного порішення.

Тиждень тому, в день закінчення сесії Центральної Ради, по ініціативі Ген. Секретарства освіти, відбулась в сій справі нарада, в котрій взяли участь знавці українського мистецтва, старини й гербознавства. Нарада мала чисто теоретичний характер: говорилось про потребу конкурсу в сій справі і т. і. Але тепер ся справа стає на ближчу чергу, і бажаючи прислужитись з свого боку її розв'язанню, я позволю собі коротенько спинитись в сій замітці на тих гадках, які висловлялись на

¹ Се три статті з «Нар. Волі» 1917—8 рр.

сій нараді, подати до відома ті погляди, які я висловив на ній, і деякі додаткові гадки, які прийшли мені на думку пізніше.

Передусім зазначу, що всі присутні піддержали ту гадку, що «казьонний» герб Київа— архистратиг (герб Київського воеводства за польських часів, і герб Київської губернії за російських) не може вважатись українським гербом, бо ніякої української традиції за ним не звісно.

З державних гербів України найближчий нам часом і традицією герб Гетьманщини— козак з мушкетом, і дехто висловлявся за те, щоб сей герб без усяких змін і взяти за герб нової України.

Але я й інші, крім мене, були тої гадки, що сьому гербові належить дати перше й найважніше місце між старими, традиційними символами української державності, але на знак нової України він не годиться. Відновляючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого.

Якнайпростіше можна було б узяти за знак нової України золоті (жовті) звізди на синім тлі, по числу земель нової Української Республіки, або золоту букву У (Україна), або У. Н. Р. (Українська Народна Республіка) на синім тлі— на взірць герба французької республіки *R. F.* Але геральдисти кажуть, що буква в гербі се проти правил геральдики. В таким разі, я проектував би як символ творчої праці в новій Україні та її цивілізаційних завдань— золотий плуг на синім тлі, з тим щоб сей знак нової України зайняв центральне місце в державнім гербі України¹.

Навколо його (над ним, півкругом, чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел., герб Галицько-володимирського королівства— їздця (див. Ілюстр. іст. с. 126), і герб Гетьманщини. Внизу, в двох полях, можна дати герби Київа й Львова, двох культурних центрів старої України: київський лук і львівського льва, в його старій формі— як бачимо його на щиті того ж галицько-волинського їздця.

На верхку сього гербового щита, коли б хотіли його чимсь вінчати, можна б поставити одну емблему старих наших не довершених мрій— з печатки «великого князівства Руського», утвореного гадяцькою унією 1657 р. Се голуб з оливною галузкою, вісник національного замирення й спокою (Ілюстр. Істр. с. 332). Оливним галузем можна б і оточити сей щит, замість якої-небудь арматури— так, як се має герб Португалії. А коли б хотіли натомість поставити якихось щитоносців, то замість яких-небудь інших фігур я б рад бачити символи трудящого народу, напр. жінку з серпом по одній стороні й робітника з молотом по другій. Взагалі хотів би в атрибутах нашого гербу бачити якнайбільш підчеркнений культурний, творчий, об'єднуючий характер нашої нової республіки.

Сі гадки позволяю собі подати під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки.

III.

Кожна держава має знак, котрий зветься її гербом. Він ставиться на монетах, кредитових білетах, марках, корогвах, печатах урядових і таким іншим, як знак, що вони походять від держави. Українська Народна Республіка, ставши наново державою, самостійною, незалеж-

¹ Згадаю, що плуг в гербі має Ліберія, республіка визволених з неволі Негрів.

ною, мусила вибрати собі й державний герб. А що вона вже й була давніше самостійною державою, і тільки відновила тепер своє державне буття, котрого позбавило її було московське насильство й лукавство, то найбільш натуральна річ для неї звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вживались нею за старих часів.

Найстаріший такий знак уживавсь на київських грошах часів Володимира Великого, його й бере собі за герб наша відновлена Українська держава.

Се зовсім правильно. Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне і релігійне життя. Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не обернутись, скрізь всякі видні й невидні нитки ведуть нас, як до свого початку, до тої епохи, від якої починається наше національне буття,— до сеї доби Володимира Великого, до його держави. І тому зовсім натурально, що Народна Українська Республіка, поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб сей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах як ставивсь він колись.

Сей знак знає добре той, хто має в руках українські кредитові білети по 100 карбованців, випущені минулого року. На їх лицевій, жовтій, стороні сей знак зроблений посередині білим і збоку фіолетовим—тільки рисовник непотрібно додав до сього знаку хрестик, котрий стоїть на декотрих монетах Володимира Великого над сим знаком, але до знаку не належить, а поставлений там для розділення слів, котрі читаються навколо знаку. Хто схоче порівняти сей знак з знаками Володимирового часу, нехай загляне до моєї «Ілюстрованої історії України», де подано кілька срібних монет Володимира Великого, на котрих сей знак вибитий особливо гарно і виразисто. Менш виразний він на золотих монетах Володимира, на срібниках Ярославових. Там же, в тій же історії подано знімок з цеглини з київської Десятинної церкви (катедральної церкви, побудованої Володимиром) з сям же знаком—видно з того, як він був розповсюджений тоді.

Що представляє сей знак? Про се робились різні здогади—тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізований, себто реальний образ предмету, котрий він представляє, дуже змінений, для того щоб фігура мала більш декоративний, рисунковий, візерунковий характер.

З різних об'яснень я вважаю найбільш вірним те, що се вершок булави, чи як то називають Французи «начальницької палиці»—знаку власті старшини. Такі палиці річ дуже стара, вершки чи головки таких палиць стрічаються в нахідках кам'яної доби, коли люди ще не вживали металів. З таких палиць розвинулись потім наші булави, пірначі, чекани—знаки власті різної старшини. Головку такого пірнача представляв Володимирів знак.

Постилізований він так, що представляє з себе дуже гарний візерунок. Коли його відповідно, з смаком перерисувати (на 100 карбованцевих білетах він рисовникові не вдався), він становить дуже гарну оздобу, при тім наскрізь оригінальну, яка цілком відрізняється від інших гербів та їх на різні лади повторюваних орлів і левів.

Головце же те, що се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною, політичною й культурною історією.

Місяць тому Українська Центральна Рада, на пропозицію Морської Ради, ствердила сей знак для уживання на морських флагах Української Республіки. Тепер вона ухвалила його взагалі як державний герб український.

Він буде вибиватись на українських грошах, металічних і паперових, на марках і печатках, як знак української державності, знак нашої одвічної державної історії.

Про монетну українську одиницю

I.

Ухвалюючи випуск українських грошей для першого початку в «скарбованцях», рівних російським рублям, з огляду на призвичаєння людності, Центральна Рада, zarazом приймаючи поділ українського карбованця на 200 шагів, тим самим в принципі вже прийняла перехід до меншої монетної одиниці — півкарбованця, зложеного із ста шагів, відповідно до того, як звичайно діляться нові монетні одиниці, — на сто частей. Справді, російський рубель був занадто великою одиницею, і мова про потребу його заміни меншою підіймалась не раз в давніших роках, тільки не дійшла свого здійснення. І коли ми хочемо, щоб наш карбованець не злетів сам собою до якоїсь меншої одиниці, то між іншим і сю операцію варто зробити тепер же. Се те ж, що кільканадцять літ тому зробило з своєю монетною системою австрійське правительство, прийнявши замість давнішого гульдена за одиницю півгульден, названий «короною» і розділений на сто нових частей, названих геллерами, або по-українськи сотиками.

Як же назвати нашу нову українську одиницю? У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система — се рахунок на «гривни», і я думаю, що творячи свою власну монетну систему під теперішню хвилю, найбільш натурально буде вернутись до сеї старої назви, приложивши її до монетної одиниці — півкарбованця.

Коли кому-небудь се здасться ненаручним з огляду на російський «гривенник», то я не вважав би се аргументом. Багато наших старих державних термінів, попавши в московський обихід, вернулись потім на Україну в зміненим значенні, але я не вважав би се за причину, щоб їх відкидати і не вживати у себе чи в їх історичнім чи в дещо зміненим значенні. А наша стара гривня за свою тисячолітню історію перебула вже такі зміни, що для неї нічого не значить, коли ми, повертаючи її до старої почесної ролі — монетної одиниці, назвемо нею срібного півкарбованця.

Спочатку гривнею чи гривною звався фунт срібла: се була мінова одиниця. Коли вона в сім значенні мінові одиниці утвердилась так, що набрала значення одиниці монетної, почала її вага зменшуватись: «гривна срібла» важила вже тільки півфунта, далі чверть фунта; металічна вартість її ставала все більш конвенціональною, условною, явилась такі терміни, навіть неясні нам щодо своєї реальної вартості, як «гривна кун», «гривна нових кун», — курс гривни падав все більше. Ввійшовши в систему рубльову, «гривенник» став частиною рубля, що початково був частиною (половиною) гривни, і нарешті дійшов до такого упадку, що «гривня» значила три копійки сріблом. Отже ми пропонуємо тепер її з такого гіркого пониження свободити, піднести її вартість до півкарбованця сріблом, що відповідало б приблизно англійському шілінгові й германській марці (що, до речі, й історично відповідає нашій старій гривні, теж значивши колись півфунта срібла, як одиницю ваги й обміну), й знову зробити гривню одиницею нашої нової монетної системи.

На мою гадку, се було б найзручніше, якби наш український уряд міг випустити гривню в виді срібної монетки, рівної ста шагам, і потім (чи разом з тим) став випускати кредитові білети в 5, 10, 20, 100, 1000 гривень, а також дрібну розмінну металічну монету в півгривню, 20, 10, 5 шагів, ну і — для годиться — також і один шаг, хоч він, оче-

видно, ніякого значення в торгу мати не може. Для мене, з погляду оживлення старих традицій, мало б певну вартість відновлення старого рахунку «на срібло» («Дав би тисячу срібла», себто тисячу гривень — сей рахунок наших старовинних часів живе і тепер в Галиччині). А з становища чисто реального поява металічної монети в гривнях (окрім срібної гривні може й золотого двадцятигривняка, приблизно рівного англійському фунтові) послужила б вихідним моментом і для усталення курсу наших грошей.

Розуміється, сей курс може бути установлений і підтриманий й іншими способами, незалежно від випуску металічних грошей, але певне психологічне значення вони б теж мали.

II.

Центральна Рада прийняла закон про новий випуск українських грошей. Він усталає, що монетною українською одиницею, на котру буде йти рахунок, буде *гривня*, рівна півкарбованцеві, а поділена на 100 шагів. Незадовго будуть випущені срібні гривні, золоті двадцятигривняки, панерові гроші в 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень і дрібна монета в 1, 2, 5, 10, 20 і 50 шагів.

Що карбованець наш, як і російський рубель, на монетну одиницю занадто великий, се було признано давно. Всі європейські краї, крім Англії, рахують на дрібніші гроші: в Німеччині на марки, рівні приблизно півкарбованцеві, в скандинавських краях на корони різної величини, в краях латинських на франки різної назви й величини, в Австрії на корони, приблизно такі, як франки, а рівні приблизно 40 копійкам, і так далі. І в Росії давно вже носились з гадкою замінити рубель меншою одиницею — тільки не могли рішити: чи перейти на полтинник, чи на франк, і так на сім справа заважала.

У нас, коли Центральна Рада прийняла закон про випуск карбованців, поділених на 200 шагів, тим самим принципово вже було рішене питання, що монетною українською одиницею буде півкарбовання, поділене на 100 шагів. Треба було тільки знайти для нього відповідне ім'я. По довгих міркуваннях українські фракції Ц. Ради прийшли до переконання, що єдино правильне буде і тут, як і в справі державного українського гербу — вернутись до старої української монетної одиниці, яка була у нас за часів нашої державної незалежності — до гривні, або як тепер вимовляють у нас се слово (*гривня*) — до гривні.

Се дуже стара наша одиниця ваги і zarazом — вартості, початок котрої навіть невідомий. З початку так звався, очевидно, фунт срібла, що був одиницею міни. Але згодом, як то звичайно буває з усіма такими монетними одиницями — металічна вага гривні все зменшувалась. В часах Київської держави вона важила тільки коло півфунта срібла, далі ж ще менше, але гривня все-таки довго зіставлялась у нас монетною одиницею. Аж з тим, як наші землі стали переходити під владу Польщі й Литви, починається у нас рахунок на копні, на волоті, перенесений з Польщі й Литви разом з чужою монетою. Він згодом закорінився й витиснув у нас старий рахунок на гривні й місцями в певних зміненних формах рахунок на коповики і золоті задержавсь ще й тепер.

Ще пізніше, разом з московською зверхністю над Україною і з московськими грошима вернулася до нас і стара гривня вже в новій московській формі — як частина московського рубля. Так було з багатьма нашими речами: різні звичаї, уряди, постанови київського часу, що за Київської держави поширилися в підлеглих їй великоруських (московських) краях, там набрали іншого, відмінного значення і потім, коли настала московська влада на Україні, вертались з нею до нас уже з сим новим, чужим нам значенням. Так, в Московщині з

часом монетною одиницею став рубель, себто відрубок, що був спочатку половиною гривні; гривня з часом стратила свою металічну вартість і кінець кінцем була прирівняна до десяти копійок, котрих в рублі рахувано сто. Коли потім, в минулому столітті, переведено новий рахунок на срібло, назва гривні зісталася за 10 копійками міддю, що значили три з половиною копійки на срібло, і так досі задержавсь у нас по сдлах сей рахунок на гривні (семигривенник — двадцять копійок).

Се декого бентежило, коли зайшла мова про повернення нашої старої монетної одиниці: яка вже вона, мовляв, наша, коли побувала в московських руках і там стала гривенником — як її робити половиною карбованця? Але так не можна міркувати.

Не одно наше побувало в московських руках і набрало там іншого значення, але коли воно наше і нам потрібно, то як нам його куратись? І козак наш, борець за волю й рівність, вернувся до нас в виді московського казака з нагайкою, призначеного на те, щоб розганяти народ. Та ми того не злякались, й імені козацького не відреклись же! Колись поруч нашого Переяслава, Галича, Либеді, Золотих воріт кийвських з'явилися Переяславні, Галичі, Золоті ворота на Московщині, тому що кийвські князата й бояри, переходячи в Московщину, там називали городи й місцевості на взрєць Київщини. Чи нам через се переміняти свої питоменні назви?

Ні, наше зістається нашим, і коли воно нам потрібне, ми можемо ним покористуватись, і надати йому свій зміст, неважаючи на те, який зміст хто десь, колись в нього вкладав. Коли нам треба своєї монетної одиниці, нащо нам називати її полтвиною, коповиком, короною, маркою, франком, коли у нас своя стара назва — дарма, що вона була в чийсь чужім уживанню!

Іншої грошової одиниці у нас не було, крім гривні, — їй годиться й бути нашою монетною одиницею. Була вона одиницею за нашої старої держави — нехай буде й за нової.

Новий поділ України

Я вже згадував в давнішій своїй статті, говорячи про приготований для Українських Установчих Зборів проект конституції Української Народної Республіки, що проект сей має на увазі також і новий поділ України: замість теперішнього поділу на губернії й повіти поділ на землі, більші від повітів, а менші від губерній. Сі землі мали б служити округами при виборах до Українських Всенародних Зборів (сейму), до них мала б бути приспособлена адміністративна й судова сіть, а головне — в їх рамках розвивалось би те широке громадське самоврядування, котре має на оці проект нашої конституції, будуючи нову Україну на основах децентралізації й полишаючи центральній виконавчій владі (раді нар. міністрів) тільки «справи, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої і національної самоуправи, або дотикають ділої республіки».

Ні теперішні уїзди, ні губернії не придатні до сього. Уїзд се замала одиниця на те, щоб в її рамках можна було розвинути й організувати широку самодіяльність громадянства в усіх сферах культурного, економічного й громадського життя, щоб ся самоуправа могла всесторонне обслуговувати людність, звертаючись тільки в різних надзвичайних й небагатьох справах до помічі центральних установ. Губернія знов — се крім того, що звичайно зовсім механічний і випадковий зліпок різних, нічим сливе не зв'язаних між собою територій, ще й зліпок заподто великий, який не може об'єднатись органічно як самоуправа одиниця й фактично розпадається на кілька частин окремих, тільки неорганізованих і позбавлених спільних органів. Треба отже намацати й відокремити сі райони, а тоді й губернії й уїзди траять всяку при-

чину свого існування — їх уже не потреба, і було б даремною тратою коштів утримувати ще й губернські та повітові установи.

На підставі всякого роду даних, за порадою спеціалістів, отсе й вироблено проект такого поділу. За підставу взято число людності: приблизно 800—900 тисяч по перепису 1897 року, себто мільйон з лишком по теперішньому. Такий округ з людністю поверх мільйона при добрій організації може наладити у себе добре і справу санітарну, і догогову, й земельну, і промислову, і культурну. В своїм районі він буде спроможен організувати й сіть середніх шкіл і якісь вищі школи, добрий музей, і порядний театр — все те, що звичайне повітове місто своїми засобами зробити не спроможне. До всенародних зборів (сейму) України такий округ посилатиме не менше десяти депутатів, так що при виборах можливе партійне групування й пропорціональні вибори. А з другого боку, се округ настільки невеликий, що всі часті його будуть почувати себе тісно зв'язаними і між собою, і з своїм центром; всі громадські політичні й культурні сили будуть тут на виду і на рахунку; все громадське будівництво йтиме при живій участі й контролі громадянства.

А, власне, се те, в чім лежить будучина України: розбудження всіх громадських сил, притягнення їх на громадську службу, і, власне, воно можливе тільки при широкім розвитку децентралізації й сильним напруженні самоуправного будівництва в невеликих округах, перейнятих гарячим прив'язанням до своєї землиці, до свого місцевого центру, до його культурних здобутків, — осягнених не виторгованими з центру асигновками, не присланими з міністерства урядовцями, а здобутих своїми заходами, організованих, вирощених місцевими ж людьми, або громадянськими вибранцями. Нехай одна земля хвалиться своєю електротехнікою, друга своїми дослідними полями й сільськогосподарськими лабораторіями, третя своєю педагогічною академією чи вірцевими виховавчими інституціями, четверта музеями народного мистецтва чи художніми школами. Нехай розвіється той благородний місцевий патріотизм, та конкуренція дрібних центрів і громад, в котрій виросла безсмертна культура старої Греції, або італійського відродження. Децентралізація невеликих, тісно концентрованих земель має дати форми й рами для такого громадського розвитку.

Перше діло тут намітити центри й ті осередки, що ґрунтуватимуться навколо них: розмежувати їх країни, периферії можна буде й пізніше, коли обставини покажуть, що тій волості або громаді зручніше належати не до того, а до сього центру. При сім розмежуванні головну ріль мусять грати зв'язки економічні й культурні, а особливо шляхи (сполучення, комунікація). Хоч назви сим землям даються історичні, але держатися старих рубежів, коли їх заступили нові, реальні зв'язки, ніяк не можна. Але треба сказати, що старі групування, що живуть під сими старими, здавалось би — давно пережитими назвами, часто показуються далеко більш живучими, ніж би хто-небудь міг думати. Се й зрозуміло, коли сі групування складались не капризом дипломатів чи урядовців, а виростали з умов географічних, природних — сі умови не змінюються так легко.

Як побачить читач нижче, до поділу взято приблизно ту територію, на якій проводяться вибори до Українських Установчих Зборів; свободна воля людності рішить потім приєднання чи вилучення інших суміжних країв. Тому нема тут Холмщини, Хотинського повіту та інших земель.

Три головніші міста України вилучаються в особні округи з невеликими пригородними територіями. До інших великих міст теж примешковуються сорозмірно невеликі території. Де вичисляються повіти без застережень, розуміються або цілі повіти, або переважна частина по-

віту, не рахуючи невеликих відтинків, що примежуюються для заокруглення до іншої, сусідньої землі і звичайно згадуються при ній, коли сі прирізки трохи значніші.

По сих поясненнях перечисляю сі проектиовані землі: спочатку дається назва кожної, потім вичисляються повіти, що до неї входять, а в кінці її центр.

1. Київ з околицею до Ірпеня і Стугни і за Дніпром, приблизно на 20 верст.

2. Деревська земля: Радомисльський і Овруцький пов. Київський без полудневої частини, півн. частина Ровен, сюди, може, відійде й сусідня частина Мозирського — коли на те буде бажання людності. Центр — Іскорость, тепер важний залізничний вузел.

3. Волинь: Володимирський, Ковельський, Луцький, част. Дубенського. — Луцьк.

4. Погорина: Ровенський, Острозький, Заславський, Кременецький, півден. частина Дубенського, зах. ч. Староконстантинівського. — Ровно.

5. Болохівська земля: Житомирський, Новоградволинський, част. Бердичівського, Літинського і Вінницького. — Житомир.

6. Пороссе, Поляне, або «Русь»: Васильківський, Сквирський, Таращанський, пол. част. Київського і схід. Бердичівського. — Біла Церква.

7. Черкаси: Черкаський, Канівський, Чигиринський, част. Звенигородського. — Черкаси.

8. Побоже: Уманський, Гайсинський, частини Липовецького, Балтського й Єлисаветського. — Умань.

9. Поділля: Камінецький, Проскурівський, Ушицький, Летичівський, більша част. Могилівського і Староконстантинівського. — Кам'янець.

10. Брацлавщина: Вінницький, Брацлавський, частини Літинського, Липовецького, Могилівського й Ямпільського. — Вінниця.

11. Подністров'я, або Побережжя: Ольгопільський, Тераспільський, частини Ямпільського, Балтського і Ананівського. — Балта.

12. Помор'я: Одеський (крім захід. частини), частини Ананівського, Єлисаветського і Херсонського пов. — Миколаїв.

13. Одеса з територією до Дністрового лиману.

14. Низ: більша частина Єлисаветського, Александрійський і част. Верхнедніпровського. — Єлисавет.

15. Січа: Катеринославський, частини Верхнедніпровського й Херсонського і прибережна полоса Новомосковського й Александрівського. — Половиця (Катеринослав).

16. Запорожжя: Мелітопольський і Бердянський. — Бердянськ.

17. Нове Запорожжя: Херсонський пов. (без зах. і схід-півн. частини) і Дніпровський. — Херсон.

18. Азовська земля: Маріупольський, Павлоградський і Александрівський пов., без захід. і півн. част. — Маріуполь.

19. Половецька земля: Старобільський, Слов'яносербський і Бахмутський. — Бахмут.

20. Донеччина: Зміївський, Ізюмський, Вовчанський, Куп'янський, частини Корочанського й Білгородського. — Слов'янськ.

21. Подоння: Новооскільський, Бирючський, Острогожський, Богучарський, частини Корочанського й Старобільського. — Острогожськ.

22. Сіверщина: Мглинський, Суражський, Новозибківський, Стародубський, Новгородсіверський. — Стародуб.

23. Чернігівщина: Чернігівський, Городнянський, Остерський, Сосницький, частини Козелецького, Ніжинського і Борзенського (до лінії залізниці прибл.). — Чернігів.

24. Переяславщина: Переяславський, Прилуцький, Пирятинський, частини Козелецького, Ніжинського, Борзенського і Золотоноського. — Прилука.

25. Посем'я: Крелевецький, Глухівський, Конотопський, Путивльський, може й част. Рильського.— Конотоп.

26. Посулля: Роменський, Лохвицький, Гадяцький, частини Лубенського й Миргородського.— Ромен.

27. Полтавщина: Зіньківський, Полтавський, Константиноградський, частини Миргородського й Хорольського, Валківського, Ахтирського й Богодухівського.— Полтава.

28. Самара: Кременчуцький, Кобеляцький, Новомосковський, част. Золотоносського й Хорольського.— Кременчук.

29. Слобідщина: Сумський, Лебедянський, більші частини Ахтирського й Богодухівського, Суджанський, Грайворонський.— Суми.

30. Харків з повітом і частинами Валківського й Білгородського.

Отакий проект. Бажано, щоб люди, обізнані з місцевими відносинами, зробили тепер же свої замітки до цього поділу, коли помітять в нім які-небудь недогоди. Але, як сказано вище, се важно вказати тепер тільки щодо основних осередків тих проєктованих земель, а помічення над тим, куди зручніше прилучити яку-небудь посередню частину того чи іншого повіту, можна лишити на потім.

Новий час

Кілька день тому Центральна Рада ухвалила закон, що з 16 лютого (февреля) на Україні дні мають рахуватись по західноєвропейському, так званому григоріанському календарю, чи стилю, а години по «середньо-європейському» часу. Коли я пишу ці рядки, ми переходимо на се нове рахування часу.

Се треба було давно зробити — тільки за різними важнішими справами се відкладалось, а до революції не відважались на се з страху перед всякою зміною зверхнього ладу життя: нехай хоч форма держиться, коли в середині нічого нема. Але тепер ломиться все так сильно, що одна чи десять змін сразу вже нічого не значить.

Зміна календаря, котру приймає тепер Україна, була зроблена ще в XVI віці за папи Григорія — тому й сей «новий стиль» зветься григоріанським, тим часом як «старий стиль», по котрому раховано у нас час, звався інакше «юліанським», по імені Юлія Цезаря, що перевів ту реформу календаря, якої держалось старе числення.

Як відомо, сей календарний юліанський рік був на кілька минут коротший від дійсного обороту землі навколо сонця, і через те за сто літ набігав майже цілий день. Коли взялись поправляти календар за папи Григорія, «старий стиль» відставав від астрономічного часу на 10 день, а з того часу набігло ще 3 дні. Коли б було віставити календар без зміни, то за кільканадцять тисяч літ грудень був би літнім місяцем, а червень зимовим, і Великдень святкувавсь би восени, а різдво літом. Щоб привести календар до згоди з дійсним часом і переведено реформу — додано десять день і розраховано, як мають подаватись дні далше. Зробили се тодішні найкращі учені спеціалісти астрономи й математики, так добре, як по тодішньому часу було можна. Але що ся реформа виходила від папського престолу, то прийнято її не скрізь і не сразу.

Тоді був час завзятої релігійної боротьби. Католицька церква боролась, з одного боку, з православними, силкуючись їх підбити під владсть папи, з другого — з різними протестантськими церквами. Всякі особливості їх, всякі вчинки й розпорядження духовних православних і протестантських духовні католицькі признавали неправильними, противними церковним правилам. Православні та протестанти платили їм тим же: розпорядження папські й порядки католицькі називали безбожними, диявольськими, і самого папу прозивали антихристом. Тож і

реформу календаря, хоч яка вона була розумна і з католицькими догматами нічого не мала спільного, вони теж об'явили ділом антихристів — суперечним з старими правилами і постановами соборними.

Коли польське правительство завело новий календар, православні українці повставали проти того, доказуючи, що в церковних справах правительсто не може нічого у них змінити, а з календарем зв'язані різні порядки церковні. І по різних протестантських краях не схотіли «нового календаря» прийняти.

Аж коли пройшла або ослабла ся релігійна боротьба, став новий календар прийматись по краях протестантських, а потім і православних — бо що він був в дійсності краший, в тім не було сумніву, і коли більшість країв приймало його, то й іншим для одностайності треба було на нього переходити. Тепер майже у всіх культурних краях світу прийнято григоріанське рахування, і коли ще держиться де-небудь старе, то се робить труднощі: при всяких рахунках треба перевести з одного календаря на другий, і коли не пишуться числа днів зразу по обом календарям, то часто лишається сумнів, по якому календарю означено день, і з того виходять всякі непевності і помилки.

Західна Україна, Галичина, давно вже перейшла на григоріанське рахування, тільки свята й досі святкувались по старому календарю, тому що тамошні уніати пильнували заховати всякі відміни, які відрізняють уніатську українську церкву від польської — католицької. З сього подвійного рахування свят — католицьких по новому, а уніатських по старому календарю, виходили різні недогоди й жалі. Але Українці галицькі їх терпіли, бо запобігаючи польщенню вважали корисною всяку різницю, яка відділяла Українця від Поляка. Як з сим буде у нас, про, те, мабуть, рішить православний собор України, а доти свята святкуватимуться по-старому.

Разом з заведенням нового західноєвропейського календаря переходить Україна і на середньо-європейський час. Се одно з другим зв'язане. Україна розриває рішучо старі примусові зв'язки з Московщиною, відмежовується від напасників, що силоміць хотіли її держати в руці своїй, зв'язується тісніше з західною Європою, а з тим мусить прийняти й спільний рахунок часу, вагу і міру, тому що різниці в сих рахунках і мірах дуже утрудняють зносини, торгівлю, подорожі. Хто їздив за границю, знає, які труднощі зв'язані з сим, коли на одних дорогах рахується час так, а по інших інакше. При всяких зносинах — телеграфічних, телефонічних і т. ін. се теж має вагу, а невігоди від пересування годинників не потерпимо ніякої — хіба в тих кількох днях, коли вони будуть пересуватись.

За Холмщину

Придучення мировим договором Холмщини до Української Народної Республіки викликало в польських буржуазних і націоналістичних кругах страшне роздрознення. В Польщі робились демонстрації з причини «нового поділу Польщі», як се називають Поляки: наложено національну жалобу (траур). Австрійське правительсто і парламентарні круги, які стоять під польськими впливами, силкуються заспокоїти їх, що прилучення се не остаточне, що українсько-польська комісія, яка має розграничити українські й польські землі, що се діло може поправити. З Холмщини йдуть звістки, що місцеві Поляки користають, що українська людність розігнана — одні вивезені Росіянами, інші Австрійцями в далекі сторони й досі не можуть вернутись: спішать організувати серед місцевої людності заяви й петиції, що вона хоче бути не під Україною, а під Польшею, місцеву ж українську людність всяко тероризують і нищать.

Не перший раз іде така польська боротьба за сю бідну країну, за сей «український маслак», як пізнав я її, випускаючи десять літ тому брошуру про Холмщину під час попередньої війни за неї. Тоді російське правительство задумало відокремити Холмщину й Підляше в одну губернію й відділити її тим від Польського «королівства». Поляки й тоді підняли страшенну бурю проти «четвертого поділу Польщі» і їх підтримували російські кадети й єврейські партії, а на Українців, які доводили, що Холмщина дійсно має всі причини бути виділеною, летіли лайки, інсинуації, наклепи. Але Українці не убоялись сеї скаженої люті й знов стали в обороні своєї одвічної «україни», коли прийшла для сього рішуча хвиля — під час останніх переговорів з Центральними Державами.

Холмщина дійсно одвічна українська земля і ніколи не вважалась польською в розумінні етнографічнім: в очах Поляків вона була завсіди «Русю», і належала на рівні з землями Львівською, Галицькою, Перемишльською й Сяніцькою, як п'ята земля до «Руського воеводства», теперішньої Східної Галичини. Тільки як на Віденським конгресі в 1815 р. викрадено було наново «Королівство Польське» з земель польських, суміжних українських, білоруських і литовських, а в їх числі попала туди й Холмщина, — Поляки стали дивитись на неї як на землю польську, чи таку, краще сказати, яку треба за кожну ціну зробити польською.

В міру того, як терпіли крах польські надії на відновлення Польщі в її старих історичних границях і провалювались польські повстання, польське громадянство всякий раз ще з більшим завзяттям кидалось польщити ті не польські території, які були прирізані на віденським конгресі до «конгресової Польщі», чи «царства Польського», без уваги на їх етнографічний склад і історичне минуле, — в тім і Холмщину. І справді протягом століття вони дуже багато зробили для її спольщення, маючи по своїй стороні єврейську людність і пильно використовуючи всі помилки божевільної централістичної політики російського царства, що, з свого боку, заходилося змосковщити тутешню українську людність і тим тільки ослабляло відпорність її польським впливам.

Виганяло воно українську мову — Поляки корнстали з того, щоб поширювати польську.

Насилав російський синод московських попів — польське духовенство користало з того, що для української людності сі попи були чужі й неприємні, й прихилило її до костелу.

Силоміць скасувала московська адміністрація унію, — польські ксьондзи при допомозі громадянства постарались «упорствувати уніатів», що не хотіли бути православними, переробити на католиків і поляків.

Української школи не було, московська школа була людям чужа, — Поляки організували польські шкільки та до них усякими способами затягали українських дітей і т. д.

Досі українське громадянство не могло нічого зробити для вирятуння від сього польщення своїх земляків, що цілими століттями боронили свою національність, а тут не могли далі витримати під подвійним натиском московським і польським. Тим часом, як московська сторона робила до останнього моменту все для улегшення польських планів (от правительство Керенського на бажання Поляків скасувало закон про відділення Холмщини в осібну губернію, щоб з формального боку улегшити включення Холмщини до Польського королівства). — Українці були безсильні. Аж тепер переговори з Німеччиною про мир дали Українцям нагоду визволити з-під польської власті стару столицю короля Данила — Холм, і всю сю «Україну», як зве холмське пограниччя наша стара галицько-волинська літопись XIII в.

При переговорах з Німеччиною й Австро-Угорщиною про мир українська делегація твердо стала на тім, що Холмщина й Підляшшя повинні бути включені в склад Української Республіки.

Австрійська делегація доволі енергійно обстоювала польський погляд на непорушність границь конгресової Польщі, але супроти того, що українська делегація твердо стояла на своїм, австрійська делегація не вважала можливим задля сього зривати переговори. Холмщина й Підляшшя признано землями Української Республіки, хоч в розмірах дещо менших проти старих їх границь — без деяких пограничних та мішаних українсько-польських і українсько-білоруських територій. Відновлена українська республіка сповнила надії й гарячі бажання, які летіли до неї з усіх сторін від виселених з своїх осель Холмщан і Підлящан — вона обстоювала їх отчину.

Але тепер стає на черзі завдання вернути сю отчину вивезеним московським і австрійським правительством і розкиданим по світу її дітям, допомгти їм урядитись знову в ріднім краю, дати їм те, чого вони позбавлені були досі, — українську школу, українську церкву, підставу українського культурного життя — пресу, бібліотеки, читальні, театральні вистави, музеї. Все те, одним словом, на чім би вони могли опертись і противстати польському натискові, котрий, очевидно, ще раз і востаннє буде поведений на сю країну польськими націоналістичними кругами.

Се діло, се обов'язок, який лежить не тільки на місцевій українській адміністрації, котра зараз організується, а на всім українським громадянстві — особливо України західної, людях знайомих з складними місцевими відносинами. Вони повинні принести тепер своє знання, хист і енергію відродження сій покривдженої історією країні.

Промова в Ц. Раді 19-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору

Уважаю своїм обов'язком, як історик, котрий протягом цілого життя спеціальну увагу звертав на історію західних окраїн Української землі і який навіть своїм уродженням зв'язаний з тим «Ельзасом», про який згадували тут, — бо я родився в Холмщині, як син учителя греко-уніатської холмської гімназії, — уважаю своїм обов'язком познайомити членів Малої Ради з деякими сторонами тих питань, про які сьогодні і вчора кілька разів згадувалось.

Думаю, ви не сумніваєтесь, без різниці національностей, що як демократ і соціаліст, який усе своє життя стояв на обороні прав національностей — не тільки своєї національності, — я перший виступив би з цілою силою свого переконання, коли б з боку нашого правительства та мирної делегації бачив покривдження чи нерозуміння чийхсь національних прав, чи в справі Холмщини, чи в справі, яка отсе зараз доволі несподівано висунулась — справі Бесарабії. Я одначе мушу з цілою силою сказати, що в тих актах, які виходили від нашого правительства, я не бачив ні в справі Холмщини, ні Бесарабії порушення чужих національних прав. І я б дуже жалував, коли би дійсно котра-небудь з тих справ попсувала відносини української демократії з демократією польською чи румунською, через непорозуміння, які могла би нав'язати польській чи румунській демократії буржуазія польська чи румунська. Я не сумніваюся, що українська демократія, українські соціалістичні партії зможуть в тих питаннях легко порозумітися з справжньою демократією, соціалістичною, польською й молдавською. Але правда, може бути, що їм буде трудно порозумітися з імперіалістичною буржуазією польською, чи румунською, бо вони говорять незрозумілими собі язиками.

Обмежусь тільки кількома історичними справками з обов'язку історика, одного з старших українських істориків, якому приходилось розслідувати історію тих земель.

Холмська справа в польському освітленні являється прикладом суспільних гіпнозів, які нав'язуються часом широким кругам народу певною групою людей і стають потім їх нещастям, яке закриває очі всього народу на дійсні реальні відносини, псує його політику і приводить до небажаних наслідків.

До 19-го віку ні одному Полякові не прийшло би на гадку твердити, що Холмщина се польська, а не руська земля; кажу: руська в значенні: українська.

За часів Польщі Холмщина була одною з земель «Руського воеводства», а саме п'ятою землею сього воеводства поруч Львівської, Галицької, Перемишльської і Сянїцької. Перед тим, до прилучення до Польщі, була вона інтегральною частиною Волині й Галичини. Аж після того, як на Віденському конгресі дипломати позшивали «конгресівку» з різних шматків земель Польської держави, земель польських і литовських, білоруських і українських, тільки з того моменту Холмщина в уяві Поляків стала частиною Польщі в тіснішій значенні. Перед тим то була «руська» земля, яка входила в склад корони польської так, як входила Галичина, Київщина і т. д.

Її фізіономія її була «руська», себто українська. Не буду говорити про давніші часи, про те, що Холмщина се насліддя, завіщане нам королем Данилом, що вибудував Холм і зробив своєю резиденцією та прикрасив різними будовами, широко описаними в галицько-волинській літописі. Не буду вводити в ті далекі часи. Але от в 17 віці, коли Польща насувалась на нас, побідно зламавши всі перешкоди культурні, котрі Україна могла їм протипоставити,— Холмщина була ще тоді одною з найбільш тривких опор в боротьбі з польщиною і, що рівнозначно було тоді— в боротьбі з католицтвом і унією. Характер сеї боротьби на холмському ґрунті в ті часи ясний для всякого, хто мав нагоду заглядати в історичні акти 17-го віку. То була боротьба місцевої української людності проти польщини. Поіменні переписи людності, які маємо в другій половині 16-го віку, не лишають сумніву щодо фізіономії того краю і значення завзятої, до кровавих конфліктів доведеної боротьби— се була боротьба місцевої людності з офіційною національністю польською, церквою католицькою і уніатською, яка насувала на Україну.

Так, до 19-го віку ніхто з Поляків не задумав би претендувати на Холмщину як частину Польщі в тісному розумінні того слова. Тільки після того, як Польща, понісши великі втрати по інших землях, сконцентрувала всю енергію на «королівстві» конгресовім, для неї Холмщина стала інтегральною частиною Польщі. Для польської буржуазної суспільності і католицької церкви тоді стало цілком удержати те, що дав Віденський конгрес. І від того часу починається, з одної сторони, усильна увага для підтримання польського елемента в Холмщині, а з другої сторони— та дражливість, з якою польська суспільність реагувала на кожний акт, який грозив нарушити приналежність Холмщини до Польщі.

Коли старе російське правительство робило одну з найбільших своїх ганебних помилок, заганяючи холмських уніатів силоміць в лабету офіційного православ'я і обрусіння, ламаючи унію, яка в той час стала вже національною церквою на Холмщині, й українська людність скільки могла старалась оборонити себе від офіційного обрусіння, від тих священників Великоросів, які насилались на Холмщину, і від російської бюрократії, урядництва,— польське громадянство вико-

ристало сей момент, щоби усе, що цуралось офіційної російської церкви й народності, пригорнути до польського елемента.

Холмщина тоді не могла бути прийнята в оборону Українцями, над якими скупчилися репресії російські, бо з примусовим переходом уніатів на православ'я на один час припадає ганебний закон Юзефовича 1876 р., який заборонив українське слово. В той момент Україна здавлена офіційним обрусінням, не могла простятнути руки помочі холмській українській людності, на котру впали ті релігійні і національні репресії.

З тої боротьби російського офіційного елемента із українським скористав польський елемент, щоб в свої школи й костели затагти українську людиність Холмщини й зробити з тих уніатів Українців, які цурались російської мови — католиків і Поляків. Се в значній мірі йому й удалось.

Дійсно польський елемент в Холмщині зріс значно, не тільки через еміграцію сюди польського елемента, скільки від ополячення того українського елемента, який не хотів стати елементом російським. Отже, коли після того піднялось питання (запізно, розуміється, як то звичайно бувало у російській бюрократії, — з опізненням на 30 чи 40 літ), щоб відокремити Холмщину від Царства Польського, як землю не польську, — в той час вже дійсно для польського громадянства, котрого не було свідком того процесу денационалізації Холмщини і не було в нім освідомлене, стало се страшною перспективою розділу Польщі, і на всіх тих, хто пробував нагадати, що Холмщина не польська земля, — в тім числі й на мене, у Поляків не ставало лайки, що хтось сміє протестувати проти закону Столїпіна, що хтось сміє боронити рідко-національність відокремлення Холмщини.

Я кажу, що то було непорозуміння, нав'язане широким польським кругам, а може навіть і частині польської демократії, і се малавина міня мало наслідком, що тевер, коли Україна перший раз від часів Хмельницького могла стати в обороні своєї бідної, можна в усіх землях найбільш покривдженої частини своєї, сеї Холмщини, — тут Польща побачила український імперіалізм і посягання на Ісхонне польське достояннє.

Так творяться конфлікти! З непорозуміння витворюються ширі переконання, за які суспільності готові йти на усякі спори, війни і жертви, исувати свої добросусідські відносини і т. д.

Я дуже буду жалувати, коли з приводу Холмщини, сеї ділком незаслужено зачисленої в ряд польських земель української землі, попусуються відносини між українською і польською демократією. Я підкреслюю — демократією, бо з польською буржуазією нам не по дорозі, з нею до порозуміння ми ніколи не дійдем! Але я жалував би, коли б польським буржуазним верствам удалось нав'язати таке фальшиве розуміння українсько-польських відносин демократичним групам польської суспільності. Одначе смію надіятись, що може до того не прийде. що та комісія, яка збереться для того, щоби уставити границю Холмщини і відрізати те, що дійсно втрачене для України з українських земель, хоч історично воно до них належить, — знищить сі непорозуміння.

Мушу підчеркнути, що те, що признано в Бересті, ще не відповідає нашим історичним границям. Наш Дорогичин, один з наших історичних городів, в якому короновався король Данило, не увійшов до нашої території. Але ми не будемо ганятись за історичними реліквіями, а станемо на ґрунті реальних відносин, вважаючи на те, що можна урятувати в даних обставинах. І мені хоч гірко, що ми не могли дійти до старої етнографічної границі, не могли злучити тих «україн», як називає їх галицько-українська літопись, з Українською Республікою,

я з того робити *casus belli*¹ не буду рекомендувати українській суспільності.

Думаю, що і та комісія, яка збереться, не буде заглядати на сторінки наших літописей, а буде числитися з реальними обставинами. І се не в інтересі України, як я вже 10 літ тому писав в справі відокремлення Холмської губернії,— щоб вносити омертвілі частини нашої етнографічної території в нашу державу. Нам потрібне тільки те, що живе зараз як українське, що реально зв'язане тепер з українською територією. В усій справі ми з справжньою польською демократією, з якою знайдемо спільну мову і з якою будемо говорити тепер і надалі, думаю, дійдемо до порозуміння, і посварити українську соціалістичну демократію з польською демократією польській буржуазії, думаю, що не вдасться.

Кілька слів позволю собі сказати щодо Бесарабії. Тут член Малої Ради Перкул робив історичні справки, що до XIX віку її територія була населена романськими племенами і етнографічно була молдавська. Позволю собі сказати, коли робили екскурсію в далеку давнину, що було якраз навпаки. Романська людність Бесарабії являється розмірно новою, а в епоху творення Київської держави землі між Дністром і Дунаєм, по відомостям найстаршої літописи — українсько-руської, розуміється, бо молдавські літописи починаються кілька століть пізніше, — були заселені нашим племенем Тиверців, котрі сиділи по Дністру до Дунаю, «ібо множество их». Тоді молдавської колонізації тут не видно. Приплив румунської людності починається пізніше. Вона починає зміцнятися тут головню к 14-му вікові і заливає стару людність болгарську й українську. Але ще в 16 віці Комулович, Хорват, священник, висланець папського престолу, який лишив мемуари, каже, що при Дунаю мешкає «Руський народ численний і сильний».

Се щодо історичної справки. Але історичні права тут як і скрізь переплутуються і про те, хто історично старший, можна безконечно спорити, і тим трудно орієнтуватися. Ми, коли будемо старатися порозумітися з молдавською демократією про розграничення інтересів української і молдавської людності в Бесарабії, то будемо виходити з сучасних реальних відносин. І тут, як знаєте, з української сторони ніхто не має претензії на ті часті Бесарабії, в яких більшість становить молдавська людність, і оскільки дійсно місцева людність виявить свою охоту злучитися з Румунією, — місцева людність, а не румунське правительство, підчеркую я, — думаю, що з сторони наших політиків не буде ніякого наміру обмежити те законне право кожної людності, кожного народу, який являється хазяїном землі, злучитися із нею чи іншою державою. Мова може бути тільки про ті території, в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Се мова про північну частину Бесарабії й полудневу.

Бажано було б також, щоб справа прилучення Бесарабії до Румунії не рішалась одностороннім волевиявленням румунського правительства та порозумінням його з Центральними Державами, а щоби була прийнята на увагу воля місцевої людності, демократичних кругів бесарабського населення. Наші товариші с.-р. мали ще недавно заяву в тих справах від людності північних і полудневих повітів Бесарабії про те, що вони бажають прилучитися до Української Народної Республіки. Товариші с.-р. говорили про те в нашій парламенті. Я можу до того, як голова Центральної Ради, дати справку, що такі заяви поступали і раніше до Ц. Ради і фактом є, що в складі Ц. Ради були представники української людності від полудневої Бесарабії, від Акерманського й інших повітів. Така воля української людності Бесарабії

¹ Привід до війни.

не підлягає сумніву. Вона була документально заявлена і з тим, очевидно, треба буде рахуватись.

Та думаю, що оскільки буде мова про розмежування демократичних верств українських з молдавськими, про се легко буде порозумітись. Я тільки мусив сказати, що історичні справки не на користь молдавської людності, коли б вони на основі історичних прав хотіли претендувати на ці землі. Се я уважав потрібним зробити як член Малої Ради і історик, який з обов'язку свого мусив займатися історією тих країв, про котрі була мова, і я взяв слово не для того, щоби з ким-небудь полемізувати, а в інтересах заспокоєння, будучи певний, що в супереч реальним інтересам людності української й не української в обох країнах тих нічого недоброго не буде зроблено зі сторони нашого правительства, не кажучи про те, що конституція України обезпечить широкі права тим неукраїнським елементам, які кінець кінцем при розмежуванні опиняться в межах Української Народної Республіки. Думаю, що в тім порука всіх соціалістичних партій усього українського народу.

5. ОСМИСЛЮЮЧИ УРОКИ «УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ- РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ

Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії *

I

Події останніх місяців поставили питання: бути чи ще не бути українській партії соц.-революціонерів.

Позиція її між тріумфальним походом російських комуністів, з одного боку, і тими бездорожжями, на котрі позаходила різна націоналістична публіка під проводом всяких головних і не головних отаманів, справді не дуже вигідна. І зрозуміло, що після того, як деякі елементи партії в «єдинім національнім фронті» позаганялись на край безодні, кинувши недобре світло на цілу партію, психологічна реакція викликає у багатьох підвищене бажання якнайрізче відмежуватись від сього зігзагу вправо — скоком уліво!

Але виправляти зігзар зігзагом — се не робота! Нового зігзагу не повинно бути. Не повинно бути і перебіжки!

В високій мірі не бажано, щоб поодинокі, скільки-небудь цінні члени, кидаючи партію, одинцем чи невеликими компаніями перебігали в стан торжествующих. Партія мусить запобігти такому дезертирству, перевіривши в світлі нових досвідів свою ідеологію і свої позиції, щоб змінити їх відповідно коли треба, і на нові позиції перейти по можливості в повнім складі всього цінного, що єсть у неї, не розбиваючись і не відриваючись від свого ґрунту.

Таку роботу й провели заграничні члени партії укр. с.-р. на своїх конференціях, відбутих в лютім, квітні й травні сього року. Отсі обставини головно призвели їх до сього.

Криза Укр. Нар. Республіки і участь деяких членів партії в останніх актах націоналістичної авантюри, котрою ся криза закінчилась, радділ, що в зв'язку з сим стався в середині партії, і нарешті факт,

* Стаття дається у скороченому варіанті.

що колишнє ліве крило укр. партії с.-р., так звані с.-р. боротьбистів, з початку прийнявши додаткову назву комуністів, в березні цього року вповні увійшли до партії російських більшовиків, чи то ком. партії (більш.) України, що становить обласну організацію російської комуністичної партії.

Події усугубляли питання: коли так різко стали проти себе два табори — соціалістичний, під кермою російських комуністів, і реакційний, під проводом польської шляхти, то і укр. партії с.-р. чи не годилось би піти слідами боротьбистів і деяких с.-демократів, теперішніх комуністів, та вповні і без застережень віддати й свої сили в службу російським комуністам, їх ділу творення світової соціалістичної революції, в котрій кінець-кінцем знайдуть розв'язання і справи малих народів, вже поза питанням про державу і національність?

Таке формулювання було дуже привабливе. Особисто — воно давало легкий вихід з трудного положення. Членам конференції були відомі й погляди т. боротьбистів на Україні в такому дусі: на Україні укр. партія с.-р. уже вмерла, комуністична революція її існування не визнає, треба, щоб вона завмерла й за кордоном.

Але після основних обміркувань таке формулювання відкинуто. Незалежно від того, що укр. партія с.-р. на Україні не вмерла і не збирається завмирати, таке рішення дало б, може, вихід учасникам як особам, але не партії, котра ставила завдання не те, щоб дати особисте задоволення чи вдосконалення своїм членам як якийсь монаший чи масонський орден, а вивести на шлях світової революції свій народ! Бути з народом і в ніяких випадках не відриватись від народу — се було першою підставою тактики укр. партії с.-р., котру члени її передусім мусили мати на увазі. А з цього становища пропозиція влиття в партію комуністів російських викликала поважні сумніви.

Може, комуністична революція в теперішній своїй російській концепції й не визнає існування укр. партії с.-р., як то пише київський товариш-боротьбист. Але діло в тім, що український народ ще менше, здається, визнає комуністичну революцію в сій російській концепції.

Відомості, одержані від радянських українських партій, характеризуючи ситуацію на Україні перед польським наступом, показують, що під російським комуністичним режимом соціалістична революція на Україні пішла навіть назад в порівнянні з часами, коли укр. партія с.-р., єдина і неподілена, могла вільно розвивати свою агітаційну й організаційну діяльність в народі, як було за часів Центральної Ради. Тоді небагато-небагато, але все-таки дещо вона прищипила свідомості селянству з соціалістичного мислення й увела його в течію, коли не соціалістичної, то соціальної революції. Тепер же, як кажуть наші відомості (що походять від комуністів), українське село зовсім відійшло від революції й замкнулося в собі, виставивши кулемети на всі боки. Памування комуністичної революції кінчиться за 5—10 верст від міст, де стоять залоги червоної армії; без збройної сили російські комуністи не можуть показатись на село, хоч би тільки для агітації, і не знати, чи матимуть туди приступ і ті українські групи, які віллються до більшовиків.

Тому зрозуміла сильна опозиція против такого вливання, яка виникла серед боротьбистів і, здається, чи не поколода навіть сю партію. Українське с.-р.овство, як партія українського трудового селянства, очевидно, не стравила радії свого існування. З становища самої комуністичної революції далеко кориснішою буде кооперація російських і українських радянських партій, ніж вливання сях останніх в ряди російського більшовизму, коли се вливання загрожує відірванням від народних мас, або хоч би тільки ослабленням зв'язку з ними і впливу на них.

Колись, в часах передреволюційних, обороняючи рацію своєї національної роботи з становища загальнолюдських культурних інтересів, Українці доводили, що для культури людства буде корисніше, коли українська інтелігенція вілється до неї, хоч би і з деяким опізненням, але разом з усім своїм народом, замість того, аби перебігти туди, покинувши свій народ, і принести тільки свої дорогоцінні особи, а більш нічого. Се, з певними змінами, можна повторити і про радянські українські партії. Без порівняння корисніше для соціалізму буде, коли вони, зістаючись при своїм народі, будуть вести його по дорозі соціалістичної революції, хоч би з помалішим темпом, ніж відриваючись від свого народу і тратячи на нього вплив, безпосередньо прилучатимуться до російського авангарду.

Коли б на підкріплення сеї гадки доконче треба було чийогось прикладу, то можна було б вказати на російських с.-р., що далі зостаються при своїй ідеології й партійній окремінності не тільки праві, а й ліві, що стільки вже часу працюють разом з комуністами. Для мене ж далеко важніше те, що, йдучи далі сею дорогою, укр. партія с.-р. продовжує й поглиблює роботу українських предтеч соціалістичної революції — ту програму, яку вони сорок літ тому начеркнули в пам'ятній передмові до «Громади».

Чи змітнуть наші письменні люди вхопитись за край тієї нитки, що тягнеться сама по собі в нашому мужицтві, чи змітнуть прив'язати до неї й те, що випледа за XVII—XVIII ст. думка людей, котрих історія не переривалась, і звести в темноті й на самоті випрядену нитку — іноді більше бажання, ніж ясної думки нашого мужицтва, — з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей. Ось у чому тепер все діло для письменних людей на нашій Україні.

Те, що має за собою традицію, має великий шанс успіху. Се розуміли всі великі новатори, включно до провідирів російського комунізму, які при всім дерзновенні мислі таки люблять підшукати на її підкріплення цитату з Маркса або Енгельса, прецедент з паризької комуні тощо. Важаю так само важним для нас, щоб українська соціалістична революція, далі спираючись на єдину свою реальну основу — трудове селянство, використовувала не тільки все те, що дає для соціалістичного будівництва сучасна ситуація, але вживала і все те, що дає для нього попередній розвій нашого життя і нашої мислі, — все, що може, відповідно освітлене, поглиблене й усвідомлене, послужити підмогою для дальшого соціалістично-революційного будівництва нашого життя.

IX

...Можемо собі уявити фізіономію будучої української республіки, як вона складається в процесі революції. Се буде властиво федерація громад і їх рад, котра тільки новолі, в процесі культурної й економічної творчості вироблятиме свої внутрішні зв'язки.

Як у багатьох інших сиравах, так і тут реальний розвиток революції відкидає нас від шаблонів новітньої європейської демократії назад, до ідей і бажань нашого старого народництва, яке при всій своїй романтичній закрасці мало від собою, як тепер виявляється, досить твердий ґрунт реальних умов і традицій, в яких сформувалось життя нашого народу та його домагання.

Воюючи проти поліцейсько-бюрократичного, централістично-деспотичного режиму царської імперії, воно глибоко перейнялось недовір'ям і ненавистю до централізму й бюрократизму й не мирилося з ним в ніякій формі в будучині. Основою будучої організації воно клало автономну громаду, комуна, наділену можливою повнотою власті в широкім самоврядуванні, свободнім від втручання адміністрації, і свободне

об'єднання цих комун по принципах географічних, комунікаційних і економічних в ширші союзи, з певними осередніми органами, не наді- леними, одначе, ніякими дискреційними адміністраційними правами в тій сфері, що належала до компетенцій комуні. Сі принципи лягли, напр., в основу «Вільної Спілки» Драгоманова, що відбивали в собі сі настрої українського тодішнього народництва, в котрих було дещо від Прудонівної апотеози федералізму і дещо з анархізму, до котрого вона схилилась.

Але коли прийшла революція й поставила конкретні завдання не- гайного політичного й соціального будівництва, українське громадян- ство не відважилось розгорнути свою стару ідеологію до кінця.

Розміри і можливості революційного руху ще не вяснились пов- ні, українське громадянство забагато покладалось на прогнози чисто політичного характеру революції, які ставились в російських кругах, до котрих Українці звикли прислухатись. Під їх впливами українське громадянство теж уважало своїм завданням якнайкорше вивести свій край з стадії революції в стадію конституційної, парламентарної ево- люції та в її рамках вести соціалістичне будівництво. Тому брало го- тові шаблони західноєвропейської демократії та старалось, нашвидку прочистивши їх від пережитків централізованого поліцейсько-бюрократичного режиму, зробити тим способом досить міцною посудиною для нового соціалістичного змісту. Така посередня форма була підхожа і для буржуазної демократії (не-української переважно), котру українські соціалістичні партії не рішались дразнити, рахуючись з малою, як їм тоді здавалось, приготованістю до політичної акції українського селян- ства та малою чисельністю й відірваністю від ґрунту робітництва Ук- раїни. Сей посередній характер між західними буржуазно-республікан- ськими взірцями і тою соціалістичною радянською республікою, котру вживає нам життя, мала наша конституція 28 квітня, прийнята Цент- ральною Радою в останні години свого існування.

Та революція не давала себе зацитькати, зачарувати ніякими ком- промісами і не хотіла спинятись серед дороги. Опинившись між двома непримиренно-ворожими контрастами старої царської Росії й Росії ком- уністичної, наш край не міг ізолюватись і зістатись нейтральним.

Уже в повстанні 1918 р., хоч як було воно відразу засмічене на- ціоналістичними й контрреволюційними елементами, все-таки проби- вається, хоч несміливо й невиразно, новий провідний мотив: розриву з буржуазією, з буржуазною демократією та її державними шаблона- ми. Дальший процес революції поглиблював усе більше, отсе відречен- ня від старої псевдомократії, що в дійсності була наругою з прин- ципу власті народу, держучи трудові маси в твердій власті нетрудо- вої меншості: всегда нині і присно і во віки амінь!

На місце її все з більшим переконанням і зрозумінням стала при- матись як чергова організаційна форма республіка рад — робітничих і селянських, з виключенням від політичних прав і власті елементів не- трудових і допущенням до користання політичними правами трудової інтелігенції. Диктатура трудового народу в формі «радянської соці- алістичної республіки», яка в силу даних умов в найближчій часі мусить бути федерацією сільських громадських рад з включеними між ними («вкрапленнями»), я сказав би по-російськи) радами робітничими, а, мо- же, також і трудово-інтелігентськими¹.

Безстороння оцінка реальних умов українського життя приводить до переконання, що ся форма організації мусить бути прийнята. Ті, хто

¹ Не хочу на сим спинятись, але взагалі мало віри в існування особної інтелігентської курії, мабуть, трудова інтелігенція розпливається в рядах селянських і робітничих.

не вірять, що демократичні форми можуть бути здані до архіву вже тепер, все-таки, рахуючись з сими обставинами, мусять щиро і чесно прийняти радянську форму для сього переходового моменту та постаратись якнайповніше використати її для діла економічного і культурного, для будівництва соціалістичного, поки ся форма переживеться. Для даного моменту, повторюю, іншої форми нема, і хто хоче служити своєму народові, мусить використати сю форму.

Коли буржуазна демократія не пережилась, її прихильники можуть бути певні, що вона пробереться, протече в сю форму. Але, може, вона, буржуазна демократія, таки дійсно відмирає разом з буржуазними формами економічного життя, з класовими протилежностями, з класовою державою і витвореним ним правом?

Той, хто вдумливо і об'єктивно придивляється до величезного перевороту, який твориться й росте в житті, в усіх сферах його, хто не закриває собі навмисно очей і вух, той, хоч як би цинив дореволюційні (властиво — передвоєнні) форми життя, не може задавити в собі сумніву, що се таки можливе: що ці старі форми — для короткості звичемо сього імені — «буржуазного життя», вони дійсно відмирають, зникають, гинуть. Тому замість конвульсійно чіпатись їх, замість безнадійно латати старі міхи, нездатні витримати нового вина, розум наказує братись до нових форм, даних життям, до нових міхів — може, й грубо вироблених та несовершених, але міцних і витривалих — та старатись можливо використати та удосконалити на потребу життя.

Це буде легше і природніше для тих, хто не буде невільничо й безтямно триматись взірців західноєвропейської буржуазної демократії, а попробує на хвилю відчепившись від них, стати на ґрунт наших історичних прецедентів і традицій нашого народництва. Для них відступлення від букви буржуазної демократії не буде ні страшно, ні трагічне.

Прощу собі пригадати конституцію нашої старої республіки XVII в. Кому в ній належала власть, хто мав в ній політичні права? Тільки революційний озброєний український народ — козацтво.

Буржуазні верстви та шляхта, яка приймала козацьку зверхність, духовенство й міщанство — вони стояли під протекторатом «військового рейменту», користувались самоврядуванням, яке забезпечував їм сей реймент, але не брали участі в правлінні, не мали голоса ні в військовій раді, ні в раді генеральної старшини, тільки місцеве врядування відбувалося при фактичній участі їх представників, особливо в справах міщаних.

Коли ми собі розважуємо тодішні відносини між шляхтою і козацтвом, проводимо на пам'ять роль тодішніх міст як розсадників польщини і чужого права і характер тодішнього духовенства, уже позбавленого Могиліними реформами того непосредного зв'язку з народом і козачиною, в яким воно прожило попередні десятиліття, ми розуміємо логіку сеї конституції, мотиви, по яким ці верстви не брали участі в управі держави, котрої вони не творили. Ми не підходимо до сього революційного утвору з прийнятими нормами демократичного устрою. Але чи не знайдеться тут дуже близької аналогії з сим сучасним революційним утвором — радянською республікою, котра наділяє правами тільки ті верстви, на яких опирається її будова, в яких вона бачить охоронців своїх інтересів і самого свого існування?

А зрештою! Не кажучи вже, що в переважній більшості демократій ціла половина людності була позбавлена політичних прав (жіноцтво!) і не можна сказати, щоб се занадто бурило совість сих демократичних громадянств, — чи не позбавлялись політичних прав цілі категорії людності, як активне військо, урядовці (в декотрих конституціях), і се вважалось навіть архідемократичним. тому що ці люди не

вважалися вповні вільними в своїм політичній самоозначенні, свободними членами громадянства. Чи не знайдеться й тут аналогії для виключення від політичних впливів тої буржуазної верстви, власть і впливи котрої революція ставить першим своїм завданням зломити, щоб закріпити власть трудового народу?

Х

В подробиці устрою сеї української радянської республіки, як вона може зложитись в процесі революції, не вважаю, розуміється, можливим входити. Для сього треба було б ближче приглянутись теперішньому станові речей на ґрунті, щоб зміркувати, як будуть укладатись відносини в найближчій, переходовій добі в результаті всіх тих глибоких змін, які пережила Україна й її трудові маси. Треба мати докладніші відомості про те, що я назвав комунальним правом, — те, що реально витворилось на місцях і повинно в процесі революції лягти в основу нової організації. Тільки на деяких загальних питаннях я вважаю потрібним спинитись, щоб їх підчеркнути.

Перше питання: що в тій радянській організації мусило б висуватись на перший план: чи принцип місцевості, себто кооперації різних трудових елементів: селянства, робітництва, трудової інтелігенції, об'єднаних разом, починаючи від найверших ступенів організації так, щоб уже в комуні сільській чи городській спільно засідали представники робітників, селян і трудової інтелігенції, по певному ключу, даному місцевими обставинами. Чи повинен заховуватись принцип куріальний так, щоб селяни, робітники і трудова інтелігенція мали свої окремі, паралельні ради першої, а, може, й другої інстанції, і тільки десь в вищій інстанції вони об'єднувались в спільний орган?

Очевидно, з становища безкласового соціального устрою, в інтересах нейтралізації різниць інтересів, витворених буржуазно-капіталістичним устроєм, і витворення, можливо, одностайної трудової людності було б бажано куріальність, можливо, оминути, або принаймні ослабити. Тому, на мою гадку, партія УПСР повинна підтримувати принцип єдиної комунальної ради.

Друге питання: порядок інстанцій повинен бути можливо простий чи многостепенний? Між комунальною радою і всеукраїнським конгресом рад має бути одна, дві, три інстанції.

Громади сільські і громади райони (городські), на котрі в інтересах організації мусять, очевидно, поділитись більші міста (мабуть, будуть об'єднуватись в місцевих об'єднаннях, які приблизно відповідатимуть великій волості).

Слідуючою формою об'єднання міг би бути такий друг, як «земля», проєктована законом Центр. Ради, проведенням фракцією УПСР. Приблизний поділ території України на такі землі на основі географічних, комунаційних та економічних даних, приблизно з одним мільйоном людності в землі, був тоді вироблений і прийнятий, і ці землі мали заступити повіти, з одного боку, губернії, з другого.

Таким чином, найпростіша схема радянської організації була б така: робітничо-селянська рада громади (комуні), місцеве об'єднання (волесть, місто), земля, всеукраїнський конгрес рад або Центр. Рада.

Зауважу, що в інтересах витворення єдиної трудової людності України витворювання великих міських індустріальних та інтелектуальних центрів представляється небажаним. З економічного, культурного і організаційного погляду теж краще, щоб елемент промисловий, ремісничий, інтелігентський не скупчувався в небагатьох центрах, а більш рівномірно розселювався по краю. Тепер іде стихійне розселення, розпорошення міської людності, особливо з великих центрів, по селах по краю.

При відбудовуванні економічного життя замість того, щоб наново концентрувати промисел і культурне життя в кількох великих містах, як Київ, Харків, Одеса, було б краще пильнувати розселення його по можливості в менших осадах, де не раз є на те й кращі фізичні та комунікаційні умови.

Тепер щодо об'єднань. При широкій автономії рад громадських (комунальних) компетенції рад місцевих (волостних, міських чи кантональних) не мають причин бути широкими, се ясно. Не так ясно, чи бажано надавати ширші компетенції радам земель? Не кажу, розуміється, про якусь владу їх в сфері самоврядування громад: в сю сферу рада землі повинна мішатись якнайменше, тільки регулюючи, а ніяк не адмініструючи, не декретуючи того, що входить в сферу компетенції громади. Але там, де кінчаються ресурси і можливості громадської чи волостної ради — в організації всякого рода технічної, культурної й організаційної помочі, де має лежати центр ваги: в руках всеукраїнського конгресу чи в руках ради землі?

Се питання має своє значення, бо від такого чи іншого розв'язання його залежить питання, чи українська радянська республіка має бути унітарна, чи федеративна.

Коли загальна організаційна робота буде скуплена в органах земель, а всеукраїнський конгрес обмежиться тільки тим, що доконче мусить бути скуплене в центральнім органі, як справи міжнародної політики, оборона, адміністрація війська і морська і т. ін., все ж інше буде віддано в компетенцію землі, то українська республіка в остатнім рахунку буде федерацією земель — сполученими штатами України. Тоді тим самим відпаде питання про спеціальне становище країв, котрим історичні умови надали відмінну етніографічну, економічну чи культурну фізіономію, як, скажім, Крим, Бессарабія, Галичина чи які інші.

Коли ж у центральних органах Укр. Республіки будуть сконцентровані великі, широкі й різносторонні компетенції, а ради земель гратимуть роль більш обмежену і тісну, тоді питання про становище таких країв з окремою фізіономією та їх право на ширшу автономію і федеральний зв'язок з іншими українськими землями виступить неминуче. Тоді, по аналогії з ними, можливо, що й інші більші території захотіли б користати в федерального права, як стара Слобідська Україна, Гетьманщина, Новоросія (Степова Україна чи Запорізька) і Україна Правобічна.

УПСР завсідні вважала своїм обов'язком притримуватись старих федералістичних принципів, висунених кирило-мефодіївцями (і ще раніше «Обществом Соединенных Славян», не кажучи про старші прецеденти). Вона вважала право на федеральний зв'язок не тільки правом України в відносинах до інших національних територій, але також і за окремими частинами української території признавала право домагатись федеральної української республіки. Я думаю, що тепер вона менше, ніж коли-небудь має причини відступати від цього свого принципу, особливо тому, що сей принцип має легке розв'язання питанням про землі свірні, не чисто українські, або поставлені в окремі, спеціальні умови. Питання тільки що корисніше: чи загальне переведення принципу широкої децентралізації земель усіх загалом, значить — перетворення Української Республіки в більш-менш одностайну, рівномірну федерацію невеликих земель (між котрими знайдуть своє місце і ті землі, так би сказати, спеціального характеру), чи допускати принцип федерації на спеціальне домагання, як свого роду території, з котрою в федеративнім зв'язку стоять деякі окраїнні землі більш відокремленого характеру?

Теоретично, здається, краще перше. Але бути доктринером в таких питаннях неприципіальних не вважаю потрібним, хочу підчеркнути з усею силою, що слідує.

Чи буде Українська Республіка формально зватись федеративною чи ні, фактично вона однаково повинна організуватись як федерація своїх фактичних республік-громад. Всяке накидування громадам механічної унітарності, примусових зв'язків буде величезною помилкою, яка викличе тільки відпір, реакцію, центробіжність, або й дасть ґрунт для нових усобиць. Як я вище сказав, об'єднання мусить вирости само собою в процесі життя, воно не може бути штучно форсованим, тим менше — насильно, примусом накидуване.

Як відомо, натуральний процес в кожній добре налаженій, відповідно організованій федерації йде в напрямі об'єднання, в напрямі розвитку компетенцій центральних органів і добровільного самообмеження членів федерації в інтересах її одноцільності й одностайності. Чи буде українська республіка зватись федеративною чи ні, вона повинна йти сею дорогою добровільного розвитку тенденцій одності в процесі дружнього пожиття, а не дорогою «запросів» одностайності і уступок, «скидок» під натиском змагань до децентралізації.

XI

Ся фактично чи юридично федеративна Українська радянська республіка має бути самостійна — чи входитьме в склад іншої соціалістичної федерації? Так ставлю я се питання — по інерції того, як воно ставилось давніше. Але в процесі революції се питання так обтерлось і обточилось, що тратить майже всяку рацію в такій постановці, коли мисляти собі будучі відносини в площині соціалістичних радянських республік. А я все досі розглядав, власне, в такій площині.

В минувшині ми ніколи не були приклонниками незалежності в ходячій, вульгарнім розумінні сього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці й шибениці — се ніколи не захоплювало українських народників. Наскільки се все мусило б зістатись невідлучним атрибутом громадського пожиття, українські народники вважали за краще принаймні розложити сю неприємність на більшу спілку, на ширшу федерацію. В федеральнім устрою сі атрибути значно б змаліли, він знейтралізував би багато боротьби, напружень, інтриг, за котрі правлячим кругам приходиться одних людей садити до Іванової хати, а других займати наглядом і репресіями проти них та витрачати гроші на утримання армій та кордонних охорон на державних границях, котрі любісінько могли б бути просто межами федеративних штатів і т. д.

Така була наша стара «ідеологія», призабута в гарячій останніх літ. Коли почали лунати перші голосні оклики за незалежністю, почавши від *Ukraina Irredenta* Бачинського і «Самостійної України» РУП, українські народники старших категорій ставились до сих окликів з великим скептицизмом, побоюючись, що з сього самостійницького яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри. І се правда, що націоналістична виключність і назадництво з самого початку стали приміщуватись до сих гасел (пригадати виступи групи НУП, що вийшла з РУП, і різні націоналістичні брошури, які стали появлялись, особливо перед війною).

Але події гнали воду самостійникам. Світова війна з її нечуваним лукавством і цинізмом в національній справі: з кличами самостійності для поневолених народів і лютою кампанею на знищення українства на практиці дуже скріпила самостійницькі течії, а революція поскидала маски з різних псевдофедералістів (особливо російських с.-р.) і теж непомаду причинилась до сього. Федералізм дійсно став кепською забавкою. Антанта домагалась від України, щоб вона, як частина Росії,

хоч би й федеральної, прийняла на себе обов'язки старого російського режиму, продовжувала війну і т. ін. Недобитки старої Росії, програвши справу в старій формі, стали перешиватись на федералістів і дискредитувати сю ідею своїми централістичними змаганнями, котрі продовжували і під сею новою маркою. Нарешті СРСР Росія, вивісивши прапор «Федеративної СРСР Республіки», під сим гаслом почала господарювати на Україні — пам'ятаємо, яке було се господарство під час її першого наступу. Справа суверенності українського народу і незайманості його волі стала гарячою, дражливою і вилилась в домагання повної самостійності і незалежності України, винесене насамперед військовими кругами, а далі прийняте цілим, чи майже цілим, національно свідомим українським громадянством.

Чи було се домагання, се гасло неминуче? Ні! На мій погляд, воно лежало більш в психології відпору всім, хто хотів накидати свою волю українському народові. Тому ставило величезну крапку над і, більшу, ніж треба було сій букві; хапалось найбільшого калібру, щоб нарешті не лишити місця ніяким неясностям і недоговореностям. Те, що в дійсності хотілось і дійсно треба було захистити: суверенність українського народу, незайманість його національних, економічних і політичних інтересів, се, розуміється, можна було забезпечити і в федеральній формі, якби обставини були нормальні, якби час не був такий пожежний. Але він був такий, і не самі тільки Українці, а й інші народи буйної Росії хапались сеї елементарної формули: «самостійність і незалежність», щоб відмежуватись, відцуратись від усяких претензій старої Московщини, в яких би формах вона не відроджувалась.

Всім учасникам пам'ятно, з якою нерішучістю, з якими ваганнями соціалістичні українські партії прийняли се гасло «Незалежної України». Їх побоювання сповнилися в повній мірі. Дійсно, се гасло було підхоплено гіршими елементами української людності: елементами бандитськими, контрреволюційними, реакційними, що зав'язували «гайдамацькі» загони і займалися громлінням Жидів, різними спеціалістами, формуванням військових відділів, всякими отаманами, — головними, великими й малими, і всею тою декласованою військовою верствою, що витворилась з розкладу російських армій і повторює на нашій землі сумну історію німецької Тридцятилітньої війни. Гасло «Самостійної України» стало гаслом боротьби не тільки проти СРСР Росії, але в значній мірі й проти соціалізму, навіть скільки-небудь послідовного демократизму. Воно перемінювалось в гасла «України для Українців» і всякі інші націоналістичні й шовіністичні оклики.

Але се одна сторона справи. Є й друга.

Гасло української незалежності пішло в широкі народні трудові маси. І тут з ним нерозривно переплелися здорові ідеї суверенності трудового українського народу, недотиканості його прав, гасло боротьби проти всякої експлуатації України для яких-небудь завдань, для неї сторонніх; проти трактування України як колонії, а українського народу як дешевого гарматного м'яса чи дешевого матеріалу для експериментів.

Гасло незалежності за сі роки облилось кров'ю чесних і добрих синів українського народу, що складали свої голови за свободу й добро його трудових мас, їх суверенне право, свободу й незайманість їх політичного, соціального й культурного розвитку. А кров не вода і не забувається легко.

Після трьохлітньої кривавої боротьби під гаслами Незалежної України і Федеративної СРСР Росії добро і зло, гріхи і заслуги сих гасел так збилися, так переплутались, так перемішались, що треба бути дуже обережним в розбиранні сього добра і зла, щоб не вийти в

конфлікт з тим, що має право на всяке наше поважання й признання і являється силою budouчого, з якою зачіпатись шкідливо і небезпечно. Таке є і по українській, і по російській стороні.

Ми відкидаємо боротьбу з Світською Росією, з комуністами-більшовиками, явну і тайну: тактику оружних повстань і політику зривання зсередини. Ми навчилися шанувати в більшовиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас.

Ми переконались також, що об'єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське життя без замирення, без порозуміння з Росією. Зложивши циху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок, бо інакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки.

Але й повний поворот від незалежної України до «Федеративної Росії» для Українців, очевидно, також неможливий. Те, що сталось, відстатись не може. Так, напр., як для чеських соціалістів, навіть найсвобідніших від яких-небудь національних упереджень, котрі вважають ізольоване становище Чехії рішучо неможливим, все-таки повороту до Австрійської федерації по двох літах самостійності вже нема, а можна думати тільки про федерацію ширшу, європейську, — так воно й для нас.

Світська Росія тою федерацією, котру вона своєю волею декретувала на Україні, а на практиці звела до повної її абсолютної залежності України від московського центру, навіть без якого-небудь путящого самоврядування, сама поховала для Українців ідею Федеративної Росії. «Федеративна Росія», навіть соціалістична й світська — се гасло, дискредитоване тактикою більшовиків, різко осудженою самими більшовиками, які мали нагоду ближче приглянутись ситуації на Україні і не раз гостро, але досі безуспішно критикувати сю сліпу централістичну політику.

Ні партія укр. с.-р., ні яка-небудь інша соціалістична українська партія, очевидно, не пристане на те, щоб Україну трактовано як московську провінцію або московську колонію, щоб нею під яким би то не було гаслом правили з Москви, там розпоряджались її природними багатствами й продуктами праці її трудового народу, звідти кермували її економічним життям, її фінансами — так, як се було повелось в Світській українській республіці в її «федерації» з Російською.

Україна мусить бути вповні автономна, і щоб не викликати в сій справі ніяких підозрінь, краще не чіпати її незалежності. Питання про конфедерацію чи федерацію — се річ budouчності. Для неї треба насамперед здобути довір'я трудового українського народу. А поки що не можна йти далі в сім напрямі поза военну та економічну конвенцію. Та, мабуть, і не буде в тім потреби, бо обставини переносять питання на інший ґрунт, — саме отой федерації соціалістичних республік Європа.

Се наш старий ідеал, який ні в кім не стріне опозиції і при добрій волі дасть нікому не обидне розв'язання питання. Коли Українська Радянська Республіка і Російська Світська вийдуть обидві як рівнорядні члени в склад світової, європейської федерації — се зліквідує питання.

Але я підкреснув се слово: «рівнорядні». Не думаю, щоб російські комуністи схотіли настоювати, щоб і в сій світової федерації Україна грала роль якогось додатка російського, щоб вона входила туди не як автономний член нарівні з усіма іншими, а як підрядний член Російської федерації. Але якби такий план виник, то се було б не чим іншим, як пережитком старого російського імперіалізму, не мотивованим

ініціативними інтересами соціалістичної революції, а навпаки — їм суперечним, контрреволюційним, бо такі тенденції мусіли б з новою силою викликати національну реакцію на Україні.

XII

Я спинивсь лише на деяких головніших моментах з чергових завдань УПСР, з того революційного будівництва, яке стоїть перед нею.

Завдання серйозні, роль відповідальна, праця затяжна й тяжка. Не якийсь короткий момент, що з'являється певної формули відразу введе наш народ до царства благодатного раювання, а довгий конструктивний процес, тяжкий і складний, в котрім нова соціалістична машина, безперечно, буде сильно рипіти, буде витратити масу енергії на внутрішню тертя, поки в процесі роботи помічені дефекти будуть вигладжені потрібними поправками, в різні часті притруться й приладяться.

Але надії на те, що з тяжкого процесу, в який вкинула людство владуща капіталістична верства світовою війною, можна якось вискочити хитро-мудро, невеликим коштом, і справити життя назад на передвоєнні віками відовбані дороги, сі надії треба покинути. Те, що відчувалось уже під час війни, — що світ переходить на нові дороги, з котрих вороття не буде, — тепер стає все більше ясним. Як відпали мрії про те, що одне чарівне слово «мир» верне назад передвоєнне життя, його форми й відносини, так відпадають надії й на те, що якісь чародії, Наполеони, Метерніхи чи Бісмарки зацяткають революцію і вернуть буржуазії втрачений нею рай. Те, що вдалось Наполеонові стонадцять літ тому в розмірах далеко менших, мабуть, не вдасться нікому осягнути в обставинах і розмірах теперішніх. Карти не тільки Метерніхія, але й Бісмарків биті. Те, що діється навколо нас, безмірно серйозніше, ніж, може, декому здається. Коли шукати нашої добі паралелі, то вона знайдеться не в ліквідації французької революції, а в таких переживаннях цілої культурної стадії, як се було на межі античної культури й римського цесарства, з одного боку, християнства і варварських держав середньовіччя — з другого. Се відчувають уважні історики культури — я міг би навести деякі інтересні цитати, коли б не боявся загроможувати ними сеї статті.

Старий буржуазний світ переживається і валиться; заникає з ним не одне й добре з тої культури, що виростає на ґрунті капіталістичного хазяйства, і в деякій частинці служила потребам і ширших мас. Можна пожалувати за деякими сторонами недорогого комфорту, за легкою їздою, за гарним і недорогим друком. Але сими жалями ділу не поможеш, і сі другорядні подробиці не повинні заслонювати ширших і незмірно важніших перспектив, котрі відкриває людству нинішня криза. Процес оновлення життя, запліднення його новими ідеями, новими формами не проходить легко. Еволюція відступила місце революції, а революція орудує скрізь і завжди знаряддями грубими й елементарними. Певна барбаризація життя в таких моментах неминуча. І наша Україна чиститься від власті чужого капіталу і буржуазного засилля методами дуже стихійними і грубими (забирали вони в свої руки Україну теж не в рукавичках, се не треба забувати, для порівняння!). І та соціалістична, радянська, мужицька Україна, яка родиться в сім революційнім огні, в своїх початках теж буде мати характер грубий і елементарний. Багато фортеціанів потрошиться процес її народжень і не один, мабуть, іще ушкодить. Але, як сказав вістник нового життя: треба лишити мертвим ховати свої мєрці, — а людям живим — служити новому, живому, принесеному великою революцією, що діється перед нами. Рівняти йому дорогу, улегшувати втілення в нові відповідні форми, виявлення нових вартостей, принесених життю.

Той, хто вірить і цінить сі нові вартості вищої правди-справедливості, котрими заплідняється життя людства в сій добі, не дасть себе збентежити нескладностями й недоречностями революційного процесу і не відведе очей від провідних ліній його, що минаючи сі недоречності, ведуть до великої мети.

ЦДІА УРСР.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 184.

червень-липень 1920 р.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ ЩОДЕННИКА «ВПЕРЕД»

За останні місяці з'явилися різні звістки про мене по часописах (дещо з того і в Вашій), що я їду до Львова, що вже приїхав до Одеси, або знов, що я взяв представництво Українського Червоного Хреста за кордоном, став на чолі видавництва шкіл Радянської України і т. ін. Люди з цього приводу звертаються з різними запитамі, роблять різні висновки. Отже, позвольте на сторінках Вашого часопису пояснити, що в тім єсть.

Протягом сього року кілька разів переказувано мені від різних міродайних представників Укр. Радянської Республіки заклики, щоб я сам чи з співробітниками прибув на Україну, став до наукової, культурної праці та потягнув своїм прикладом укр. інтелігенцію. Та при тім підчеркувалось, що роботу я можу вести виключно наукову, культурну, всякої ж політичної діяльності я мушу відріктись і вийти з партії укр. соц.-революціонерів. Через се я не вважаю сю комбінацію підходящою для себе, особливо після того, як член закордонної делегації укр. соц.-рев. на місці в Харкові, в липні-серпні Мик. Чечель с.-р. вияснив, що уряд Укр. Радянської Республіки не годиться ніяк на легалізацію партії укр. соц.-рев., а Центральний комітет сеї партії вважає необхідним, щоб його делегація продовжувала діяльність за кордоном в нинішнім складі — себто, і я в тім числі. В признанні заслуг сеї партії в Українській революції і в свідомості, її цінності для нашого трудового народу в будучині вступив я до сеї партії в часах її найтяжчого упадку, в 1919 р., щоб по змозі послужити її реорганізації і ідеологічному піднесенню, і трудно мені відійти від неї, поки вона застається під тяжкою нагінкою й не може стати на ноги.

Потім я дійсно отримав пропозицію зайнятись організацією міжнародної допомоги Україні з мандатом Укр. Червоного Хреста; на сю тему мав розмову з т. Чечелем головою Радянського Уряду Раковський, а зі мною представники Укр. Червоного Хреста за кордоном. Пропоновано мені також стати на чолі науково-редакційної Колегії, що мала зайнятись виданням і закупом книг і шкільних приладів для шкільного і позашкільного вжитку Укр. Радянської Республіки. В обох справах я дав свою принципиальну згоду, але zarazом вияснив, що якісь значні наслідки Україні ся акція може дати тільки в тім разі, коли я сам один займусь сими справами, але до роботи стануть ширші ряди обізнаних з сими справами людей. Отже, я подав свої гадки про те, як мала б бути організована ся червонохрестна і видавничо-закупочна робота під фірмою нейтральних громадських організацій, як Червоний Хрест, Укр. Наукове товариство, кооперативи, щоб вона могла справді розвинутись реально, широко, успішно. В такім напрямі 14.IX був мною і деякими запрошеними евентуальними співробітниками-спеціалістами з представниками місій Радянської Республіки списаний протокол, де були зафіксовані головні принципи організації роботи. Але, очевидно, запроєктовані мною методи громадської організації не знайшли співчуття в правлячих кругах Укр. Радянської Республіки. Переговори перервались і не відновились.

Так стоїть справа. Я зістаюсь за кордоном і продовжую свою діяльність лише як член закордонної делегації укр. соц.-революціонерів і організатор Українського соціологічного інституту, не виконуючи ніяких інших доручень. Був я, і тепер зістаюсь при тій переконанні, що в інтересах українського народу українське громадянство без різниці поглядів, повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках Укр. Радянської Республіки, заповнюючи живим змістом сі рамки проклямованої укр. самостійності, а з другого боку — що, правляча комуністична партія для урятування соціал-революційних здобутків повинна якнайтісніше зв'язатись з укр. радянськими соціалістичними партіями, покликати їх до роботи й зробити співучасниками державного й соціального радянського будівництва. Переговори, ведені мною з правлячими кругами Укр. Радянської Республіки, показали, що справа не дозріла. Отже, всім, хто відкидає боротьбу з сими кругами, приходиться ще раз озброїтись терпеливістю й віддати сю справу єдиному посередникові — часові.

*ЦДІА УРСР. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 72.
листопад 1921 р.*

КОМЕНТАР

Переважаюча більшість праць М. Грушевського, що ввійшли до цього збірника, побачила світ 1917 р. Ось що пише у своїх «Споминах» сам М. Грушевський: «Для кожного номера «Н. ради», що в очікуванні власної друкарні виходила в якійсь убогій партачі на Сінній площі, я писав статтю. Як тільки з'явилася своя друкарня, я зараз їх зібрав і з деякими змінами випустив брошурою п. з. «Вільна Україна. Статті з останніх днів». Разом з тим я ладив ширше політичне середо даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Центральної ради — «Якої ми хочемо автономії й федерації» (се була перша брошура, котру я випустив, і вона розійшлася щось чи не в 70 тис. примірників, в кількох виданнях); «Хто такі українці і чого вони хочуть» — начерк економічної програми, в котрій я розвивав соціалістичні принципи, включно до комуністичного принципу — «кожному по його потребам і від кожного по його спроможності»; «Звідки пішло Українство і до чого воно йде» — короткий начерк української історії... В перших місяцях революції ці брошури відповідали пекучій потребі і йшли дуже сильно — я ледве встигав їх друкувати в сильно завантаженій друкарні «Товариства підмоги укр[аїнській] науці, літературі і штуці» (Київ. — 1989. — № 8. — С. 145).

Цього ж року з'явилася ще одна історична праця М. Грушевського — «Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти», в якій він обгрунтував історичне право України на автономію відповідно до Переяславського акту 1654 р., а також серія з трьох брошур: «Українська Центральна Рада й її Універсал», «Українська Центральна Рада й її Універсали перший і другий», «Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень — серпень 1917 р.)», присвячені утворенню і першим місяцям діяльності Центральної ради, з яких до збірника включено першу й останню, оскільки друга майже ідентична першій і відрізняється від неї лише двома останніми сторінками — коментарем до II Універсалу.

Збірник «На порозі Нової України. Гадки і мрії» випущено в 1918 р., тобто тоді, коли ілюзії революції горіли в полум'ї громадянської війни, а гасло української автономії в складі федеративної Росії поступилося місцем вимозі повної самостійності, що, природно, відбилося на статтях Грушевського того періоду.

Працю «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії» надруковано у 1920 р. Тоді Грушевський вже полишив Україну і перебував в еміграції, проте ця стаття (так само, як і «Лист до редакції щоденника «Вперед») містить дуже важливі узагальнюючі оцінки бурхливих подій 1917—1920 рр., і вони стають певним підсумком політичної та державної діяльності Грушевського під час так званої «української революції».

Окремі статті даються з деякими скороченнями. Для полегшення сприйняття текстів дещо змінено орфографію окремих слів відповідно до сучасного правопису.

Не коментуються згадувані у працях М. Грушевського імена тих політичних і громадських діячів, учених і літераторів, довідки про яких містять радянські енциклопедії і словники.

У роботі над коментарем автор користувався, зокрема, Енциклопедією українознавства під редакцією В. Кубийовича.

УКРАЇНА І РОСІЯ.

ПЕРЕГОВОРИ В СПРАВІ НОВОГО ЛАДУ

(липень-серпень 1917 р.)

«Мала Рада» — орган Центральної ради, що діяв між сесіями її пленуму (початкова назва — Виконавчий Комітет Української Центральної ради). «Мала Рада» складалася пропорційно з представників окремих фракцій; після II Універсалу до її складу входило 60 депутатів.

Барановський Христофор (1874-1941) — громадський діяч, кооператор; з 1917 р. — голова управи Українського Народного Кооперативного банку, в першому складі Генерального Секретаріату — генеральний секретар фінансів; у 1920 р. — міністр фінансів в уряді Прокоповича, згодом емігрував до Північної Америки.

Мартос Борис (1879-?) — політичний і громадський діяч; у 1917 р. — член Центральної і «Малої Ради», генеральний секретар земельних справ; з 1920 р. — в еміграції.

Стасюк Микола — політичний і громадський діяч; у 1917—1918 рр. — член Центральної і «Малої Ради», начальник постачання армії УНР (1919 р.); згодом в еміграції, повернувся до УРСР, заарештований у 1931 р.

Садовський Валентин (1886-1947) — політичний діяч, член «Малої Ради», генеральний секретар справи юстиції в уряді Винниченка; з 1920 р. — в еміграції в Польщі і Чехо-Словаччині; професор Української господарської академії в Подєбрадах, член Українського наукового інституту у Варшаві. Заарештований у Празі у 1945 р., помер у Лук'янівській в'язниці у Києві.

Стешенко Іван (1873-1918) — громадський і політичний діяч, педагог і літературознавець; з червня 1917 р. — член Центральної ради, генеральний секретар; у січні-лютому 1918 р. — міністр освіти. Вбитий у Полтаві невідомими злочинцями.

Голубович Всеволод (1883-?) — політичний і державний діяч; у 1917 р. — генеральний секретар шляхів, торгівлі й промисловості; у 1918 р. — перший голова Української мирової делегації в Бресті, голова Ради Народних Міністрів УНР.

Зарубін Олександр (1881-1920) — громадський і політичний діяч; у 1917 р. — член Центральної і «Малої Ради», генеральний секретар-контролер, генеральний секретар пошт і телеграфів, згодом — великоруських справ УНР.

Шульгін Олександр (1889-1960) — політичний і громадський діяч; у 1917—1918 рр. — генеральний секретар міжнародних справ, згодом — міжнародних справ. За гетьманату — міністр закордонних справ Української держави; з липня 1918 р. — посол у Софії; у 1921 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Парижі.

Рафес Мойсей (1883-1942) — політичний діяч; у 1917 р. — член «Малої Ради», генеральний секретар державного контролю; наприкінці 1919 р. вступив до Комуністичної партії; був одним з керівників єврейської секції при ЦК РКП(б) і ВКП(б); згодом відійшов від партійної роботи, працював у кінематографі.

Христюк Павло (1880-?) — громадський, політичний і державний діяч, член Центральної і «Малої Ради», генеральний писар, згодом — міністр внутрішніх справ. З лютого 1918 р. — державний секретар; у 1919 р. — товариш міністра внутрішніх справ УНР. З 1919 р. — в еміграції; у 1924 р. повернувся на Україну, працював у Товаристві робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву у Харкові. Репресований у 1931 р. Автор праць з історії української революції.

Нольде Борис (1876-1948) — барон, професор міжнародного права Петербурзького Політехнічного Інституту; у 1917 р. — директор юридичного департаменту Міністерства закордонних справ Тимчасового уряду; з 1917 р. — в еміграції.

Дорошенко Дмитро (1882-1951) — політичний та громадський діяч, історик; у 1917 р. — крайовий комісар Галичини і Буковини, член Центральної ради, у травні-листопаді — міністр закордонних справ Української держави. З 1919 р. — в еміграції, займає посади професора Українського Вільного Університету (1921-1951), професора Карловського університету (1926-1936), директора Українського Наукового Інституту (1926-1931), Президента УВАН (1945-1951).

Савченко-Більський Михайло — генеральний секретар хліборобства (листопад 1917 р.), член Президії Всеукраїнського земського союзу.

Лотоцький Олександр (1870-1939) — громадський і політичний діяч, письменник, публіцист; у вересні-листопаді 1917 р. — генеральний писар Центральної ради, державний контролер в уряді Директорії (1918 р.); у січні 1919 — березні 1920 рр. — надзвичайний посол і повноважний міністр УНР в Туреччині; згодом емігрував (Відень, Прага, Варшава); засновник і директор Українського наукового Інституту у Варшаві (1930-1938).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА УКРАЇНИ З МОСКВОЮ 1654 РОКУ.

Статті й тексти

У першому виданні цієї роботи, за яким вона тут відтворюється, тексти документів наводяться двома мовами: російською (із збереженням особливостей оригіналу) і в українському перекладі. З технічних причин друкується лише український текст.

Джеджалій (Джелалій) Філон — полковник прилуцький, один з найближчих помічників Б. Хмельницького.

Кікін Василь (?-бл. 1676) — російський дипломат, стольник, виконував важливі дипломатичні місії на Україні за часів Б. Хмельницького, І. Виговського і пізніше.

Карпов Геннадій (1839-1890) — російський історик, учень С. Соловйова, доцент Харківського університету; з 1871 р. — у Москві; автор наукових праць з історії України й Росії.

Слабченко Михайло (1882-?) — історик і юрист; в

1918 р.— приват-доцент Українського університету в Києві й Кам'янець-Подільському; у 1919 р.— доцент Одеського університету, академік ВУАН (з 1929 р.). Заарештований у справі СВУ; автор праць з історії України.

ВІЛЬНА УКРАЇНА

Маніфест 1658 р.— йдеться про Гадацький договір (унію) між гетьманом І. Виговським і польським урядом про перехід України під владу Польщі. Укладений у вересні 1658 р. у м. Гадачі. Повстання під керівництвом І. Богуна, І. Сірка, І. Безпалого при підтримці російського війська на чолі з Г. Ромодановським позбавило І. Виговського гетьманства, чим анулювало договір.

Указ 1876 р.— йдеться про Емський акт 1876 р., яким царський уряд заборонив ввозити з-за кордону українські книжки, видавати оригінальні твори українською мовою і українські переклади з іноземних мов, а також ставити театральні вистави українською мовою. Цей акт доповнював валуєвський циркуляр 1863 р.

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ.

Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії

Надрукована в неперіодичному органі «закордонної делегації» УПСР «Борітеся—поборете» у 1920 р., який виходив у Відні 1920—1922 рр. Співредактори: М. Грушевський, П. Христюк, М. Чечель.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ ЩОДЕННИКА «ВПЕРЕД»

«Вперед» — щоденник УСДП, виходив у Львові у 1918—1922 (1924) рр.

Чечель Микола (1891-1937?) — політичний діяч, член і секретар Центральної ради. У 1924 р. повернувся на Україну, працював у Харкові в Українському науково-технічному товаристві (1927—1931) і Держплані. Репресований у 30-х роках.

Український соціологічний інститут — заснований М. Грушевським восени 1919 р. у Відні. До 1921 р. видав вісім праць, серед них «Початки громадянства. Генетична соціологія» М. Грушевського, «Замітки і матеріали до історії української революції» П. Христюка та ін. У 1924 р., з переїздом Грушевського та Христюка на Україну, припинив своє існування.

ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ» УКРАИНЫ

КТО ТАКИЕ УКРАИНЦЫ И ЧЕГО ОНИ ХОТЯТ

(На украинском языке)

КИЕВ

Редактор О. М. Кандзюба.

Художньо-технічний редактор Я. О. Гулько.

Художник В. О. Шевченко.

Здано до набору 01.02.91. Підписано до друку 25.06.91. Формат 84×108/з. Папір Букарський № 1. Гарнітура літературна. Високий друк. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. барбовідб. 12,9. Обл.-вид. арк. 14,8. Тираж 50000 пр. Зам. № 02020321. Ціна 7 крб.

Товариство «Знання» України,
252005, Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3.

Друкарня ордена Леніна комбінату друку видавництва «Радянська Україна»,
252006, Київ-6, вул. Анрі Барбюса, 51/2.